

M-61 i.e.d. prof., Zahid Fərrux Məmməd

“Pul, Kredit, Banklar”

Bakı, Azərnəşr, 2010, səh 320.

Dərslıkdə zəngın faktıki materialların sıstemləşdırılməsi əsasında pul, kredit banklar mövzuları çox geniş formada araşdırılmış və şərh edılmışdır. Kitabda pul sıyasəti və nəzəriyyəsi, kredit, bank işi və kapital bazarı mövzularına xüsusi diqqət yetirilmışdır.

Kitabda “Pul, kredit banklar” fənni üzrə Qərb universitetlərində modern “banking and finance” fənni üzrə tədris edilən dərş proqramlarında yer alan mövzular geniş araşdırılmış və bunların Azərbaycan mühitinə uyğun nəzəri-praktiki aspektləri tədqiq edilmışdır.

Kitab orijinallığı ilə fərqlənir və dərslıkdə mövzuların çox böyük bir hissəsi iqtisadi ədəbiyyatda ilk dəfə işlənmiş və araşdırılmışdır.

Dərslık ali məktəb tələbələri, doktorantlar və pedaqoji işçilər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

M-61 $\frac{0605010204}{M-651 (07) 2010}$ qrifli nəşr

© i.e.d. prof., Z.F.Məmməd, 2010

GİRİŞ

Bütün ölkələrdə tətbiq edilən pul siyasəti üçün vahid model mövcud deyildir. Pul siyasəti ölkələrin məqsədlərinə, insitisional strukturuna, tarixi inkişaflarına, cəmiyyətin davranışlarına bağlı olaraq dəyişiklik göstərməkdədir.

Pul siyasətini tətbiq edən qurum və şəxslərin qabiliyyət və bacarıqlarına görə də nəticələri fərqli olur. İqtisad və ya pul elmində texniki elmlərdən fərqli olaraq ümumiyyətlə, pul nəzəriyyələrinin irəli sürdüyü təkliflərin doğru və ya yanlış olub olmadığını isbat edəcək bir laboratoriya mövcud deyildir. Laboratoriyadan məhrum olan iqtisadçılar çox vaxt özlərinin daxili və xarici müşahidələrinə görə düşüncələrini cəmiyyətdə axtarır və təbii ki, bunlar da öz növbəsində cəmiyyət tərəfindən müzakirə obyektinə çevrilir. Bu səbəblə iqtisadçılar arasından müəyyən bir mövzunun ətrafında hər zaman fərqli görüş və fikirlər ortaya çıxır. Ancaq gerçəklərə nail olmanın yolu azad sərbəst bir düşüncəşəraitində və bilikli elm adamlarının geniş iştirakı və müzakirəsi ilə mümkündür.

Pul, kredit və banklar mövzuları gündəlik həyatda ictimaiyyət tərəfindən, özəlliklə də kütləvi informasiya vasitələrindən çox müzakirə və şərh edilən mövzulardır. Əmanətlərə və kreditlərə tətbiq edilən faiz dərəcəsi, valyuta məzənnəsi, pul aqreqatları və s. bu kimi mövzular sırası vətəndaşları da yaxından maraqlandırmıqdadır.

Çünki yuxarıda adıçəkilən göstəricilərdə baş verən dəyişikliklər iqtisadi vahidlərin investisiya qərarlarına təsir edəcəkdir. "Pul, kredit və banklar" mövzularını bilmədən digər iqtisad fənlərini öyrənmək və dərinlən mənimsəmək qeyrimümkündür. İqtisad profilli bütün ixtisaslarda, "Pul, kredit və banklar" fənni tədris edilməkdədir. Ümumiyyətlə dünya iqtisadi mövzularımızrə kitab bazarının 50-60%-i "Pul, kredit və banklar" mövzularını məhatə etməkdədir.

Ümumi professional fənnlər bloku çərçivəsində "Maliyyə-kredit" ixtisasımızrə "Pul, kredit və banklar" fənni təməl nəzəri kursdur. Daha sonra bu ixtisas üzrə tədris olanlar üçün "Bank işi", "Beynəlxalq valyuta kredit münasibətləri" kimi fənnlər də tədris edilir. Lakin, "Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər" ixtisasımızrə oxuyanlar üçün "Pul kredit və banklar" fənni pul, kapital bazarı, kre-

dit, bank və beynəlxalq valyuta kredit münasibətləri mövzularını həyatə edəcək yeganə məcburi kursdur. Bu baxımdan bu dərsləkdə yuxarıda adıçəkilən mövzulara çox geniş yer verilmişdir.

Kitabın hazırlanmasında çox çeşidli xarici yayınlar incələnmış və xarici təcrübədən istifadə olunmuş və Azərbaycanın müasir pul, kredit və bank sisteminin vəziyyəti, problemi və perspektivləri xüsusi tədqiq edilmişdir.

Dərsləlik V bölmədən təşkil əldilmişdir.

I–bölmədə "Pul"a əid mövzular, o cümlədən, pul iqtisadi-yatının tarixi inkişafı: pulun klassik və modern funksiyaları; pulun tədavül sürəti; pul sistemləri; pulun təşkili və tələbi; pul miqdarı ilə qiymətlər arasındakı münasibətlər; inflyasiya, deflyasiya, staqflasiya və devalvasiya; inflyasiya və faiz hədləri arasındakı münasibətlərin nəzəri yönlərinin təhlili; pul, faiz və inflyasiya haqqında nəzəri baxışlar; pul siyasətinin məqsəd və alətləri mövzuları işlənilib və tədqiq olunmuşdur.

II–bölmədə Kredit, faiz, investisiya və kredit sistemi iqtisadi mövzuları işlənilib hazırlanmışdır. Bu bölmədə kredit anlayışı, mahiyyət və prinsipləri; kreditin funksiyaları; kreditin məqsədləri; yığım və investisiya əlaqəsi və finans xidmətlər iqtisadiyyatı; finans alətlərinin xarakteristikasına geniş yer verilmişdir.

III bölmə «bank işi» mövzusuna həsr edilmişdir. Burada finans qurumları; əmanət qəbul ədən finans qurumları; Mərkəz Bankının məqsəd və funksiyaları; kommərsiya banklarının fəaliyyətləri ətraflı formada təhlil edilmişdir.

IV bölmə pul və kapital bazarlarının fəaliyyəti haqqındadır. Bu bölmədə pul və kapital bazarlarının funksiyaları; pul bazarı ilə kapital bazarı arasındakı əlaqələrə diqqət yetirilmiş, qiymətli kağız bazarı üzərində dövlət tənzimlənməsi məsələlərinin işıqlandırılmasına geniş yer verilmişdir.

V bölmə beynəlxalq valyuta kredit münasibətlərinə həsr edilmişdir. Bu bölmədə beynəlxalq valyuta sistemi; tədiyə balansı; valyuta bazarı, beynəlxalq finans bazarı; finans bazarının qloballaşması; beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının, məqsəd və fəaliyyətləri araşdırılmışdır.

"Pul, kredit və banklar" dərsliyində yer alan mövzuların əksəriyyəti iqtisadi ədəbiyyatda ilk dəfə işlənilmiş və hazırlanmışdır. Kitab

orijinallığı ilə fərqlənir, çünki kitabın içində olan bəzi mövzular ilk dəfə kompleks formada araşdırılır.

I.BÖLMƏ–PUL

FƏSİL 1. PUL İQTİSADİYYATININ TARİXİ İNKİŞAFI

İqtisadi həyatda pulun istifadəsi ilk bankların quruluşundan sonradır. Bəs, o zaman, pul olmayan yerdə necə bank qurula bilər və ya kredit əməliyyatları aparılırdı? İnsanlar o vaxtdan bəri, sərvətlərini güvəndikləri yerlərdə saxlamaq ehtiyacı hiss etmişlərdir. İlk çağlarda, din qorxusu son dərəcə təsirli idi. Tanrıları aldatmaq və ya fırıldaqçılıq etmək, kimsənin ağlından keçmirdi. Ən böyük sərvət və gücə sahib olan insanlar belə, tanrının qəzəbindən çəkinir və dini qurumların mülkiyyətinə toxunmazdılar. Bu səbəblə də, mallarını oğru, düşmən və hökmdarlardan qorumaq istəyənlər də sərvətlərini rahiblərə əmanət olaraq rahatlıqla buraxardılar. Rahiblərin əmanətinə buraxılan əşyalar isə tarla, heyvan, kənd təsərrüfatı alətləri, qiymətli daş və mədən xüsusiyyətində idi. Rahiblər isə bu dəyərli əşyaların hesablarını tutar və istəyə uyğun sahiblərinə qaytarardılar. Deyə bilərik ki, ilk banklar tanrı evləridir və ilk bankçılar da rahiblər idi. Rahiblərə qoyulan əmanət tanrı evlərinin tək varlıq mənbəyi deyildi. Tanrıların sevgi və məhəbbətini qazanmaq məqsədilə kilsələrə dindarlar tərəfindən təklif edilən hədiyyələr çox böyük miqdarlara çatırdı. Hər b dönüşü, kralların müharibədən əldə etdiyi qənimətlərdən də «tanrı evlərinə» pay olaraq verilirdi. Bundan başqa, işləri yaxşı gedənlər şükran borclarını, günaha girənlər isə səhvlərinin bağışlanması istəyi ilə «tanrı evlərinə» bağışlar və hədiyyələr gətirərlirdilər. Kredit əməliyyatlarına ən çox mövzu olan dəyərlər çift heyvanlar və ya damazlıqlar idi. Bu səbəblə, əski dillərdə, yavrulama (doğum) sözcüyü, eyni zamanda faiz anlamına gəlirdi. Tanrılara borclananlar, tanrılarını aldatmağa cəsarət etməzdilər. Borclu, sözünə yerinə gətirmək üçün hər cür fədakarlığa istəklə yanaşırdı.

Lakin, bankçılıq sistemi dünyəviləşdirilsə insanın insana borçlanması güclənmiş və bununla da vəziyyət dəyişmiş və nəticədə banklar alacaqlarını sağlam müstəviyə oturmaq arzusunda olmuşlardır.

Ümumiyyətlə, bankçılığın doğuşu, tarixin böyük iqtisadi inqilablarından biridir. Kredit işləri də, dövlətin iqtisadiyyata ilk müdaxilə mövzularından biri olmuşdur. İlk çağda, ticarət fəaliyyətinin olduqca inkişaf etməsinə baxmayaraq, mübadilələrdə yüzdən çox puldan istifadə edilmişdir. Mübadilə prosesində, pulun iştirakı olmayan sistemdə yalnız barter yolu ilə həyata keçirilirdi.

Barter iqtisadiyyatında ən böyük güclük, mallar arasında bir dəyişim nisbətindən təsbitidir. Məsələn, bir kq buğda qarşılığında nə qədər kərə yağ almaq mümkündür? Yəni dəyişim nisbəti nəqədər olacaqdır? Mallar çoxaldıqca da dəyişim nisbətlərinin sayı artacaqdır. Barter etmək istəyənlər, mallar arasındakı bir dəyişim nisbətini ağılda tutmaq məcburiyyətində qalırdılar. Mal sayı az olsa idi, bəlkə də bu mümkün ola bilərdi. Ancaq say artdıqca dəyişim nisbətini bilmək getdikcə çətinləşəcəkdir. Örnəyin, barterə mövzu olan mal sayı 4 isə, ortaya 6 fərqli dəyişim nisbəti çıxacaqdır. Barterə mövzu olan mal sayı artdıqca, dəyişim nisbəti sayı da artacaqdır.

Bunu $C = n(n-1)/2$, formulu ilə hesablamaq mümkündür. Burada C dəyişim nisbəti sayını, n-də dəyişmə mövzu olan mal sayını göstərməkdir. Mal sayı 100 isə 4950 dəyişim nisbəti olacaqdır ki, bu qədər məlumatı hər kəsin heç bir zaman ağılda tutması və bunun yerinə yetirməsi həqiqətən çox çətin bir problemdir. Barterin problemlərindən biri də malların bölünməzliyindədir. Məsələn, 1 dənə xalçası olan şəxsin xalçanı hissələrə bölərək alma, buğda və s. bu kimi əşyaların alınması çox çətin və ya buğda çoxluğuna sahib olan ailə bir xalça almağa yetəcək buğdaya malik olmaya bilər. Göründüyü kimi barter bir çox çətinlikləri ortaya çıxarır. Bu səbəblə insanlar malın malla dəyişimi yerinə daha praktik bir yol axtarmışlar və dəyişimi sadə duruma gətirəcək bir vasitəçi malı tapmışdılar. Bu isə pul idi. İşin içərisinə pul girincə artıq malın malla dəyişimi ortadan qalxmış və pul bu

dəyişimin iki mərhələdə təşkilinə yol açmışdır. Buğda çoxluğu olub, bu çoxluq ilə yağ almaq istəyən ailə, buğdanıməlum bir pul miqdarı qarşılığında vermiş və ikinci mərhələdə isə bu pul ilə kərə yağı almışdır. Beləliklə malın malla dəyişiminəson qoyulmuş, malın pul ilə, sonra da pulun istənilən malla dəyişimi prosesi həll olunmuşdur. Hərflərlə, göstərəcək olursaq trampada yeni barterdə $M \leftrightarrow M$ şəklində olan dəyişimin $M \rightarrow P$ və $P \rightarrow M$ formasına gəldiyini görürük.

Pulun mübadiləfunksiyasının uğurla yerinə yerilməsiüçün, asanca daşınması, dayanıqlı, kiçik parçalara bölünə bilinməsi və asanlıqla daşına bilir olması kimi bir sıra özəlliklərinin olması vacib şərtlərdən biridir.

Orta çağlardan başlayaraq, bəzi kiçik sərraflar, onlara əmanət edilən qızıl və ya gümüşlər qarşılığında bunların sahiblərinə sənədlər (sertifikatlar) verir və onlar da ödəmələrini bu sənədlərlə həyata keçirə bilərdilər. İnsanlar əllərindəki qızıl ya da gümüşsertifikatları onlarıçıxaran sərrafa götürüncə qarşılığında qızıl, ya da gümüşü geri alacaqlarından əmin olduqlarına görə, bu sənədləri bilavasitə pulun özü imiş kimi görməyə və istifadə etmədə problem görməzdilər. Beləliklə, ilk kağız pul ortaya çıxmış oldu.

Burada vurğulanmasıvacib olan nöqtə, bank kassalarındakı qızıl miqdarı ilə bazarda bunun simvolu olaraq dolaşan kağız pul miqdarının bir-birinə bərabər olmasıdır. Kağız pul standartında, pul vahidi başlıca malların müəyyən miqdarlardakı birləşimindən təşkil olunan bir mal səbətinin dəyəri olaraq qəbul edilir, yəni qızıl standartında pul vahidi olaraq qəbul edilən qızıl miqdarının yerini tutmaqda məlum bir mal səbəti almışdır. Pul miqdarı, ölkədəki mal səbəti miqdarının dəyərindən asılıdır. Əgər səbətənin miqdarından çox pul çıxarılsa, səbətənin dəyəri artır, yəni pulun dəyəri düşər, əksi durumda isə səbətənin dəyəri düşər və pulun dəyəri isə yüksələr. Mal səbəti və dolayısı ilə pulun dəyərindəki dəyişmələr, praktikada, ümumi qiymət indeksi iləölçülür. Bu indeksin dəyişməməsi, yəni qiymət sabitliyi və ya pul dəyərinin də dəyişməməsi mənasına gəlir. Bunu saxlanmasının tək yolu da,

qiymət indeksi yüksəltdiyi zaman pul həcmi daraltmaq, düşdüyi zaman da pul həcmi genişləndirməkdir.

FƏSİL 2. PULUN FUNKSIYALARI

Pul, hər kəs tərəfindən ödəmələrdə qəbul edilən ümumi bir mübadilə vasitəsidir. İnsanlar arasında iş-bölümü və ixtisaslaşmanın inkişafında mübadilə yalnız pulun köməyi ilə mümkündür. İş bölümü və ixtisaslaşmanın gerçəkləşdiyi bir toplumda mübadilə məcburiyyəti ortaya çıxmaqdadır. Ancaq, pulun inkişafı bununla da qalmadı. İş bölümünün və ticarətin inkişafı kredit yolu ilə ödəniş vasitələrinin bulunmasına səbəb oldu. Hal-hazırda Anqlo-Sakson ölkələrində ödəmələrin böyük bir hissəsi bank krediti və əmanət əsaslanan çeklə yapılmaktadır.

Pulun iqtisadi həyatdakı funksiyaları aşağıdakılardır:

Pul bir dəyər ölçüsüdür. Pul istehsal və mübadilə mövzusu olan çeşidli mal və xidmətlərin hesablanmasında müştərək bir ölçü hesab vahididir. Mübadilə edilən mal və ya xidmətlərin vahidi qarşılığında ödənen pul miqdarına qiymət deyilir. Qiymət mübadilə edilən malların bir-biri ilə qarşılaşdırılmasını asanlaşdırır və müxtəlif ölkələrdə ölçülən mal və xidmətlər üçün müştərək bir ölçüdür. Pul, metr, kq və s. bu kimi ölçülər kimi dəyişməyən bir ölçü vahidi deyildir. Yəni dəyər ölçüsü olan pulun dəyəri dəyişikliyə məruz qala bilər. Çünki pul vahidi qarşılığında satın alınacaq mal və xidmət miqdarı sabit deyildir. Pul dəyərindəki dəyişikliklər ümumi qiymət səviyyəsində dəyişikliklərlə ölçülür.

Pul mübadilə vasitəsidir. Hər kəs tərəfindən ödəmələrdə qəbul edilən və ümumi bir mübadilə vasitəsi olan pul mübadiləni ikiye ayırmaqdadır. Mübadilə edilən mal və xidmətlər öncə pula çevrilir və daha sonra arzu edilən mal və xidmətlərin asanlıqla satın alınır.

Pul bir yığım vasitəsidir. Pul hər kəs tərəfindən ödəmələrdə qəbul edilən ümumi bir mübadilə vasitəsi olduğuna görə, insanlar yığımlarını pul olaraq saxlamaqda fayda görməkdədirlər. Çünki, yığım olaraq pul istənilən istənilən an mal və xidmətin satın alınmasını mümkün edir. Bundan başqa, pul müəyyən bir satınalma gücünə sahibdir, pulun mühafizəsi bir çox mallara nəzərən daha asandır. Ancaq, pulun yığım vasitəsi olması, pulun

dəyər ölçüsü vəümumi bir mübadilə vasitəsi olma funksiyasının sağlam işləməsinə bağlıdır.

Pul gələcək ödəmələr üçün bir ölçü vahididir. Pulun dəyər ölçüsü və hesab vahidi olması gələcək ödəmələrdə bir ölçü olaraq istifadəsinə səbəb olmaqdadır. Pulun tədiyə vasitəsi kimi istifadəsiödənmiş çox spektrli vasitələrinin ortaya çıxmasına yol açmışdır.

Dünya pul funksiyası. Ölkələr arasında və yaxud müxtəlif ölkələrin şəxsləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə təzahür edir. Bu cür münasibətlərdə puldan satın alınan malların ödənilməsi, kredit və bir sıra digər əməliyyatların aparılması üçün istifadə edilir. Hal-hazırda ölkələrarası başlıca hesablamalar Amerikan Dolları, İngilis Funt sterlinq, Yapon Yenəsi, İsveçrə Frankı və Avronun köməyi ilə aparılır.

Pulun modern funksiyaları. Pulun iqtisadi əməliyyatları asanlaşdırıcı, istehsalı təşviq edici və investisiyaları maliyyələşdirən kimi vacib bir funksiyası da vardır (İqtisadi fəaliyyətləri stimullaşdıran və ya zəiflədən pul). Pul təklifində bir artımın və bunun nəticəsində faiz səviyyələrində ciddi bir dəyişmənin ortaya çıxmasını fərz edək. Bunun nəticəsində iqtisadiyyatda qiymət artımları və ya azalmaları meydana gələ bilər.

Banklar tərəfindən bəzi sektorlara kredit açılması, bəzilərinə isə kredit verilməsində rədd siyasəti, I halda sektorun inkişafına yol açır, II halda isə sektorun daralması ilə nəticələnir. Beləliklə, kredit siyasəti biznesin mənfəət həcminə müdaxilə etməkdədir. Yığıcı sahibləri və sabit gəlirlilər satın alma güclərinin azaldığını asanlıqla hiss edirlər, buna qarşılıq borc olanlar inflyasiyadan yararlanırlar. Çünki aldıkları borcları irəlidə dəyəri düşmüş olan pul ilə ödəyəcəkdir.

Banklar bəzi şirkətlərin iflasına maneçilik törədə bilərlər. Bəzi sektorlarda yeni texnologiyanın tətbiqində və inkişafında kömək edə bilərlər. Bankların şirkətlərin istehsal siyasətinə istiqamətləndirilməsində təsirləri olduqca güclüdür.

FƏSİL 3. PULUN TƏDAVÜL SÜRƏTİ

Pul həcmnin mahiyyəti, təmsil etdiyi satınalma gücünə bağlıdır. Pulun tədavül sürəti, pul vahidinin bir il içində ortalama olaraq əl dəyişdirmə sayıdır. Pulun tədavül sürəti, ölkədəki pul həcmnin satınalma gücünü müəyyən etmək baxımından, bilavasitə pul miqdarı qədər önəmlidir. Doğrudan da bir ölkədəki pul miqdarının bir il içindəki satınalma gücü, pul miqdarı (M) ilə tədavül sürətinin (V) hasilinə bərabərdir. Pulun tədavül sürətini tapmaq üçün, nominal gəlir məbləğini pulun təklifi miqdarına bölmək lazımdır.

Pul miqdarı sabit ikən, tədavül sürətinin artması iqtisadiyyatda daha çox satınalma təşkil edəcək, əksinə tədavül sürəti düşərkən, eyni miqdar pul daha az bir satınalma gücü ifadə edəcəkdir. Pulun satınalma gücünü S ilə, iqtisadiyyatda pul miqdarını M ilə, pulun tədavül sürətini V ilə göstərsək: $S=MV$. Bu da bizə göstərir ki, bir iqtisadiyyatda pulun miqdarı qədər pulun tədavül sürəti də önəmli bir faktordur.

Hər ölkədə tarixi inkişafın nəticəsi olaraq çeşidli pullar tədavül etməkdədir. Bunları iki təməl qrupa ayırmaq olar:

1. Qanuni tədavül məcburiyyəti olan pullar. Bu pullar, pul olma özəlliyini qanundan alar. Ölkəmizdə Mərkəzi Bankın banknotları qanuni tədavül məcburiyyəti olan pullardır.

2. Qanuni tədavül məcburiyyəti olmayan pullar. Bunlardan pul olmaq xüsusiyyətlərini adət-ənənədən, xalqın özünün göstərdiyi güvəndən almaqdadır. Heç kimsə zorla bu cür pulları ödəmələrdə məcburən kimsəyə qəbul etdirə bilməz.

Əgər insanlar əllərinə keçən pulları heç gözləmədən xərcləyərsə, tədavül sürəti çox yüksək olur və ölkənin pul ehtiyacı çox az bir miqdar ilə qarşılanırdı. Amma gerçək həyatda bu belə olmaz. İnsanlar əllərinə keçən pulları həmişə deyil, yavaş-yavaş xərclərlər. Ümumiyyətlə, pulun ortalama olaraq əldə tutulma müddəti nə qədər uzun (qısa) olursa, pulun tədavül sürəti də o qədər az (çox) olur. Əgər pulun tədavül sürəti V , əldə tutulma

müddətini də K ilə göstərsək, aralarında aşağıdakı ilişki vardır: $K=1/V$.

Pulun tədavül sürəti, iqtisadi vahidlərin əllərində «yastıq altı» pul miqdarı tutmaları ilə əlaqədardır. Əgər hər kəs əlinə keçən pulları heç gözləmədən dərhal xərclərsə pulun tədavül sürəti sonsuz dərəcədə böyük olardı. O, isə insanlar əllərinə keçən pulları dərhal xərcləməzlər və bunları çəşidli motivlərlə əllərində tuturlar. Pulun bir müddət «yastıq altı» olaraq əldə tutulması, tədavül sürətinin azalmasına səbəb olmaqdadır. İnsanlar əllərindəüç motivə görə pul tuturlar: əməliyyat, ehtiyat və spekulyasiyon. Tədavül sürətinə ya da insanların əllərində tutmaq istədikləri pul miqdarına təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

1. Ölkədəki pul və kredit qurumlarının inkişaf səviyyəsi və xalqın bunları istifadə etmə dərəcəsi:

1.1. borc vermə və investisiya imkanları;

1.2. borc vermə asanlığı.

2. Xalqın yığıcı və istehlak meyli.

3. Ölkədəki ödəmə adətləri:

3.1. gəlirlərin əldə edilməsindəki sıxlıq;

3.2. gəlirlərin əldə edilməsi və xərclərin ödəməsindəki düzənlik;

3.3. zaman və miqdar olaraq gəlir və xərclər arasındakı uyğunluq.

4. Pulun əl dəyişdirmə asanlığı.

5. İnsanların gələcək haqqındakı dəyərləndirmələri:

5.1. gələcəkdəki gəlirlər və qiymətlər haqqındakı dəyərləndirmələr.

5.2. gələcəkdəki faiz həddi haqqındakı dəyərləndirmələr.

Beynəlxalq maliyyə statistikasının metodologiyasına görə pul aqreqatları aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Pul. Bankdan kənar pullar və müddətsiz əmanətlər (M_1);

2. Kvazipul (pula bənzər);

3.Geniş pullar. Pul və kvazipullar ($M_2 + \text{xarici valyuta ilə əmanətlər}$) = M_3

FƏSİL 4. AZƏRBAYCANDA NAĞD PUL TƏDAVÜLÜNÜN TƏŞKİLİ

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır. Bir manat 100 (yüz) qəpikdən ibarətdir. Pul nişanları kağız və metal pul formasında tədavülə buraxıla bilər. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin III hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır. Mərkəzi Bankın buraxdığı pul nişanları, o cümlədən yubiley və xatirə pul nişanları Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində nominal dəyərləri ilə hər növ ödənişlərin həyata keçirilməsi, hesablara daxil edilməsi və pul köçürmələri zamanı hökmən qəbul edilməlidir. Manatla qızıl və ya digər qiymətli metallar arasında rəsmi nisbət müəyyən edilmir. Tədavülə buraxılmış pul nişanları Mərkəzi Bankın borc öhdəliyidir və onun bütün aktivləri ilə təmin edilir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində nağd pul tədavülünün təşkili üçün Mərkəzi Bank aşağıdakıları həyata keçirir:

- 1.pul nişanlarına olan tələbatı müəyyənləşdirir;
- 2.pul nişanlarının istehsalını təşkil edir və ya hazırlanmasına sifariş verir, onların daşınmasını və saxlanmasını təmin edir;
3. pul nişanlarının ehtiyatlarını yaradır və həmin ehtiyatlara sərəncam verir;
- 4.Mərkəzi Bank və kredit təşkilatları tərəfindən nağd pulun saxlanması və inkassasiyası qaydalarını müəyyən edir;
- 5.Mərkəzi Bankda və kredit təşkilatlarında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarını müəyyənləşdirir;
- 6.tədavülə yararsız olan pul nişanlarının əlamətlərini və

onların dəyişdirilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Yeni nümunəli pul nişanlarının tədavülə buraxılması haqqında qərarı Milli Bankın İdarə Heyəti qəbul edir. Milli Bank tədavülə buraxdığı pulların nominallarını, ölçüsünü, tərtibatını, mühafizə elementlərini, habelə digər bədii və texniki xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Milli Bank müəyyən etdiyi qaydada və qiymətlərlə buraxdığı yubiley və xatirə pul nişanlarının satışını təşkil edir. Milli Bank qiymətlər miqyasının dəyişdirilməsi (denominasiya) iləəlaqədar yeni pul nişanlarının tədavülə buraxılması haqqında qərarı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırmaqla qəbul edir. Denominasiya halları istisna olmaqla, Milli Bank tədavüldə olan kağız və metal pulun yeni nümunəli pul nişanlarına dəyişdirilməsi haqqında qərar qəbul edir. Milli Bank tədavüldə olan pul nişanlarının dəyişdirilməsi haqqında qərarını, habelə yeni pul nişanlarının təsvirini və pulların dəyişdirilməsi qaydaları haqqında məlumatı kütləvi informasiya vasitələrində dərc etdirir. Yeni pul nişanlarının tədavülə buraxılması iləəlaqədar pulların dəyişdirilməsi zamanı dəyişdirilmənin məbləğləri, yaxud subyektləri üzrə hər hansı məhdudiyyətə yol verilmir. Dəyişdirilməli olan pul nişanları Milli Bankın müəyyən etdiyi müddətdə, lakin bir ildən az olmamaq şərti ilə qanuni ödəniş vasitəsi sayılır. Həmin müddətdən sonra pul nişanları Milli Bank tərəfindən müddətsiz olaraq dəyişdirilir.

2008-ci ildə Mərkəzi Bank tərəfindən ölkə iqtisadiyyatının nağd pula olan tələbatı tam həcmdə, tələb olunan strukturda və vaxtında ödənilmiş, nağd pul üzrə müvafiq strateji ehtiyatlar yaradılmış və onların yerləşdirilməsi təmin edilmişdir.

01 yanvar 2009-cu ilə dövriyyədə olan nağd pul kütləsi ilin əvvəlinə nisbətən 52% (1,5 mlrd. manat) artaraq, 4,4 mlrd. manata çatmışdır.

2008-ci ilin sonuna dövriyyədə olan nağd pul kütləsi ilin əvvəlinə nisbətən ədədlə 13,4% (33,4 mln. ədəd) artaraq, 282,2 mln. ədədə çatmışdır. Dövriyyədə olan pul nişanlarının

məbləğcə 99,5%-ni əskinas, 0,5%-ni metal pul nişanları, ədədlə isə 53,3%-ni əskinas, 46,7%-ni isə metal pul nişanları təşkil etmişdir.

2008-ci ilin sonuna dövriyyədə adambaşma düşən pul nişanlarıötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən məbləğcə 50,5% artaraq 511,6 manat, ədədlə isə 12% artaraq 32,7 ədəd təşkil etmişdir.

Denominasiya*. Mərkəzi Bankın 2006-cı ildə həyata keçirdiyi ən iri miqyaslı layihələrdən biri də denominasiya olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikasında pul nişanlarının nominal dəyərinin və qiymətlər miqyasının dəyişdirilməsi (denominasiyası) haqqında» 2005-ci il 7 fevral tarixli Fərmanına uyğun olaraq denominasiya ölkədə qiymətlər miqyasını optimallaşdırmaq, manatın məzənnələrinə yaxınlaşdırmaq, manata olan mübadilə məzənnələrinə yaxınlaşdırmaq, manata olan inamı artırmaq, Milli pul nişanlarının dizaynını, mühafizəsini və nominal strukturunu beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq məqsədilə həyata keçirilmişdir. Zəruri hazırlıq işlərindən sonra 2006-cı il yanvar ayının 1-dən etibarən ölkədə yeni nəsil pul nişanlarının dövriyyəyə buraxılmasına başlanmışdır. Beynəlxalq təcrübəyə və xarici ekspertlərin tövsiyyələrinə uyğun olaraq yeni pul nişanları dövriyyəyə mərhələlərlə, yəni yanvar ayında 1 və 5 manatlıq əskinaslar və qəpiklər, mart ayında 10 və 20 manatlıq əskinaslar, aprel ayında isə 50 və 100 manatlıq əskinaslar dövriyyəyə buraxılmışdır. Ümumilikdə, dövriyyəyə 12 nominalda pul nişanları buraxılmışdır. Bunlardan 6-sı əskinaslardan, 6-sı isə metal sikkələrdən ibarətdir.

*Tədavülə yeni nişanlarının buraxılması ilə əlaqədar kitabın müəllifi professor Zahid Fərrux Məmmədov ölkə ictimaiyyətini məlumatlandırmaq məqsədilə müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrində 100- dən çox, o cümlədən radio və televiziya kanallarında 20–yaxın çıxışlar etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (17 aprel 2007-ci il, 9 oktyabr 2007-ci il, 6 noyabr 2007-ci il, 26 may 2009-cu il, 19 iyun 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunlarla qəbul edilmiş dəyişikliklər və əlavələrlə)

VI fəsil. Nağd pul tədavülünün təşkili

Maddə 36. Pul vahidi

36.1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır. Bir manat 100 (yüz) qəpikdən ibarətdir. Pul nişanları kağız və metal pul formasında tədavülə buraxıla bilər.

36.2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin III hissəsinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır.

36.3. Mərkəzi Bankın buraxdığı pul nişanları, o cümlədən yubiley və xatirə pul nişanları Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində nominal dəyərləri ilə hər növ ödənişlərin həyata keçirilməsi, hesablara daxil edilməsi və pul köçürmələri zamanı hökmən qəbul edilməlidir.

36.4. Manatla qızıl və ya digər qiymətli metallar arasında rəsmi nisbət müəyyən edilmir. Tədavülə buraxılmış pul nişanları Mərkəzi Bankın borc öhdəliyidir və onun bütün aktivləri ilə təmin edilir.

36.5. Saxta pul nişanlarının hazırlanması və satışı ilə məşğul olan şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar. 36.6. Pul nişanlarının saxta olması barədə ekspert rəyini Mərkəzi Bank verir.

36.7. Pul nişanlarının saxtalaşdırılması üzrə cinayət işinin məhkəmə icraatı başa çatdıqdan sonra saxta pul nişanları Mərkəzi Banka təhvil verilir.

Maddə 37. Pul tədavülünün təşkili

37.0. Azərbaycan Respublikasının ərazisində nağd pul tədavülünün təşkili üçün Mərkəzi Bank aşağıdakıları həyata keçirir:

37.0.1. pul nişanlarına olan tələbatı müəyyənləşdirir;

37.0.2. pul nişanlarının istehsalını təşkil edir və ya hazırlanmasına sifariş verir, onların daşınmasını və saxlanmasını təmin edir;

37.0.3. pul nişanlarının ehtiyatlarını yaradır və həmin ehtiyatlara sərəncam verir;

37.0.4. Mərkəzi Bank və kredit təşkilatları tərəfindən nağd pulun saxlanması və inkassasiyası qaydalarını müəyyən edir;

37.0.5. Mərkəzi Bankda və kredit təşkilatlarında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarını müəyyənləşdirir;

37.0.6. tədavi ilə yararsız olan pul nişanlarının əlamətlərini və onların dəyişdirilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Maddə 38. Pul nişanlarının tədavi ilə buraxılması

38.1. Yeni nümunəli pul nişanlarının tədavi ilə buraxılması haqqında qərarı Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti qəbul edir. Mərkəzi Bank tədavi ilə buraxdığı pulların nominallarını, ölçüsünü, tərtibatını, mühafizə elementlərini, habelə digər bədi və texniki xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

38.2. Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti yubiley və xatirə pul nişanlarının tədavi ilə buraxılması haqqında qərar qəbul edə bilər. Mərkəzi Bank müəyyən etdiyi qaydada və qiymətlərlə buraxdığı yubiley və xatirə pul nişanlarının satışını təşkil edir.

38.3. Mərkəzi Bank qiymətlər miqyasının dəyişdirilməsi (denominasiya) ilə əlaqədar yeni pul nişanlarının tədavi ilə buraxılması haqqında qərarı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırmaqla qəbul edir.

Maddə 39. Pul nişanlarının tədavi ilə çıxarılması

39.1. Denominasiya halları istisna olmaqla, Mərkəzi Bank tədavi ilə olan kağız və metal pulun yeni nümunəli pul nişanlarına dəyişdirilməsi haqqında qərar qəbul edir.

39.2. Mərkəzi Bank tədavi ilə olan pul nişanlarının dəyişdirilməsi haqqında qərarını, habelə yeni pul nişanlarının təsvirini və pulların dəyişdirilməsi qaydaları haqqında məlumatı kütləvi informasiya vasitələrində dərc etdirir.

39.3. Yeni pul nişanlarının tədavi ilə buraxılması ilə əlaqədar pulların dəyişdirilməsi zamanı dəyişdirilmənin məbləğləri, yaxud subyektləri üzrə hər hansı məhdudluğa yol verilmir. Dəyişdirilməli olan pul nişanları Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi müddətdə, lakin bir ildən az olmamaqşerti ilə qanuni ödəniş vasitəsi sayılır. Həmin

müddətdən sonra pul nişanları Mərkəzi Bank tərəfindən müddətsiz olaraq dəyişdirilir.

39.4. Saxta pul nişanlarının tədavüldən çıxarılması, məhv edilməsi və bununla əlaqədar müvafiq tədbirlərin görülməsi qaydaları Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən edilir.

39.5. Saxta pul nişanlarının dəyəri ödənilmir və onlar geri qaytarılmır. Bu qayda xarici valyutada olan saxta pul nişanlarına da şamil edilir.

Maddə 40. Pul nişanlarının dəyişdirilməsi Mərkəzi Bank tədavülə yararlı pul nişanlarını məhdudiyətsiz dəyişdirir. Saxta olmayan, bütöv bir hissədən ibarət səthinin 60 faizindən az olmayan hissəsini və ya eyni əskinasa məxsus hissələrdən ibarət səthinin 100 faizini saxlamış pul nişanlarının nominal dəyəri Mərkəzi Bank tərəfindən məhdudiyətsiz ödənilir. Pul nişanının hissələrinin eyni əskinasa məxsus olması yalnız Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyənləşdirilə bilər.

Maddə 41. Pul nişanlarının məhvi

41.1. Saxta pul nişanları istisna olmaqla, tədavüldən çıxarılmış pul nişanları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalar əsasında məhv edilir.

41.2. Mərkəzi Bank tədavüldən çıxarılmış kağız və metal pulların çap formalarının vəştamplarının məhv olunmasını təmin edir.

FƏSİL 5. PUL SİSTEMLƏRİ

Pulla bağlı mövzuları tənzimləyən bütün növ qanun, qərar və uygulamaların məcmuəsinə pul sistemi deyilməkdədir. Dövlətlər pulun tədavülünə çox qədim zamandan bəri müdaxilə etmiş və pulun tədavülü ilə bağlı bir çox qanunlar çıxararaq sistemi nəzarət altına almağa çalışmışlar. Para standartı pul sisteminin dayandığı pula əsaslanır. Standart olaraq qəbul edilən pulun sərhdətsiz ödəmə qüvvəti vardır. Buna qanuni tədavül deyilir. Pul ilə əlaqədar qanunların müəyyən edilməsində lazım olan digər vacib bir mövzu da pul vahidi ilə bağlıdır. Qanunlarda pul vahidinin (məsələn, manat, dollar, lira, Avro və bu kimi) neçə qram qızıl və gümüş metaldan təşkil olunduğu məlum olur. Bu gün isə dünyanın heç bir ölkəsində qızıl, pul qarşılığı olaraq təsbit edilmiş deyildir. Yəni, pulların qızıla çevrilə bilmə imkanı yoxdur. Standart pul, metaldan təşkil edilməmişdirsə, o vaxt pul vahidinin çəkisini göstərməyə ehtiyac yoxdur. Hər bir pul sistemi əsasən, sistemin dayandığı pulun standartına görə adlandırılır. Məsələn, qızıl pul sistemi, gümüş pul sistemi, kağız pul sistemi kimi.

Qızıl pul sistemi (qızıl standartlar) bu sistemin ən mühüm özəlliyi milli pulun dəyərinin tamamilə müəyyən bir miqdar qızıla bağlanmış olmasıdır. Məsələn, bir ABŞ dollarının qarşılığının 0,88876 qram qızıl olması kimi. Bunun yanında ikinci önəmli özəllik, hər istəyənin milli pulu, o pulu çıxaran banka verərək qızıla çevirə bilməsidir. Bir kimsənin əlində 10 dollarlıq banknotu olan şəxs bunu ABŞ Mərkəz bankına müraciət etdiyəndə, 10 dollar qarşılığında 8,8867 qram qızıl ala biləcəyini mümkündür. Qızıl standartı sisteminin üçüncü özəlliyi, bu sistemi tətbiq edən ölkələrdə qızıl ixracat və idxalatın tamamilə sərbəst olmasıdır.

Qızıl standartı sisteminin üç ayrı uyğunlaşdırma forması vardır:

1. qızıl sikkə standartı (Sikkəmədəndən hazırlanmış puldur, Qızıl külçə pul çıxarılan yerə götürülür və pul formasında çıxarılarək sikkəəldə edilir). Bu sistemdə qızıl külçə dərpxanədə (pul çıxarılan yer) pul olaraq çıxarılır və bu pul əsl

pul olaraq istifadə edilir. Pulun dəyəri neçə qram qızıldan təşkil olunursa, o qədər qızılın bazar dəyərində bərabərdir. İki ölkə pulun dəyişim nisbəti isə, hər birinin içərdiyi qızıl miqdarına görə müəyyən edilir. Məsələn, A ölkəsinin qızıl sikkəsi 3,5 qr və B ölkəsindəki 7 qr olsun (qızılların eyni ayarda olduğunu qəbul edək). Bu durumda A-nın çəkisi B-ninkinin yarısı dəyərindədir. Bu dəyər fərqliliklərinə «məzənnə» və ya «paritə» deyilir.

2.Qızıl külçə sistemindəqızılın bilavasitə tədavülü yerinə, qızılı təmsil edən banknotların tədavülü prosesidir. Banknotların qarşılıqlarının nə miqdar qızıl olduğu təsbit edilmişdir. Banknotların istənilən an qızıla çevirmək imkanı var. Ancaq Mərkəz Bankı banknot qarşılığında qızıl istəyənlərə qızıl sikkə deyil, qızıl külçə verməkdədir.

3.Qızıl valyuta standartı.Bu sistemdə milli pul doğrudan qızıla bağlı deyildir. Ancaq başqa bir ölkənin qızıla bağlı olan puluna bağlıdır. Yəni bu sistemdə qızıl konvertibilitə yerini, başqa bir ölkənin pulu olan valyuta konvertibilitəsinə buraxmaqdadır. Beləliklə də, milli pul dolaylı olaraq qızıla bağlanmış olmaqdadır. Məsələn, 1500 rubl=1\$ olaraq təsbit edilmişsə və 1 dollar=0,88967 qr isə, 1 rubl dolaylı olaraq 0,88867 qramın min beşdə biri dəyərində qızıla bağlıdır mənasına gəlir deməkdir. O halda əlindərubl olan kimsə bunu nə qızıl sikkəyə, nə də qızıl külçəyəçevirəcəkdir. Ediləbiləcək tək şey, rubləncə dollara çevirmək, sonra da dolları qızıla çevirməkdir. Bu gün isə dünyanın heç bir ölkəsində qızıl, pul qarşılığı olaraq təsbit edilmiş deyildir. Yəni, pulların qızıla çevrilə bilmə imkanı yoxdur.

Kağız pul sistemi. Bu sistemdə kağız pulun qızıl standartında olduğu kimi qızıla çevrilə bilməsi imkanı yoxdur. Kağız pulun qızıl qarşılığı yoxdur. Kağız pul, pul olma özəlliyini, qanundan və dövlətin etibarından almaqdadır. Kağız pul sistemində, kağız pul əsl puldur, pulun qızıl qarşılığı yoxdur və tədavülü məcburidir. Bu sistemdə: kağız pulun sərhədsiz borc ödəməözəlliyi vardır; kağız pulun emisiyası sərbəst deyildir və bu səlahiyyət sadəcə Dövlətə və ya Mərkəzi Banka verilmişdir; bu pulun ölkə daxilində keçərliyi var, dünya üzrə kağız pulların çox

az hissəsinin yeni, Dollar, Avro, və s. bu kimi pullardan başqa digər pulların xaricdə ödəmə imkanları yoxdur. Kağız pul sistemində xarici borclar xaricə satılan mal və xidmətlərdən əldə edilən valyuta ilə ödənilir. Bir ölkənin pulunun xarici dəyəri o ölkənin xarici ölkələrlə olan mal və xidmət dəyişiminin lehinə və əleyhinə olmasına bağlıdır.

Kağız pul sisteminə valyuta kursu. İki ayrı ölkənin kağız pulları arasındakı pariteti müəyyən etmək üçün, bunların satınalma güclərinin diqqətə alınması ilə ilk həlli forması olaraq görünməkdədir. I Dünya müharibəsindən sonra çeşidli pullar arasında yeni paritetlər qurulması düşünülərkən, İsveçli iqtisadçı Qustav Cusselə görə, hər ölkənin satınalma gücündəki dəyişiklikləri hesablamaq və yeni paritetlər buna görə təsbit edilməlidir. Bu görüşə görə, məsələn, müharibədən öncə bir frank bir marka bərabər idi isə və o zamandan bəri qiymətlərin ümumi səviyyəsi Fransada iki dəfə, Almaniya da isə dörd misli artmış isə, yeni paritə $1 \text{ frank} = 2 \text{ mark}$ olaraq müəyyən ediləcəkdir.

FƏSİL 6. PULA TƏLƏB VƏ TƏKLİF

Pul tələbi. Pul tələbi milli iqtisadiyyatda müəyyən bir anda bütün fərd və qurumların yanlarında, kassalarında və bank hesablarında həmən xərcləyə biləcəkləri pul kütləsidir. Pul hər kəs tərəfindən qəbul edilən bir mübadilə aləti olduğu üçün, istənilən mal və xidməti satınalmaq həmən mümkün olacaqdır. Məhz bu səbəblə iqtisadi vahidlər əldə pul tutmaq məcburiyyətində qalır. İnsanların pul tələbi ilə gəlir tələbi bir-birindən fərqli şeylərdir. Bir işçinin müəyyən bir səviyyədə yaşamını davam etdirə bilmək məqsədi ilə sahib olmaq istədiyi aylıq miqdar, onun gəlir tələbidir. Ancaq işçi əldəetdiyi bu pulun bir hissəsini likvid olaraq yanında saxlamaq istəyəcəkdir. Məhz bu işçinin pul tələbidir.

Fərd və qurumlar hansı motivlərə əsaslanaraq gəlirlərinin bir hissəsini əllərində pul olaraq tutmaq istəməkdədirlər? Keynesə görə fərd və qurumlar üç motiv əsasında pul tuturlar, yəni:

1. İş görmə motivi;
2. Gələcəyi düşünmə motivi;
3. Spekulasiya motivi.

Spekulasiya motivi ilə əldə pul tutmanın məqsədi qazanc saxlamaqdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə spekulasiya daha çox istiqraz bazarlarında aparılır. İstiqraz və aksiya qiymətlərindəki dəyişmələrdən qazanc saxlamaq məqsədi ilə pul tələbi (spekulasiya motivi ilə likvidlik seçimi) faizin bir funksiyasıdır.

Yəni $L_2=f(r)$.

Burada L_2 -spekulasyon motivi ilə pul tələbini (likvidlik tələbi), r bazar faiz dərəcəsini göstərir.

Klassik miqdar pula tələb nəzəriyyəsi. Miqdar nəzəriyyəsinin müdafiə edən klassik iqtisadçılara görə, pul yalnız işləmə və ehtiyat motivi ilə tələb edilir və pul tələbi ilə milli gəlir arasında sabit bir əlaqə vardır. Klassiklərə görə, pul tələbi gəlirin bir funksiyasıdır. Yəni, $L_1=f(y)$. Burada L_1 -işləmə və ehtiyat motivi ilə pul tələbini, y -gəliri göstərir. Pul tələbi ilə gəlir arasında sabit bir əlaqə olduğuna görə, $L_1=ky$. Burada L_1 -işləmə və ehtiyat motivi ilə pul tələbini, k -gəlirə nisbətən altunda tutulan pul

miqdarını, y -gəliri göstərməkdədir. Miqdar nəzəriyyəsində «yastıq altı» pul tələbinə yer verilmədiyinə görə, pul təklifi işləm və ehtiyat motivi ilə pul tələbinə bərabərdir. Yəni, $M_s=L_1$, $M_s=ky$. Burada M_s -pul təklifinin k milli gəlirə nisbətli əl altında tutulan pulu, y - milli gəliri göstərməkdədir.

İstiqraz qiymətlərindəki dəyişmələrdən qazanc saxlamaq məqsədi ilə əl altında tutulmaq istənən pul miqdarı (spekulasyon motivi ilə pul tələbi) faizin bir funksiyasıdır. $L_2=f(r)$. L_2 - spekulasiya motivi ilə pul tələbini («yastıq altı» pul mövcudluğunu), F -bazar faiz nisbətini göstərməkdədir. Buna görə, məcmu pul tələbi işləm və ehtiyat motivi (fəal pul mövcuddur) ilə spekulasiya motivi ilə («yastıq altı» pul mövcuddur) toplamından təşkil edilir. Yəni, $L=L_1+L_2=ky+f(r)$. L - məcmu pul tələbini, L_1 -işləm və ehtiyat motivi ilə pul tələbini, L_2 -spekulasyon motivi ilə pul tələbini göstərir.

Keynsin pula tələb nəzəriyyəsi. Keynsə görə, pul yalnız işləm və ehtiyat motivi ilə tələb edilməz, eyni zamanda spekulasyon motivi ilə də pul tələb edilə bilər. Pula tələb gəlir və faizin bir funksiyasıdır. Yəni, $L=ky+f(r)$. Gəlir səviyyəsi dəyişmədiyi qəbul edilirsə, fərdlərin pul tələbi, (likvidlik tərcihi) faiz nisbəti düşdükcə artır, yüksəldikcə azalar. Keyns fərd və qurumların əldə pul tutmaq istəyini (yəni pul tələbi) ilə bazar faiz nisbəti arasında yaxın bir ilişki olduğunu deyir. Faiz nisbəti yüksəldiyi zaman fərdlərin əllərində tutduqları puldan dolayı qatlandıqları faiz itkisi daha çox olacağı üçün (əlində pul tutan bir kimsənin, bu pulu banka yatıraraq faiz əldə etmə imkanını qaçırdığını xatırlayınız), əldə daha az pul tutma tendensiyası başlayacaq və pul tələbi düşmə göstərəcək, texnik ifadə ilə likvidlik seçimi azalacaqdır. Əksinə bazarda faiz dərəcəsinin düşməsi, əllərində pul tutan fərdlərin bu səbəblə uğrayacaqları faiz itkisini azaldacağından, əldə pul tutma meyl, digər bir sözlə likvidlik tərcihi artım göstərəcəkdir.

Milton Friedmanın pula tələb nəzəriyyəsi. Miltona görə, pul bir satınalma gücünə sahib olmasına görə, pulu əlində tutanlar üçün də bir fayda və faydası vardır. Yəni pulun satınalma gücü səbəbi ilə fərdlər sərvətlərinin bir bölümünü pul olaraq tutmağa meyl edər. Belə isə, pul tələbini fərdlərin sərvətləri içində

alaraq incələmək lazımdır. Sərvət istehlak edilə bilir mal, xidmət və gəlir qaynaqlarının bütünüözündə birləşdirir. M.Fredmana görə pul, istiqraz, aksiya, mal varlığı kimi aktivlərlə yanaşı, fərdlərin bilik və bacarıqları bəşəri sərmayəçərçivəsində sərvət içində yer alır. Çünki, bəşəri sərmayəyə sahib olanlar vacib bir gəlir qaynağıəldə etmək imkanına malikdir. Fredmana görə, pul tələbi aşağıdakı formulda göstərilən dəyişkənlərin bir funksiyasıdır: $L=f(y_p, W, P, R_b, R_e, 1/P \cdot dP/dt, Y)$. L-nominal pul tələbi, y-nominal davamlı gəliri, W-bəşəri sərmayənin bəşəri olmayan sərmayəyə nisbətini, p-qiymət səviyyəsi, R_b -istiqrazlardan saxlanılan gəlir, R_e -aksiyadan əldə edilən gəlir, $1/p \cdot dr/dt$ gözlənilən inflasiya dərəcələri, Y-fərdlərin zövq və tərcihlərini göstərməkdədir.

Pul təklifi. Bir iqtisadi sistemdə müəyyən bir anda tədaviəldəbulunan bütün növ pulun məcmu miqdarına pul təklifi deyilir. O halda, pul təklifi iqtisadiyyatın müəyyən bir zamanda sahib olduğu məcmu pul miqdarını, texnik sözlə desək pul ehtiyatlarını ifadə edən bir termdir. Bu ehtiyat, tədaviəldə bulunan hər cür pul miqdarınıəhatə etməkdədir. Fərd, firma və dövlət kimi yəni iqtisadi vahidlərin əllərində, kassalarında, evlərindəistifadə olunan bu pul miqdarına pul təklif deməkdəyik. İqtisadiyyatda pul miqdarı sabit bir göstərici deyildir. İqtisadiyyatın ehtiyaclarına görə, pul ehtiyatlarının miqdarı davamlı dəyişim halındadır. Pul təklifinin hesablanmasında, hansiodəniş alətlərinin hesablamalara daxil olacağı sualına aşağıdakı kimi cavab verə bilərik: Pul təklifi =kağız pullar (banknotlar)+bank pulu. Kağız pullar Mərkəz Bankı tərəfindən çıxarılır və MB-nin bazara pul daxil etməməliyyatına «emissiya» deyilir. Bank pulu isə, banklar tərəfindən yaradılan puldur. Bank kreditləri. üzərinəçək çəkilən əmanət hesabları banklar tərəfindən yaradılan pulları təşkil etməkdədir. Pul kütləsinin ən başlıca göstərici aqreqatı M_2 -dir.

Azərbaycanda pul kütləsinin aqreqatları aşağıdakı kimidir:

M_0 =dövriyyədə olan nəğd pul.

$M_1=M_0$ +tələb olunanadək depozitlər.

$M_2=M_1$ +müddətli depozitlər.

$M_3 = M_2 + SDV$ depozitlər.

FƏSİL 7. PUL MİQDARI İLƏ QIYMƏTLƏR ARASINDAKI NƏZƏRİ MÜNƏSİBƏTLƏR

Pulun dəyəri (buna pulun satın alma gücü də deyə bilər) pul vahidinin satın alacağı mal və xidmətlər toplamı ilə ölçülməkdədir. Məsələn, müəyyən bir pul miqdarı ilə (tutaq ki 50 manat ilə) bir sərbəti A,B,C,D,E, və F mallarını alaraq doldursaq və müəyyən bir müddət sonra bu sərbəti yenə eyni mallarla doldurmaq üçün mal qiymətlərində meydana gələn artımlar səbəbi ilə, 100 manat ödəməmiş lazımlı olacağıqsa, bunun ortaya qoyduğu həqiqi, bu iki müddət arasında pulun 100% nisbətində bir dəyər itkisinə (satınalma gücü itkisinə) yol açmasıdır. O halda ümumi qiymətlər səviyyəsi ilə pulun dəyəri arasında tərs yönlü bir əlaqə vardır. Ümumiyyətlə, bir iqtisadiyyatda, ceteris paribus, yəni pul miqdarı artdığı təqdirdə qiymətlər səviyyəsi yüksələcək və dolayısı ilə pulun dəyəri düşəcəkdir. Əksinə bir iqtisadiyyatda pul miqdarı azalırsa qiymətlər səviyyəsi də düşəcək və pulun dəyəri yüksələcəkdir. Pulun daxili dəyəri yanında, xarici dəyəri də vardır. Bir milli pulun xarici dəyərini, o milli pul ilə satın alın bilən xarici pul cinsindən pul miqdarları ilə müəyyən edər.

İqtisad ədəbiyyatında pulun dəyərini açıqlamaya çalışan bir neçə nəzəriyyələr mövcuddur.

Klassik miqdar nəzəriyyəsi, pulun miqdarı ilə dəyəri arasındakı əlaqəni ilk dəfə ortaya qoyan bir nəzəriyyədir. Qiymətlərdəki dəyişmələrin səbəblərini açıqlamaq istəyi miqdar nəzəriyyəsinin tarixi inkişafında ən önəmli amil olmuşdur. Miqdar nəzəriyyəsi, qiymətlərin ümumi səviyyəsi ilə pul miqdarı arasında doğru və ya düz mütənəsib bir əlaqənin olduğunu irəli sürmüşdür. Deməli, pulun miqdarı artdığından, qiymətlər də buna müvafiq olaraq yüksələcəkdir. Miqdar nəzəriyyəsinin ən açıq və sadə bir formada İ. Fişer və A. Marşall açıqlamışlar. İ. Fişer pul təklifinə ağırlıq verən mübadilə bərabərliyi nəzəriyyəsinin, Kambridge bərabərliyi ilə tanınan

A.Marşall nəzəriyyəsi isə daha çox pula tələb nəzəriyyəsi üzərində durmuşlar.

Miqdar nəzəriyyəsi və Fişer bərabərliyi. Fişerə görə pul miqdarındakı artma, ümumi qiymət səviyyəsinin eyni nisbətdə yüksəlməsinə, pul miqdarındakı azalma, ümumi qiymət səviyyəsinin eyni nisbətdə düşməsinə yol açar.

Miqar nəzəriyyəsi və Cambridge bərabərliyi. Bu nəzəriyyədə toplumun pul tələbini əsas almışdır. O isə Fişerin açıqlaması daha çox pul təklifi yönündə yapılan bir açıqlama idi və pul tələbinə təsir edən amillər lazımi səviyyədə diqqətə alınmamışdı. Cambridge bərabərliyi aşağıdakı formulla ifadə edilir: $M=kTP$. Formulda M-pul təklifini və ya miqdarını, T-fərdlərin nəzərdə tutduqları işləm həcmi, k-bu işləri həyata keçirmək üçün fərdlərin bulundurmaq istədikləri pul miqdarı ilə işləm arasındakı nisbəti, P-də işləm mövzusu olan malların qiymətlərini göstərməkdədir.

Pul dəyərini açıqlayan Keynes nəzəriyyəsi. Keynsin nəzəriyyəsi pul miqdarı ilə qiymətlər arasındakı münasibəti, gəlir və xərcləmə səviyyəsində ortaya çıxan dəyişikliklərdən hərəkət edərək açıqlamaya çalışmaqdadır. Keynsə görə, pul miqdarının artırılması (azaldılması) hər şeydən əvvəl fərdlərin nominal, yəni gəlirlərin artmasına (azalmasına) yol açacaqdır. Pul miqdarında meydana gələn artımın yaratdığı istehlak tələbi yanında digər bir təsiri də faiz hədlərində ortaya çıxan düşmə olacaqdır. Pul miqdarı ilə qiymətlər arasındakı münasibəti açıqlayan Keynsə görə iqtisadiyyat tam məşğulluqda isə onun miqdar nəzəriyyəsindən heç bir fərqi yoxdur. Ancaq əgər iqtisadiyyat əskik məşğulluqda isə artan pul miqdarının mal və xidmət istehsalında artımlara yol açacaq və bu səbəblə də iqtisadiyyatda bir qiymət artımı olmayacağışəklindəki görüşü miqdar nəzəriyyəsi tərəfdarlarının inanclarına zidd və yeni bir açıqlama idi. Keyns «The General Theory of Employment, Interest and Money» adlı əsərində - «İqtisadiyyat əksik məşğulluq səviyyəsində olduğu müddətdə pul miqdarı artımının məşğulluq və istehsal

səviyyəsinin yüksəldəcəyini, tam məşğulluq səviyyəsinə gəldikdən sonra isə, qiymətlərin pul miqdarı ilə eyni nisbətdə dəyişməsinə ifadə etmişdir. Keynsə görə, iqtisadiyyatda işsizlik mövcud olduğu müddətdə, pul miqdarı artımının qiymətlər üzərində hər hansı bir təsiri olmayacağını, ancaq istehsal və məşğulluqda artım olmadan sadəcə qiymətlərin yüksəlməsi səviyyəsi həqiqi inflyasiyanın ən açıq bir göstəricisidir.

Monetarizm nəzəriyyə. Modern miqdar və ya monetarizm nəzəriyyəçilərinə görə, pul təklifinin artırılması qısa müddətdə inflyasiya ilə birlikdə məşğulluq və istehsal səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olduğuna baxmayaraq, bu hal keçicidir. Fredmana görə, Modern miqdar nəzəriyyəsi, bir istehsal nəzəriyyəsi və ya bir pul gəlir nəzəriyyəsi və ya qiymət nəzəriyyəsi olmayıb bir pul tələbi nəzəriyyəsidir. Modern miqdar nəzəriyyəsinə klassik miqdar nəzəriyyəsinə fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərindən biri də pulun bir aktiv dəyəri və sərvət edilmə metodu olaraq qəbul edilməsidir.

Rasional iqtisadçıların hipotez tradisiya iqtisadi nəzəriyyəçilərin məntiqini və metodologiyasını tənqid edən radikal bir nəzəriyyədir. İşsizlik və inflyasiya hadisəsinin eyni vaxtda ortaya çıxması və mövcud nəzəriyyələrin bu problemə yetərincə açıqlama verməməsi, rasionalistlərin çalışmalarını gündəmə gətirmişdir. Rasionalistlər, monetaristlərdən bir addım irəli keçərək, fərqlərin hisslərə deyil, rasional gözləmələr içində olduğunu və bu səbəblə iqtisadi siyasətin tətbiqi qarşısında həmişə aktiv bir davranış nümayiş edərək, iqtisadi siyasəti tamamilə təsirsiz hala gətirdiyini irəli sürmüşlər. Əgər hər kəs daha sürətlə artan pul həcmi üçün yüksək inflyasiyaya səbəb olacağına inanırsa, o zaman dəyişikliklər aşağıdakı kimi olacaqdır:

Mərkəzi bank dövriyyədə pul miqdarının həcmi artdıqda, o zaman əmanətçilər daha yüksək faiz dərəcələri tələb edəcək, valyuta bazarında ölkə pul vahidinin dəyərində enmələr müşahidə olunacaqdır, işçilər isə daha çox maaş tələb etdikləri üçün iş verənlər də bunu ödəyəcək və onlar da öz növbəsində istehsal etdikləri məhsulların qiymətlərini yüksəldəcəklər. Belə-

liklə, bütün qruplar bütünlükdə gözlədikləri inflyasiyanı daha da şişirdəcəklər.

Struktural iqtisadçılara görə, inflyasiya – daha çox iqtisadiyyatın təməlindəki problemlərə, o cümlədən – məcmu təklifdəki tıxaclara, məcmu tələbin strukturuna, xarici iqtisadi əlaqələrin strukturuna, dövlət gəlirlərinin əsnəksizliyi və büdcə açıqlarına, finans bazarlarının inkişaf etməməsi kimi amillərə bağlıdır.

Təklifyönlü iqtisadçılar diqqətlərini təklif yönünə çəkmiş və bir çox iqtisadi problemin həllində təklifi artırmaq istiqamətində tədbirlər alınmasını və büdcəni tarazlı tutmanın inflyasiyaya qarşı mübarizədə son dərəcə yararlı olacağını müdafiə etmişlər. Yəni monetarist iqtisadçıların əksinə, onlara görə, inflyasiya sadəcə pul miqdarından deyil, həm də büdcə kəsirlərinin səviyyəsindən də asılıdır.

Puldəyərindəki dəyişmələrin ölçülməsi. Pulun dəyərini təsbit etmədən vacib göstəricisi qiymət indeksləridir. Qiymət indeksləri bizə, pulun dəyərində görülən yüksəliş və enişləri təsbit etməyə imkan verir. Qiymətlər, pul dəyərində ortaya çıxan artım və qiymətləndirməyə bir göstəricisidir. Ancaq bir neçə mal və xidməti deyil də, həmən bütün mal və xidmətlərin qiymətləri yüksəlsə, bu durum pulun dəyər itkisini, əksinə bütün mal və xidmətlərin qiymətlərində bir düşmə varsa, bu da pulun dəyər qazandığını göstərəcəkdir. Pulun dəyərindəki dəyişiklikləri qiymətlərdəki dəyişikliklərə görə təsbit etmək gərəkməkdədir. Ancaq bir iqtisadiyyatda yüz minlərlə mal və xidmət alınıb satılmaqdadır və hər birinin ayrı qiyməti vardır. Bunların hər birindəki qiymət dəyişikliklərini ayrı-ayrı incələmək imkansız olacaq qədər gücdür. Bunun üçün bütün mal və xidmətlərin qiymətləri yerinə, müəyyən malların qiymətləri ələ alınır və malların vacibliyinə görə bunlara fərqli ağırlıqlar verilir. Beləliklə, qiymət indeksləri dediyimiz göstəricilər əldə edilir. İndeksin başlanğıc ili olan ildə əldə edilən qiymətlər ortalamasına 100 rəqəmi verilir. Bunu izləyən illərdə əldə edilən qiymətlər ortalaması da 100-ə görə nə miqdar

artım və ya azalış göstərmişsə, ona görə mənə 105 və ya 98 yazılır.

İndeks sayları incələndiyində görülməkdir ki, A ölkəsinin pul indeksinin başlanğıc ili olan 1970 ilə 2001 arasında 150 dəfə qədər bir dəyər itkisi ilə üzləşmişdir. Bir nümunə üçün 1983 ilə 1984 illəri arasında pulun nə qədər dəyər itirdiyini tapmamız üçün aşağıdakı hesablamaları etmək lazımdır: $492-397=95$; $95 \cdot 100 / 397 = 23,9$ o halda, 1983-cü ilə 1984-cü illər arasında yeni bir ildə A ölkəsinin pulu 23,9% nisbətində dəyər itirmişdir.

Cədvəl 1.

Topdan əşya qiymətləri indeksi (1970=100) A ölkəsi

İllər	İndeks	İllər	İndeks	İllər	İndeks
1970	100	1978	169	1986	1230
1971	101	1979	199	1986	2550
1972	103	1980	240	1988	3488
1973	105	1981	312	1989	4369
1974	123	1982	343	1990	5708
1975	127	1983	397	1991	8678
1976	137	1984	432	1992	12144
1977	146	1985	750	1993	15388

FƏSİL 8. İNFLYASIYA, DEFLYASIYA, STAQFLASIYA VƏ DEVALVASIYA

İqtisadi ədəbiyyatda inflyasiyanın səbəbləri haqqında çeşidli nəzəri əsərlər mövcuddur. Bu bölmədəən çox tanınan vəüzərində durulan nəzəri düşüncələrin təhlilini verəcəyik.

İrvinq Fişer. Mübadilə bərabərliyi, amerikalı iqtisadçı İrvinq Fişer tərəfindən ortaya atılmışdır. Ən sadəşekli ilə $MV=PT$ olaraq ifadə edilməkdədir (M-iqtisadiyyatdakı pul miqdarını, P-qiymətlərin ümumi səviyyəsini, V-tədavüldə bulunan pulun tədavül sürəti, T-ticarət əməliyyatlarına mövzu olan toplam mal və xidmət miqdarını göstərməkdədir). Fişer «The purchasing power of money» adlı məşhur əsərində pul miqdarındakı bir artımın normal təsirinin, tamamən eyni nisbətdə olmaq üzrə qiymətlərin ümumi səviyyəsində yüksəliş formasında ortaya çıxacağını qeyd etmişdir. Qısaca, pul miqdarındakı artım, ümumi qiymət səviyyəsini eyni nisbətdə yüksəlməsinə, pul miqdarındakı azalma, qiymətin ümumi səviyyəsini eyni nisbətdə düşməsinə səbəb olur.

Keyns məktəbinin inflyasiya haqqında nəzəri düşüncələrinin təhlili. «General Theory of Employment, Interest and Money» adlı əsərində miqdar nəzəriyyəsinə qarşı bir tutum alan Keyns iqtisadiyyat əksik məşğulluq səviyyəsində mövcud olduğu müddətcə pul miqdarında artım məşğulluq və istehsal səviyyəsini yüksəldəcəyini, tam məşğulluq səviyyəsində çatdıqdan sonra iş, qiymətlərin pul miqdarı ilə eyni nisbətdə dəyişməsinə ifadə etmişdir. Keyns iqtisadiyyatda işsizlik mövcud olduğu müddətcə pul miqdarındakı artımın, qiymətlər üzərində hər hansı bir təsirinin olmayacağını və məşğulluğun yüksələcəyini, buna qarşılıq iqtisadiyyat tam məşğulluqə çatır çatmaz, əmək haqqı və qiymətlərin effektiv tələblərin artımı ilə yüksələcəyini ifadə etməkdədir. İqtisadiyyatda istifadə edilməyən gücü, çalışmaya hazır iş gücümövcud olduğu müddətcə, tələb həcmindəki genişlənmə təklifi artırmaqdadır. Keyns bu ehtimalı nəzərə alaraq boşəməyin tamamının istehsalda istifadəedildiyi nöqtəyə qədər, pul təklifindəki

artımların qiymətlərdən çox, məşğulluq və istehsalı artıracağını qəbul etməkdədir. Tam məşğulluğa çatdıqdan sonra pul miqdarındakı artımın davam etməsinin sadəcə qiymətləri artıracağını söyləyən Keyns tam məşğulluğu, həqiqi inflyasiyanın bir başlanğıc nöqtəsi olaraq qəbul etməkdə və beləliklə inflyasiyanın bir tam məşğulluq hadisəsi görməkdədir.

Keynsə görə məşğulluq və istehsalda artım olmadan, sadəcə qiymətlərin yüksəlmə durumu inflyasiyanın ən açıq bir göstəricisidir.

Milton Fridmen. Modern miqdar məktəb nəzəriyyəsinin aparıcı üzvü M.Fridmen həm qiymət səviyyəsinin və həm də iqtisadi fəaliyyət səviyyəsinin, gəlir axımından çox pul miqdarının müəyyən etdiyini irəli sürmüşdür. Fridmen pul miqdarındakı artımların məhdudlaşdırmaya yönəlik tədbirləri olmayan heç bir ölkənin inflyasiyanı durdurmaqda uğur əldə edə bilməyəcəyinə, ancaq pul miqdarındakı artımların düşük səviyyədə tutan ölkələrdə qiymət artımlarını nəzarət altında olmadan tutanların müəyyən dərəcədə problemi həll edəcəyini açıqlamışdır. Ümumiyyətlə, pulun dəyərini sabitliyini saxlamada ən güclü təsir vasitəsinin pul artımına nəzarətin olduğunu qeyd etmişdir.

İnflyasiyanın mahiyyəti, təzahürü forma və növləri. İnflyasiya əmtəə və xidmətlərə tələbin ümumi təklifdən artıqlığı mühtində qiymətlərin artması və bunun da müqabilində pul vahidinin dəyərsizləşməsi prosesidir. İnflyasiya dinamik bir prosesdir. Belə ki, iqtisadi sahədə baş verən dəyişikliklər mütəmadi olaraq büdcənin tarazlığını pozur. Belə bir anda əlavə pul emissiyası büdcə xərcləri hesabına maliyyələşdirilən tədbirlər üçün ən asan vəsait mənbəyi olur. Bu proses öz növbəsində dövriyyədə olan pulun miqdarını artırır, qiymətlərin ümumi səviyyəsini yüksəldir, yəni, inflyasiya proseslərini daha da gücləndirir və nəticədə büdcənin tarazlığı yenidən pozulur. İqtisadçılar inflyasiyanın bir çox çeşidlərindən bəhs edirlər. Bunlardan ən çox söz ediləni xərc inflyasiyası, tələb inflyasiyası, əmək haqqına bağlı inflyasiya və xarici aləmdən yansıyan inflyasiya çeşidləridir. İnflyasiyanın meydana gəlmə səbəb və təzahür formaları aşağıdakılardır: St-

ruktur inflyasiya, tələb və təklif arasındakı uyğunsuzluqdan yaranan inflyasiya və pul təkliflərindəki ifrat artımın törətdiyi inflyasiya. Struktur inflyasiyanın təzahür formaları aşağıdakılarla özünü göstərir: əhalinin gündəlik istehlak mallarına tələbatı sürətlə artaraq genişlənməkdədir. Lakin bu fiziki tələbatı qarşılayacaq kənd təsərrüfatı və sənaye malları kifayət edən istehsal olunmursa ölkədə qiymətlərin strukturu pozulmağa başlayacaq və inflyasiya baş verəcəkdir. Bütçə kəsirləri və borclarının artması, bu borcları ödəmək üçün Mərkəzi Bankdan istifadə olunması və xərclərin istehsalə yönəldilməməsi qısa müddətdə pula olan tələbi də artıracaqdır. Bazar iqtisadiyyat şəraitində qiymət sahəsində mühüm struktur problemlərdən biri də inhisarçı müəssisələrin varlığıdır. İqtisadiyyatda o müəssisələr inhisarçı hesab olunur ki, hər hansı ərazidə müəyyən məhsulun tək istehsalçısı olur və bu ərazidə həmin məhsulu əvəz edə bilən digər məhsullar istehsal olunmur. Bununla da istehsalçı alıcılara malları istədiyi qiymətə sata bilər.

İnflyasiyanın əsasını təşkil edən digər bir səbəb də iqtisadi resursların ədalətli bir şəkildə paylanmaması və ya onlardan iqtisadiyyatda lazımı səviyyədə istifadə edilməməsidir. Xarici ticarət kəsirlərini təşkil edən idxalatla ixracat arasındakı böyük fərq ixracatın həcmi azaltmaqda, istehsal üçün lazımı texnologiyanın və malların alınmasını asanlaşdırır. Nəticədə ölkənin daxili istehsalı daha da zəifləyir və struktur problemini daha da kəskinləşdirir. İnflyasiya törədən ən vacib struktur səbəblərindən biri də bütçə kəsirləridir. Məcmu tələbdəki dəyişikliklər, alış xərclərində, sərmayələrdə, hökumət xərclərində, ixracatdakı artımlar və ya vergilərdəki azalışlar məcmu tələbin artmasına səbəb olan amillərdir.

Tələb inflyasiyası iqtisadiyyatdakı nominal gəlirin (pulla ifadəsi) o iqtisadiyyatdakı real gəlirdən (istehsal edilən mal və xidmətdən) daha çox olması halında görülən inflyasiya formasıdır. Tələb inflyasiyası iqtisadiyyatda məcmu təklifin sabit qalması şəraitində məcmu tələbin artmasından və ya istehsalın artım sürətinin tələbin artım sürətindən aşağı olmasından ortaya çıxır.

Çünkü qiymət artımı istehsalı təşviq edir. İstehsalın təşviqi əmək haqqının səviyyəsini yüksəldir. Əmək haqlarının yüksəlməsi alıcılıq qabiliyyətini artırır. Beləliklə, mal və xidmət birjasında, həm də istehsal malları birjasında məcmu tələb artımı inflyasiyaya səbəb olur. Həmkarlar təşkilatının çox güclü olduğu iqtisadiyyatlarda, həmkarlar birliyinin təzyiqi ilə istehsalda gerçək bir produktivité artımı olmadan yapılacak əmək haqqı artımları da, ölkədə nominal gəliri yüksəldəcəyindən inflyasiyaya yol açma biləcəkdir. Bu cür inflyasiyalara da əmək haqqından qaynaqlanan inflyasiya deməkdəyik. İnflyasiyaya yol açan səbəblərdən biri də xaricdən idxal edilən malların qiymətlərindəki yüksəltmələrdir.

İnflyasiyaya yol açan səbəblərdən biri də istehsal xərclərinin yüksəlməsidir. Xərclər inflyasiyası, malın maya dəyərində, yəni maddələrin birində və ya bir neçəsinin qiymətlərində (məsələn, xammal qiymətlərində) meydana gələn artımlar səbəbi ilə ortaya çıxmaqdadır. Maya dəyərində meydana gələn artımlar məhsul qiymətini artırır, bu da qiymətlərin yüksəlməsinə səbəb olur. Məlum olduğu kimi, istehsal prosesi - əmək, kapital, təbiət resursları və təşəbbüskardan təşkil edilir. Nəticədə məsrəflər inflyasiyası bu istehsal amillərin hamısının və ya bir neçəsinin qiymətlərindəki artımların malların qiymətlərində əks etdirilməsi səbəbindən yaranır. Tədavül dairəsində əmtəə və xidmətlərlə təmin edilməyən artıq pulun olması, onun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. İnflyasiyanın əsas mənbəyindən Mərkəzi Bank tərəfindən tədavülə buraxılan əlavə pul kütləsidir.

Eyni zamanda, uzun müddətdə pul təklifindəki artımlar həm inflyasiyanı, həm də faiz dərəcələrini artırır. İnflyasiya səviyyəsini aşağı salmaq üçün pul təklifinin artım nisbətini azaltmaq məqsədə uyğundur. İnflyasiya, təklif əskikliyindən deyil, pul bolluğundan ortaya çıxmaqdadır.

Hazırda inflyasiyanın cilovlanması ona qarşı mübarizənin konkret yollarının və müvafiq alətlərin seçilməsi sahəsində toplanmış kifayət qədər dünya təcrübəsi, antiinflyasiya siyasətinin işlənilib hazırlanmış nəzəri əsasları mövcuddur. Keynsçi təlim

iqtisadi siyasətdə təsirli alət kimi iki vasitəni tövsiyə edir: işsizlik və durğunluq halında dövlət məsrəflərini artırmaq, inflyasiya sürətləndikdə isə bu xərcləri azaltmaq.

Monetaristlərə görə, inflyasiyanın səbəbi pul kütləsindəki artım olduğundan, yeganəçarəsi də onun artım nisbətini azaltmaqdır. Lakin, onlara görə inflyasiya onun qarşısının alınması yollarının bilinməməsindən deyil, bu tədbirləri həyata keçirəcək siyasi iradənin olmamasından irəli gəlir.

Antiinflyasiya tənzimlənməsinin vəzifələrindən biri də büdcə kəsinin azaldılması və ləğv edilməsidir. Özəlləşdirilən müəssisələrin səhmlərinin satılması inflyasiya tələbinin müəyyən hissəsini azaldır. İri miqyaslı özəlləşdirmə həyata keçirilmiş bütün ölkələrdə belə nəticəldə edilmişdir.

İnflyasiya əleyhinə bir vasitə kimi milli valyutanın məzənnəsini artırmaqdan istifadə edilir. İnflyasiyanın qarşısının alınmasında vacib amillərdən biri dəucuz kredit siyasətinin aradan qaldırılmasıdır.

İnflyasiyanın iqtisadiyyata təsiri. İnflyasiyanın sabit gəlirlilər dediyimiz qruplara, yəni işçi və məmurların gəlir bölgüsünə mənfi təsiri şübhəsizdir. Bu qrupun gəliri, qiymətlərin artımına ayaq uyduran qrupların gəlirlərinin əksinə azalar və satın alma gücü düşər. Bu isə sosial ədalətsizliyə yol açar. İnflyasiya şəxslərin yığım istəklərini yox edir. Pul gündən-günə dəyərini itirdiyinə görə kimsə pulunu saxlaya bilməz. Həmən pullarını mala yatırmaq istər. Bu isə tələbin şişməsindən təkrar qiymətlərin yüksəlməsinə yol açar. İnflyasiya olan ölkədə yapılacak investisiyaların produktiv sahələrinə qoyulması yerinə, ən çox qısa müddətdə mənfəət gətirən sahələrə istiqamətləndirilməsinə yol açar və beləliklə iqtisadiyyatda qaynaq bölgüsünün pozulmasına səbəb olur. İnflyasiya ölkənin xarici ticarətini də pozar. Valyuta kurslarının sabit olduğu bir durumda daxili qiymətlərin çox yüksəlməsi nəticəsində idxal ediləcək mallar daha da azalır. Bu isə, valyutaya ehtiyacı olan ölkələr üçün ciddi problemlər yaradır. Bu problemləri həll etmək üçün də devalvasiya edilir, yəni, inflyasiya dövrlərində faiz dərəcələri yüksəlir və real maaşlar azalır.

İnflyasiyaya qarşı mübarizə. Bildiyimiz kimi inflyasiya-cari qiymət səviyyəsində məcmu tələbin məcmu təklifdən yuxarı hədə çatmasıdır. Burada aktiv olan amil tələbdir, yəni inflyasiyanın səbəbi təklifin tələbin altına düşdüyü üçün deyil, tələbin təklifin üstünə çıxdığı üçün başlamışdır. Bundan ötrü inflyasiyanın qarşısının alınmasının tək yolu tələbi daraltmaqdır. Həqiqətən inflyasiyaya qarşı mübarizədə təklifin artırılması yetərli tədbir deyildir. Çünki təklif, eyni vaxtda özünə bərabər əlavə bir tələb yaratmadan artırmaq lazımsız olurdu. Belə olunca, təklifin artırılması, məcmu tələbi də artıracağından, inflyasiyaya səbəb olan tələb çoxluğuna davam edəcək deməkdir. Bu duruma görə, əgər təklif artımı, eyni zamanda özünə bərabər bir tələb artımına səbəb olmurrsa, inflyasiyanın qarşısını almada bir alət ola bilər. Belə bir təklif artımını idxalatla təmin etmək mümkündür. Yığılmış valyuta rezervlərinin istifadəsi, ya da borclanaraq yapılan idxalat, inflyasiyanın qarşısını almada köməkçi ola bilər. Fəqət inflyasiyanın qarşısını almaq üçün məcmu tələbin daralması məsələsi çox çətin bir işdir. Yəni, investisiyaları daraltmaq, iqtisadi artımı yavaşlatmaq lazım olacaqdır. Bu isə öz növbəsində investisiya sektorunda işsizliyə yol vermiş olaraq, çeşitli qrup və təbəqələr arasındakı gəlir çəkişməsini durdurmaq gərəkeçəcəkdir. Bu isə ciddi sosial gərginliyə yol açar. Bəzi iqtisadçılara görə, maaş və qiymətlərin əsnək olduğu bir iqtisadiyyatda əmək haqqı və qiymətlərdəki yüksəlmə məcmu gerçək tələbin azalmasına səbəb olur. Bu isə, inflyasiyanın azalması yolunda bir təsir meydana gətirir. Belə ki: ümumi qiymət səviyyəsinin yüksəlməsi, əməliyyat motivi ilə pul tələbini artırır. Bu isə, əgər pul təklifi sabit qalırsa, faiz nisbətlərinin yüksəlməsinə səbəb olmaq sürəti ilə investisiya tələbinin azalmasına və gəlir səviyyəsinin düşməsinə yol açar. İstehlak xərcləmələri azalır, həm investisiya, həm də istehlak xərcləmələrinin azalması gerçək tələbi azaldır.

İnflasiyanın idxalatı artırıcı, ixracatı azaldıcı yöndə təsir etməsi, ölkə iqtisadiyyatının xarici ticarət kəsiri verməsinə yol açar. Bu isə, xarici ticarətin iqtisadiyyatdakı vacibliyinə görə,

məcmu gerçək tələbi, dolayısı ilə inflyasiya təzyiqini azaldıcı yöndə təsir edə bilər.

Deflasiya. Deflasiya, bir iqtisadiyyatda qiymətlərin ümumi səviyyəsinin azaldığı və ya mal və xidmət istehsalının azalmasına yol açan vəziyyətdir. Göründüyü kimi inflyasiya müddətində qiymətlərin səviyyəsi yüksəlir və pul dəyərini itirir, əksinə deflasiya dönməndə isə qiymətlər aşağı enər və bununla bağlı olaraq pul dəyər qazanar. Bu isə, xalqın pula olan tələbinin artmasına, əksinə mala olan tələbin azalmasına yol açar. Beləliklə, istehsalçılar məhsullarını satmaqda çətinlik çəkərlər. Ehtiyatlar artar. Nəticədə, investisiya azalır və hətta durur. İstehsal faktorlarından bəzi bölmələri istifadəsiz hala çevrilir və işsizlik artar, işsizlik isə gəlirin azalmasına və nəticədə iqtisadiyyatda daralma (depresiya) davam edir. Buradan da anlaşılacağı kimi deflasiyaya yol açan ən önəmli faktorlardan biri də iqtisadiyyatdakı tələb yetərsizliyidir.

Bununla bərabər, deflasiyanın ciddi təhlükəsi işsizliyə səbəb olmasıdır. İstər inflyasiya, istərsə də deflasiyanın iqtisadiyyat üçün ağır xəstəlikdir.

Staqflasiya. Avropada ortaya çıxan 1969-1976-cı illər böhranı dönməndə inflyasiyanın təsiri ilə qiymətlər səviyyəsinin yüksəldiyi görülmüş, lakin bunun yanında inflyasiyanın bir nəticəsi olaraq iqtisadiyyatda bir canlılığın ortaya çıxmadığı, əksinə bu durğunluq halının hökm sürdüyü ölkələrdə isə iş həcminin azaldığı və işsizliyin artdığı gözlənilmişdi. Bir ölkədə mal və xidmətlərin qiymətləri yüksəlir ikən, digər yandan da iş həcminin daralması indiyə qədər keçərli olan nəzəri bilgilərə görə bir-birinə zidd iki hadisə oldu.

Devalvasiya. Bir ölkənin Milli pulun dəyərinin tək tərəfli bir qərarla əcnəbi ölkə pullarına görə düşürməsinə devalvasyon deyilməkdədir. Məsələn, 1 Avro = 1 manat ikən yapılan bir devalvasyonla 1 Avro = 1,10 manat olaraq təsbit edilirsə, bu nada manat Avro qarşısında 10% nisbətində dəyər itkisinə yol açmışdır. Devalvasyonla yapılmasını gərəkdirən şərtlərin ən önəmlisi davamlı və xronikləşmiş xarici ticarət açıqlarıdır. Bir iqtisadiyyat

əgər xaricə satdığından daha çox malı xaricdən alırsa, bu ölkənin xarici ticarəti açıq verir deməkdir. Xarici ticarət kəsirə olan ölkələrin hökumətləri devalvasyonla ixracatı artırma, idxalatı isə azalma məqsədi daşıyır. Devalvasyonla sonra devalvasyonu yapan ölkənin malları xarici ölkələr üçün ucuzlaşır, əksinə xarici ölkənin malları isə bu ölkədə bahalaşır. Lakin devalvasyondan sonra iqtisadi uğuru əldə etmək üçün daxili qiymətlərin artımını dayandırmaq şərtidir.

FƏSİL 9. PUL NƏZƏRİYYƏSİ VƏ PUL SIYASƏTİNİN PRİNSİPLƏRİ

Günümüzdə pul münasibətlərinə, Keynsin müəyyən etdiyi çərçivədə baxılır. Şübhəsiz ki, Keynsdən günümüzə, pul nəzəriyyəsi çox dəyişmiş və çox inkişaf etmişdir. Bununla birlikdə Keynsin təməl nəzəriyyəsi mühafizə edilməkdədir. Keyns, pul sistemini üç təməl bərabərliklə izah etmişdir:

1. İqtisadi vahidlərin (özəl sektorun) tutmaq istədikləri və tələb etdikləri pul miqdarını tanımlayan bərabərlik (Pulun tələb bərabərliyi);

2. Mərkəz Bankının müəyyən etdiyi pul təklifini tanımlayan bərabərlik (pulun təklif bərabərliyi);

3. Pul bazarlarında tarazlığı ifadə edən bərabərlik. Tarazlıq halında, Mərkəz Bankın təklif etdiyi pul miqdarı, özəl sektorun tutmağı arzu və tələb etdiyi pul miqdarına (effektiv pul tələbi) bərabər olmaqdadır.

Pul nəzəriyyəsi pul miqdarındakı və faiz nisbətlərindəki dəyişmələrin nominal milli gəlirlərindəki təsirini araşdırır. Pul nəzəriyyəsi mütləq qiymətlərdəki dəyişmələri və bunların iqtisadi nəticələrini incələyən elm sahəsidir. Pul nəzəriyyəsi, mütləq qiymətləri tədqiq edərkən, qiymət nəzəriyyəsi nisbi qiymətlərin təşkili və mübadiləsini araşdırır.

Məsələn, qiymət nəzəriyyəsi, bir litr benzin ilə bir kilo şəkərin mübadilə nisbətinin necə meydana gəldiyini və bu nisbətdəki mübadilənin hansı səbəblərə görə olacağını tətqiq edir.

Pul nəzəriyyəsinin ən maraqlı və çox müzakirə mövzusu, iqtisadiyattakı mütləq qiymətləri müəyyən etmədə ən önəmli göstərici olan pul miqdarının, mütləq qiymətlər yanında nisbi qiymətləri də dəyişdirib-dəyişdirmədiyidir. Pul nəzəriyyəsinin iki önəmli araşdırma mövzusu vardır: mütləq qiymətlər ilə pul vahidinin dəyərini araşdıran pul dəyər nəzəriyyəsi, digəri isə mütləq qiymətlərdəki dəyişmələrin nisbi qiymətlə nə şəkildə təsir edəcəyini araşdıran pul təsiri nəzəriyyəsidir.

Pul siyasətiisə, pul miqdarı və faizlərin iqtisadiyyatı nə şəkildə və hansı formada yönləndirilməsi məsələsini araşdırır.

İqtisad ədəbiyyatında üç əsas pul siyasəti rejimi mövcuddur.

1. Pul miqdarına əsaslanan pul siyasəti;
2. Kredit həcminə əsasən rejimləri pul siyasəti rejimləri;
3. Faiz səviyyəsinə əsaslanan pul siyasəti rejimləri.

Pul siyasətində ağırlığın bəzən I rejimə, bəzən də II və ya III rejimə keçdiyini söyləmək mümkündür. Məsələn, ABŞ-da 1981-ci ilə qədər «pul miqdarı ağırlıqlı siyasət rejimi», sonralar isə «kredit həcminə və daha sonra isə «faizlərə» ağırlıq verən siyasəthəyata keçirilmişdir.

Pul siyasətinin məqsədi, toplam tələbi azaldan və ya genişləndirən bir siyasət olaraq iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir. 1973-cü ildə neft böhranı sonlarında pul siyasətinin önəmi artmış və pul siyasətinin iqtisadiyyata təsirini müdafiə edən Çikaqo məktəbinin (Monetarizm məktəbi) görüşləri bəzi ölkələrin hökumətləri tərəfindən qəbul edilmişdir. Heç şübhəsiz pul siyasətini həyata keçirən institut-Mərkəzi Bankdır. Mərkəzi Bank pul təklifindən istifadə edərək faiz nisbətlərini də dəyişdirə bilər. Faiz nisbətləri isə bilindi ki kimi investisiya və yığım səviyyələri üzərində təsirli olmaqdadır.

Pul siyasətinin əsas məqsədi, qiymət səviyyəsinə nəzarət, iqtisadiyyatı sabitlik içində tutmaq, məşğulluq, iqtisadi artımı və tədiyyə balansında tarazlığı təmin etməkdir.

1930-cu illərdəki iki hadisə pul siyasətinin rolu və məqsədləri mövzularında bir dəyişməyə yol açdı. Bu hadisənin birincisi, böyük depressiya və onun təşkil etdiyi kütləşəl və şiddətlənən işsizlik, ikincisi də 1936-cı ildə Keynsin məşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi əsərinin nəşr etməsidir. Keyns əsərində pul təklifindəki bir dəyişmənin faiz nisbətlərinin dəyişməsinə, bunun da investisiyaya təsirini geniş şəkildə izah etmişdir.

Daha sonralar, 1940-cı illərdəki hadisələr, pul siyasətinin məqsədləri və alətləri üzərində dəyişiklik edilməsi mövzusunda təsiri olmuşdur. Bunlardan Birincisi, II Dünya müharibəsi sırasında və sonrasında, Federal Rezerv Sisteminin müharibə xərclərinin maliyyələşməsi və faiz nisbətlərini düşük tutma siyasəti təşkil etmiş və

ABŞ-da 1946-cı ildə çıxarılan iş qanunu ilə, işlə təmin olma, ABŞ hökumətinin milli iqtisadi siyasətinin əsas məqsədini təşkil etməsi olmuşdur.

Beləliklə pul siyasətinin məqsədləri sırasına qiymət səviyyəsi ilə yanaşı, məşğulluq da əlavə edilmişdir. II Müharibə sonrası, Avropa və Yaponiyanın iqtisadi artımı, ABŞ- 1 təhdid edər formaya keçincə, pul siyasətinin üçüncü bir məqsədi, iqtisadi inkişaf və artım meydana çıxmışdır.

Xarici ödəmələr balansı tarazlığının saxlanması məsələsi 1950-ci illərin sonlarında 1960-cı illərin əvvəllərində iqtisadi ədəbiyyatda müzakirə mövzusu olmuşdur.

Beləliklə, Pul siyasətinin məqsədləri əsas məqsədləri altı başlıq altında toplaya bilərik:

1. Tam məşğulluq;
2. İqtisadi artım;
3. Qiymət səviyyəsi;
4. Tədiyyə balansında tarazlıq;
5. Faiz nisbəti sabitliyi;
6. Maliyyə bazarlarında sabitlik;

Depresiyada pul siyasəti. Daha öncə görmüş olduğumuz üzrə, depressiyanın səbəbi investisiyaların azalmasıdır. Buna qarşı pul siyasətinin bərpa tədbirləri faiz həddini düşürmək və kredit almada asanlaşdırma prosesinə yardımçı olmaqdır. Bu tədbirlərin yetərsizliyi açıqdır. Çünki depressiya zamanlarında sərmayənin marjinal verimliliyi çox düşük, hətta 0-ın altındadır. Bu durumda investisiyanı stimullaşdırmaq üçün, faiz həddini düşürmək lazım gələcəkdir. Lakin, faiz hədlərinin 0-dan aşağı düşürülməsinə imkan yoxdur. Hətta bank əməliyyat məsrəflərini qarşılıya bilməsi üçün faiz hədlərini pozitiv bir rəqəmə çatdırması lazım. Faiz həddinin düşürülməsi, investorları stimullaşdırmayacaq, kreditlərin alınmasında asanlaşma şərtləri isə bir işə yaramayacaqdır. İflasların və işsizliyin yaygın olduğu bir dövəmdə banklar kredit vermədə ehtiyatlı və çox diqqətli olmalıdırlar. Həqiqətən depressiyazamanları kreditlərin geri ödənməmə ehtimalı çox yüksəkdir. Belə bir vəziyyətdə bütün bankların böhranla depresi-

ya zamanı mübarizəsi üçün kredit verməkdə geniş davranmağa inanırmaq sadə bir iş deyildir.

İnflyasiya dönmündə pul siyasəti. Spekulativ investisiyaların qarşısını almaq baxımından pul siyasətinin təsiri daha çoxdur. Sərmayənin marjinal verimliliyi nə qədər yüksək olursa olsun, faiz həddini onun üstünə çıxararaq investisiyaları stimullaşdırmanın qarşısını almaq mümkündür.

Pul siyasəti məqsədləri arasında çatışma. Zamanla pul siyasətinin məqsədləri arasında çatışmazlıqlar olur. Qiymət sabitliyi saxlamaya yönəlik bir pul siyasəti çox zaman tam məşğulluq məqsədindən uzaqlaşma məcburiyyətində qalmaqda və bir mənada qiymət sabitliyi işsizliyin mənbəyi olmaqdadır. 1970-ci illərdə neft böhranı sonrası ortaya çıxan durğunluğun əsası böyük ölçüdə bu proses çərçivəsində inkişaf etmişdir. Digər yandan valyuta kurslarının sabit tutulması halında, əgər faiz nisbətləri yüksəlsə, maliyyə liberallaşmasının olduğu bir ölkədə, ortaya bir açıqlıq çıxmaqdadır. Bu açıqlığa «valyuta» qayçısı deyilir. Bir ölkədə valyuta qayçısı təşkil edilirsə və bu ölkəyə xaricdən qısa müddətli sərmayə axımı olmaqda, bu işə bəzi dövənlərdə ciddi maliyyə böhranına səbəb olmaqdadır.

Pul siyasətinin alətləri. Pul siyasətini həyata keçirən orqan - Mərkəzi Bankın istifadə etdikləri əsas alətlər aşağıdakılardır:

1. Reeskont və ya diskont siyasəti (Mərkəzi Bank bu yol ilə kreditlərə uygulanacaq diskont nisbətlərini, dolayısı ilə bankların kredit həcmələrinə təsir edər);

2. Açıq bazar əməliyyatları (Mərkəz Bankı bu alətlə pul miqdarına təsir edir);

3. Məcburi ehtiyat normaları (MB bu qarşılıq nisbətini azaltmaq və ya da artırmaqla bankların pul yaratma imkanlarını genişlədir).

Reeskont siyasəti. Reeskont siyasəti və ya diskont, bir bankın müddətindən öncə, müəyyən faiz və komisiyon qarşılığında sənədin ödənməsi əməliyyatıdır. Bir dəfə diskont edilmiş sənədin, ikinci dəfə diskont edilməsi əməliyyatına reeskont deyilir.

Reeskont siyasəti, MərkəziBankın reeskont nisbətini dəyişdirməklə kredit tələbinə təsir edəcək bir siyasətdir. Qısa bir müddət içində nəgd pula ehtiyacı olanlar və I dərəcəli likvid qiymət sayılan qısa müddətli alacaqlardan bir hissəsini nəgdə çevirmək istəyən bankların MərkəziBankına verdikləri ticari sənədlərə uyğulanan əməliyyata reeskont və bu alətə də reskont həddi adı verilir. Banklar, kassalardakı qanuni qarşılıqların azaldığı vaxt MərkəziBanka müraciət edərək açıq kredit (avans) və yaxud sənədlərin yenidən diskontu kimi çeşidli yollarla bu qarşılıqları artırma bilərlər. MərkəziBank reeskont həddinin köməyi ilə pul, kredit həcminə təsir etmək imkanı verir. MərkəziBank inflasiyanı önləmək, pul və kredit həcmi azaltmaq istədiyi təqdirdə reeskont həddini yüksəldəcəkdir. Deflasiya ortamında isə MərkəziBank reeskont həddini düşürəcəkdir.

Diskont banklar tərəfindən fərd və firmalara qısa müddətli kredit açdığı halda, reeskont isə Mərkəzi bank tərəfindən banklara açılan qısa müddətli kreditdir.

Açıq bazar əməliyyatları (ABƏ). Pul siyasətinin ən önəmli alətlərindən biridir. Açıq bazar əməliyyatları dövlət istiqrazları və ya valyuta üzərində aparılmaqdadır. Açıq bazar əməliyyatlarından istifadə edərək, dövlət istiqrazı, xəzinə bonosu və ya valyuta satın alınması ilə pul miqdarı genişlənir, yəni iqtisadiyyatda pul təklifi artır. Əks halda, yəni MərkəziBankın bono, istiqraz və ya valyuta satması halında pul miqdarı daralır. MərkəziBankın bazardan sənəd almaları və ya bazara sənəd satmaları deməkdir. Sənəd satın alındığı zaman bunun qarşılığında pul verilmiş olacağından bazardakı pul miqdarı artır. Əksi durumda da bazardakı pul miqdarı azalır. ABƏ-pul təklifi üzərində son dərəcə təsirli bir alətdir. ABƏ, xəzinəyə aid bono və istiqrazların, bazarlarda MərkəziBank vasitəsi ilə alım və satım əməliyyatlarını əhatə edər. Bono və istiqrazların MərkəziBank tərəfindən alınması, bankların rezervlərini artırır və onların daha çox kredit açmaları üçün uyğun mühit yaradır. Bu baxımdan, ABƏ çərçivəsində aparılan alımlar, iqtisadiyyata genişləndirici təsir göstərir. Satın işləmləri isə bazarlardan pulun çəkilməsi məqsədinə yönəlkdir. MB bazardan sənəd almağa başlaması,

sənədlərin qiymətini yüksəldir. Sənədlərin gəliri sabit olduğundan qiymətlərin yüksəlməsi faiz həddinin düşməsi, tərsi durumda isə faiz həddini yüksəldir.

Məcburi ehtiyat norma siyasəti (MEN). Məcburi ehtiyat norma siyasətinin dəyişdirilməsi bankın pul miqdarını nəzarət etmədə son dərəcə təsirli bir alətdir. Bilindiyi kimi banklar əmanətlərin müəyyən bir nisbətini nəğd olaraq qarşılıq adı altında tutmaq məcburiyyətindədir. MB bu qarşılıq nisbətini azaltmaq və ya da artırmaqları ilə bankların pul yaratma imkanlarını genişlədir. Bir sözlə Mərkəzi Bank məcburi ehtiyat normalarını dəyişdirərək, bank sektorunun yarada biləcəyi kredit miqdarına təsir edir. Banklar topladıqları əmanətin bir hissəsini qarşılıq olaraq ayırmaqda, geriye qalan hissəsini isə kredit olaraq fond tələb edənlərə istifadə etdirməkdədir. Bankların topladıqları əmanətə tətbiq edilən qarşılıq nisbətləri yüksəltdiyi zaman bankların fond toplama xərcləri də artar. Çünki bankların yaratdıqları bu pulu azaldaraq M_2 cinsində pul təklifini aşağıya çəkə bilirlər. Bu durum daha çox monetarist iqtisadçıların qəbul etdikləri daraldıcı pul siyasəti uygulamaları sırasında görülür və bu alətlə Mərkəzi Bank iqtisadi fəaliyyətə doğrudan təsiretmə gücünə sahib olur.

II BÖLMƏ. KREDİT, FAİZ , İNVESTİSIYA VƏ KREDİT SİSTEMİ

FƏSİL 10. KREDİTİN MAHİYYƏTİ

Kredit, latın ifadəsi olub – greditam-gredere, yəni etimad etmə və ya inanma mənasına gəlir. Kredit ilə mübadilələrin aparılması iqtisadi inkişafın ən son mərhələsini təşkil edir. Yəni, əvvəllər insanlar malı mal ilə mübadilə etmişlər (barter əməliyyatı), sonralar isə pul meydana çıxmışdır. Nəhayət, kredit, yəni qarşılığı gələcəkdə ödənəcək və etimad üzərinə qurulmuş bir tədiyə forması ortaya çıxmışdır. Bu üsula görə alınan malların dəyəri dərhal ödənməyərək, gələcəkdə ödənilməsi öhdəliyi gətirilir. Kredit alanın sadəcə ödəmə arzusu yetərli deyil, eyni zamanda kreditin məbləği qədər və hətta ondan yuxarı məbləğdə qarşılığı və ya təminatı olmalıdır. Kredit etimad və ya təminata söykənən bir əməliyyatdır. Kredit qənaət edilən pulların bazara axmasını və malların ən faydalı şəkildə istifadəsinə yardımçı olur. Kredit əldəki pul ilə gələcəkdə ələ keçəcək pulun mübadiləsidir. Kredit verən pul verib, ödəmə vədi almaqda, kredit alan isə pul alıb ödəmə vədi verməkdədir. Pul sonsuz likvid olduğuna görə pul ilə istənilən mal və xidmət satın alınma bəliyyəinə görə, kredit, kredit verənin bu gün mal və xidmət satınalmaqdan əl çəkərək gələcəkdə mal və xidmət satın almasını, kredit alanın isə gələcəkdə mal və xidmət satınalmaqdan əl çəkərək bu gün mal və xidmət satın almasını mümkün edir. Kredit gələcək gəlirlər hesabına xərcləmək imkanı verməklə yanaşı, iqtisadiyyatda satınalma gücünün artmasına, mübadilə həcmində genişlənməsinə səbəb olur.

Zahirən gündəlik həyatda kredit əşyanın və ya pul vəsaitlərinin müvəqqəti istifadəyə götürülməsi kimi çıxış edir. Kredit vasitəsilə mal material qiymətliləri, müxtəlif növ maşın və mexanizmlər əldə edilir. Əhali tərəfindən nisyəəmtəələr alınır, başqa sözlə kredit hesabına əldə edilən obyektlər kimi ən müxtəlif

qiymətlilər çıxış edir. Kreditin mahiyyətini açıqlamaqdan ötrü ilk növbədə onun üsürləri müəyyən edilməlidir, bunlar ən əvvəl kredit münasibətlərinin subyektləridir. Kredit sövdələşməsində münasibətlər subyektləri kimi kreditor və borcalan çıxış edir. Kreditor və borcalan ilk öncəəmtə tədavülüsəasında təşəkkül tapır. Əmtəə alqı-satqısı zamanı alıcı heç də həmişəəmtəənin dəyərini dərhal ödəmək imkanına malik olmur və ödəmə yalnız müəyyən müddətdən sonra aparılır. Belə hallarda satıcı kreditora, alıcı isə borcluya çevrilir. Lakin əmtəə tədavülü kreditor və borcalanın meydana gəlməsinin yeganəəsası deyil, nəyi isə başqasına müvəqqəti istifadəyə, yəni borc verən hər kəs kreditor olur. Bir qayda olaraq, könüllüşəkildə kreditor olmaq mümkündür. Borc verilən vəsaitlərin mənbəyi ya şəxsi resurslar, ya da təkrar istehsal prosesinin digər subyektlərindən borc götürülən resurslardır. Şəxsi resurslar borc verildikdə onların sahibi kreditor olur. Kreditorun yerləşdirdiyi cəlb edilmiş vəsaitlərin sahibi isə digər təsərrüfat subyektidir.

Borcalan isə kredit münasibətlərinin kredit götürən və aldığı borcu qaytarmalı olan tərəfdir. Tarixən borcalan kimi resurslara əlavə tələbatı olan ayrı-ayrışəxslər çıxış edirdilər. Bankların yaranması ilə təkcə kreditorların təmərküzləşməsi deyil, həm də borcalanların tərkibinin əhəmiyyətli genişlənməsi baş verir. Müasir dövrdə banklardan başqa borcalan kimi müəssisələr, əhali və dövlət də çıxış edir.

Borcalanı kreditordan bir neçə cəhət fərqləndirir. İlkəvvəl borcalan bütün hallarda borc götürdüyü resursların müvəqqəti istifadəçisidir. İkinci tərəfdən borc götürülən vəsaitlər həm istehsal, həm də tədavül sahəsində tətbiq edilir. Borcalandan fərqli olaraq kreditor borc verdikdə mübadilə mərhələsində çıxış edir və istehsalda iştirak etmir. Üçüncü tərəfdən borcalan həm müvəqqəti istifadəyə götürdüyü dəyəri geri qaytarır, həm də borc faizini ödəyir. Eyni zamanda borcalan kreditordan iqtisadi cəhətdən asılıdır. Lakin bu asılılıqlar borcalanın kredit sövdələşməsində tamhüquqlu tərəf kimi əhəmiyyətini inkar etmir. Borcalansız, kreditor da olmur. Borcalan borc götürdüyü

resurslardan elə istifadə etməlidir ki, vaxtında və tam həcmdə borcu faizlə birlikdə qaytara bilsin. Məhz bu mənada borcalan məhsuldar qüvvədir və müvəqqəti istifadəyə verilmiş resursların səmərəli tətbiqi borcalandan asılıdır. Kreditorla borcalan yerlərini dəyişə də bilər. Müasir iqtisadiyyatda eyni subyekt eyni vaxtda kreditor və borcalan kimi çıxış edə bilər. Kredit münasibətlərinin digər ünsürü kreditordan borcalana sonra isə borclardan kreditora keçən obyektidir. Obyekt kimi dəyərin borc verilən hissəsi çıxış edir. O ilk növbədə reallaşdırılmamış dəyər kimi çıxış edir. Kreditor tərəfindən müvəqqəti sərbəst dəyərin meydana gəlməsi dəyər hərəkətinin ləngidiyini göstərir. Kreditin vasitəsi ilə hərəkəti müvəqqəti olaraq dayanmış dəyər yeni sahibə keçməklə öz hərəkətini bərpa etmiş olur. Bununla bərabər kreditorla borcalan arasında hərəkət edən dəyər təkrar istehsal prosesini sürətləndirmək qabiliyyətinə yiyələnir. Kredit vasitəsilə hərəkət edən dəyər təsərrüfat fondunda fasiləsiz dövranı üçün zəmin yaradır, onların hərəkətində boşdayanmaları aradan qaldırır və son nəticədə təkrar istehsal prosesini sürətləndirir. Eyni zamanda kreditordan borcalana keçməklə dəyər öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Dəyərin qorunub saxlanması onun borcalanın təsərrüfatında tətbiqi prosesində baş verir, çünki borcalan kreditora eyni dəyərə və istehlak dəyərinə malik ekvivalenti qaytarmalıdır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, iqtisadi məfhum kimi kreditin əsasını geri qaytarılma təşkil edir. Geri qaytarılma kreditin ümumi xüsusiyyətidir və buna görə də kredit münasibətlərinə xas olan müəyyənedici cəhətdir. Geri qaytarılma dəyər dövrünün başa çatmasına əsaslanır. Dəyər dövrünün sona çatması geri qaytarılma üçün zəmin yaradır. Geri qaytarılma kredit sövdələşməsi iştiracılarının bağladığı müqavilədə öz hüquqi əsasını almışdır.

Deyilənlərdən kredit anlayışı və onun mahiyyəti haqqında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kredit dəyəri kreditorla borcalan arasında geri qaytarılma əsasında hərəkətdir və bununla əlaqədar kreditorla borcalanın arasında yaranan iqtisadi münasibətlər toplusudur.

FƏSİL 11. KREDİTİN PRİNŞİPLƏRİ

Kredit münasibətləri zamanı tərəflər müəyyən prinsiplərə riayət etməlidirlər: 1) qaytarılmaq;2) müddətlilik;3) ödənclik;4) təminat prinsipləri.

Kreditin qaytarılmalı olması onun mahiyyətindən irəli gəlir, yəni verilən vəsait geri qaytarılmalı olmasa o, heç kredit adlanmazdı. Bir iqtisadi kateqoriya kimi kredit əmtəə-pul münasibətlərinin digər iqtisadi kateqoriyalarından bilavasitə bu xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Bazar münasibətləri şəraitində bu xüsusiyyət daha kəskin xarakter daşıyır. Kreditin qaytarılmalı olması borc alanda və borc verəndə ciddi maddi məsuliyyət aşılayır. Qaytarılmalı məfhumu mücərrəd xarakter daşdığından kreditləşmə prosesində bu məfhum daha dəqiqləşdirilir. Yəni kredit müddətlilik prinsipi əsasında həyata keçirilir. Bu o deməkdir ki, kredit konkret müəyyən olunmuş müddətlərdə qaytarılmalıdır. Müddətlilik prinsipi onu tələb edir ki, borc vəsaiti borc alanın dövriyyəsində müəyyən müddət iştirak etməlidir və bu müddət başa çatdıqdan sonra o geri qaytarılmalıdır.

Müddətlilik - yəni borcun əvvəlcədən müəyyən edilmiş müddətdə geri qaytarılması - borcun səmərəli istifadə olunduğunu göstərir. Kreditin müəyyən olunmuş müddətdə geri qaytarılmaması əsassız olaraq müəssisənin dövriyyəsində borc vəsaitinin iştirakından xəbər verir və pul tədaviyə mənfi təsir göstərir. Bankların kommersiya prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərdiyi bir şəraitdə bu prinsipin əhəmiyyəti daha da artır.

Kreditin ödənilmə müddətləri tərəflər arasında bağlanan müqavilədə əks olunur. Müddətlilik prinsipinə əməl etməyən borc alanlara iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilir - əsasən faiz səviyyəsi yüksəldilir və gələcək kreditləşmədə borcalanın intizamsızlığı nəzərə alınır.

Kreditin vacib prinsiplərindən biri onun ödəncli olmasıdır. Bu o deməkdir ki, kredit nəinki müəyyən olunmuş müddətdə tam qaytarılmalıdır. Həmçinin kreditdən istifadəyə görə ödənc-faiz ödənilməlidir. Kreditin ödəncli olması borcalanda kreditdən

səmərəli istifadə etmək məsuliyyəti aşılayır, onda daxili resursları artırmaq marağı oyadır. O kreditdən elə istifadə etməyə çalışmalıdır ki, əldə etdiyi nəticə nəinki kreditin geri qaytarılmasını, kreditə görə faizlərin ödənilməsini təmin etsin, həmçinin özünə gəlir gətirsin. Ödənclik kreditor üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kreditor ödəncilik əsasında öz müstəqilliyini və gəlirliliyini təmin edir, resurslarını artırır. Ödəncililiyin iqtisadi mahiyyəti ondadır ki, kreditdən istifadə nəticəsində əldə edilən gəlir borcaları ilə kreditor arasında bölüşdürülür.

Ssuda kapitalına görə əldə edilmiş illik gəlirin verilmiş kreditin məbləğinə nisbəti kimi müəyyən edilən ssuda faizi norması kredit resurslarının qiyməti kimi meydana çıxır.

Bank kreditinə görə faiz stavkaları müəyyənləşdirilərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: 1) faiz şəklində gəlir gətirən kredit qoyuluşu; 2) digər aktiv əməliyyatların həcmi; 3) bankın öz müştərilərinə depozit hesablara görə verdiyi orta faiz dərəcəsi; 4) bankın aktiv əməliyyatları üzrə faiz stavkası; 5) bankın kredit resurslarının quruluşu; 6) bank kreditlərinə olan tələb və təklif; 7) kreditin təminatlılığından asılı olaraq risk səviyyəsi; 8) inflyasiya prosesinin tempi və ölkədə pul tədaviyünün stabilliyi; 9) istehsalın mövsümliliyi və s.

Kreditin vaxtında və tam qaytarılması şərtlərindən biri də kreditin təminatlı olmasıdır. Təminatlılıq prinsipi kimi kreditin ödəniş vaxtı çatarkən, kredit ödənilmədikdə onun ödənilməsini təmin edən faktor başa düşülür. Əvvəllər kreditin təminatı kimi əsasən mal materiallarından istifadə edilirdi, yəni kreditlər vaxtında ödənilmədikdə kreditor öz borcunu və faizlərini həmin maddi qiymətlilərin reallaşdırılması vasitəsi ilə təmin edirdi. Bazar münasibətlərinə keçid kreditin bu prinsipinin də mahiyyətini dəyişdirmişdir. Son illərə qədər kreditin təminatlılığı dedikdə onun maddi qiymətlilərlə təmin olunması, yəni kredit müqabilində onun dövrüyyəsində material qiymətliləri mövcudluğu başa düşülürdü. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar təminatın digər formalarından ödəmə qabiliyyətli müştərilərin zəmanəti, sığorta

polisi və s.-dən istifadə edilir. Təminatlılıq borcun vaxtında və tam ödənilməsinin qarantı olmaqla borc alanın kreditora verdiyi hüquqi cəhətcə rəsmiləşdirilmişöhdəlik forması xarakteri daşıyır.

Kreditləşmə prosesində differensial münasibət prinsipindən də istifadə edilir. Bu prinsip əvvəllər borcalanların yaxşı və pis işləməsindən asılı olaraq tətbiq edilirdi. Yaxşı işləyən müştəri güzəştli qaydada kreditləşdirilir, pis işləyənlərə isə kredit cəzaları tətbiq edilirdi.

Hal-hazırda kreditləşmə müştərinin kredit qabiliyyəti əsasında həyata keçirilir. Bu prinsipə görə kredit ehtiyacı olan müştərilərə deyil, kredit qabiliyyətli müştərilərə verilir.

FƏSİL 12. KREDİTİN QANUNLARI VƏ FUNKSİYALARI

Kreditin qanunları aşağıdakılar olaraq qəbul edilir:

1. Tarazlıq qanunukredit ilə onun mənbələri arasında asılılığı tənzimləyir. Sərbəstləşən vəsaitlə yenidən bölüşdürülən vəsaiti tarazlaşdırır.

2. Ssuda dəyərinin saxlanması qanunu- müvəqqəti istifadəyə verilmiş vəsait geri qayıtdıqda onun dəyəri itmir.

3. Vaxt qanunu - vəsaitin sərbəstləşmə vaxtıçox olduqca kreditin borclunun sərəncamında qalması ehtimalı da artır. Eləcə də kreditin dövretmə sürətinin artımı onun yeni borcalana təqdim edilməsinə imkan verir.

Kreditin funksiyaları aşağıdakılar olaraq qəbul edilir:

1. Yenidən bölüşdürmə funksiyası, yəni kreditörün sərbəst vəsaiti başqa əraziyə vəya başqa iqtisadi sahəyə keçə bilər;

2. tam dəyərli pulların kredit pulları iləəvzlənməsi prosesi;

3. tədavül xərclərinə qənaət;

4. kapitalın konsentrasiya və mərkəzləşdirilməsi.

Kreditör ilə borcalan arasında bağlanan kredit sövdələşmələri dəyərin yenidən bölgüsü mərhələsində meydana gəlir. Mübadilə prosesində müvəqqəti sərbəst olan dəyər borcalana verilir, sonra isəöz sahibinə qaytarılır.

Kredit üçün səciyyəvi olan bu proses onu göstərir ki, kreditin ilk **vəköklü funksiyası yenidən bölgü funksiyasıdır**. Formasından asılı olmayaraq bütün hallarda dəyərin yenidən bölgüsü baş verir. Kredit vasitəsilə resursların yenidən bölgüsü müxtəlif səviyyələrdə baş verir. Kredit münasibətlərinin subyekti olan müəssisələrin səviyyəsində baş verən dəyərin fərdi dövrəni və dövriyyəsi çərçivəsində mal-material qiymətliyələri və pul vasitələri yenidən bölünür. Ümumiqtisad səviyyəsində isə dəyərin hərəkəti kredit vasitəsilə milli gəlirin yenidən bölgüsündə təzahür edir.

Kreditin ikinci funksiyası həqiqi pulların kredit əməliyyatları iləəvzlənməsi vasitəsilə tədavül xərclərinə qənaət edilməsidir. Müasir iqtisadiyyatda bu cür əvəzlənməüçün zə-

ruri şərait mövcuddur. Mal və xidmətlərə görə nağdsız hesablaşmalarla əlaqədar pulların bir hesabdan köçürülməsi, qarşılıqlı borcların ödənilməsi, qarşılıqlı ödəmələrin yalnız saldusunun (qalığının) köçürülməsi nağd pul ödəmələrini azaltmaq üçün pul dövriyyəsi quruluşunu yaxşılaşdırmaq imkanı yaradır.

Müasir dövrdə həqiqi pullar kimi qızıl sikkələr deyil, kredit əsasında buraxılan pul nişanları tədavül edir. Metalizm dövrün həqiqi pulların kredit ilə əvəzlənməsi prosesi qızıl sikkələrin yerinə banknotların tədavül etməsində təzahür edirdi. Lakin qızılın tam demonetizasiyası, yəni qızıl sikkələrin banknotlarla tam əvəzlənməsi və banknotların öz qızıl əsasını itirməsi bu funksiyanın qüvvədən düşməsinə gətirib çıxartmadı. Əksinə, kreditin tərəqqisi, onun əmtəə təsərrüfatının inkişafında aparıcı qüvvəyə çevrilməsi nəticəsində borcalanın cəlb və təsərrüfat dövriyyəsinə yenidən daxil etdiyi dəyər pula xas olan vəzifələri icra etməyə başlayır. Tədavül vaxtının minimuma endirilir və tədavül xərclərinə qənaət edilir ki, bu da ictimai kapitalın fəaliyyət səmərəsinin yüksəlməsi deməkdir, çünki kapitalın məhsuldar fəaliyyət vaxtı artır.

Kreditin mühüm funksiyası **kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi** prosesinin sürətləndirilməsi funksiyasıdır. Kredit mexanizminin vasitəsilə izafi dəyərin kapitallaşması prosesi daha sürətlə baş verir. Kapitalın təmərküzləşməsinin güclü amili kimi çıxış etməklə kredit fərdi yığımın həddlərini genişləndirir. Bu mənada kredit fərdi müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi və yeni şirkətlərin yaradılması, inhisarların və beynəlxalq şirkətlərin meydana gəlməsi amillərindən biridir. Məhz kapitalların mərkəzləşdirilməsi mexanizmi kimi çıxış etməklə kredit rəqabətin güclü vasitəsinə çevrilir. Çox vaxt iri şirkətlər, kiçik şirkətlərə nisbətən daha münasib, yüngül şərtlərlə kreditləşdirilir.

FƏSİL 13. KREDİTİN SƏRHƏDLƏRİ

Kreditin əsaslandırılmış tətbiq sərhədlərinin müəyyən edilməsi və onlara riayət olunması həm kredit əlaqələrinin iştirakçılarının, həm də bütövlükdə iqtisadiyyat üçün vacibdir. Bu onunla izah olunur ki, kreditləşmə yalnız lazımi həcmdə edildikdə onun iqtisadiyyata təsiri müsbət olur. Çox vaxt kredit artıq həcmdə verildiyindən müəssisələrin vəsaitlərdən qənaətlə istifadə olunmasında istehsal və satış proseslərinin sürətlənməsində, bütövlükdə kapitalın dövrən və dövriyyəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində marağı zəifləyir. Nəticədə, təkrar istehsal proseslərinin zəifləməsi baş verir, əksinə iqtisadi subyektlərin kreditə olan tələbatları tam ödənilmədikdə onların fəaliyyətində çətinliklər yarana bilər ki, bu da yenə təkrar istehsal proseslərinin ləngidilməsi deməkdir. Deməli, kreditin sərhədləri hər dəfə düzgün müəyyən edilməlidir. Bu, həm kommersiya, həm də bank kreditinə aiddir. Kredit sərhədlərinin müəyyən edilməsi ilk növbədə kreditin- borc vəsaitlərinin geri qaytarılması tələbinin nəzərə alınmasından irəli gəlməlidir. Ona görə də ən əvvəl borc götürülən vəsaitlərin geri qaytarılması üçün imkanların - zəruri şəraitin mövcud olmasını müəyyən etmək vacibdir. Öz növbəsində bu, kreditin hansı məqsədlər üçün istifadə ediləcəyini, hansı obyektlərə yönəldiləcəyini tədqiq etməyi tələb edir. Bununla yanaşı, kreditin tətbiq sərhədlərinin müəyyən edilməsi zamanı borc vəsaitlərinin istehsal və satışın fasiləsizliyi və ahəngliliyinin təmin edilməsindəki iştirakının zəruriliyi, borcalanların təsərrüfat fəaliyyətinin keyfiyyəti, resurslardan istifadənin səmərəliliyi, dövriyyənin ödəniş vasitələri ilə təmin edilməsi tələbatı nəzərə alınmalıdır. Bunlardan başqa kreditin sərhədləri iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri və vəzifələri ilə də müəyyən olunur. İqtisadiyyatın müxtəlif inkişaf dövrlərində kreditin sərhədləri dəyişir. İstehsal həcmində dəyişməsi, onun quruluşundakı dəyişikliklər, dövriyyədəki pul kütləsinin optimallaşdırılması probleminin konkret həlli kredit sərhədlərinin müəyyən edilməsindən ötrü əhəmiyyətli amillərdəndir. Kredit münasibətlərinə giren tərəflərin maraq və inkişafını da unutmamaq olmaz. Borcalanlar öz fəaliyyətlərinin konkret xüsusiyyətlərindən irəli gələn tələbatlarından əlavə cəlb olunan vəsaitlərin geri qaytarılması və

haqqının ödənilməsi imkanlarını da düzgün müəyyən etməlidir. Kreditora gəldikdə isə onun borc vəsaitləri vermək imkanları və bunda olan marağı daha önəmlidir. Vəsaitləri borc verməkdə marağın və onların qaytarılma etibarlılığının optimal uzlaşdırılması kreditləşmənin kreditorun maraq və imkanlarından asılı olan həcmələrini şərtləndirir. Qısa və uzunmüddətli kreditlərin sərhədlərinə gəldikdə isə, onların müəyyən edilməsində bəzi obyektiv xüsusiyyətlər mövcuddur. Borc vəsaitləri dövriyyə kapitalı kimi istifadə edildikdə kreditin qaytarılması dövriyyə kapitalının dövrünün başa çatması nəticəsində sərbəstləşən vəsaitlər hesabına edilir. Və buna görə də dövriyyə kapitalının hərəkət müddətləri ilə sıx əlaqələndirilir. Uzunmüddətli kreditin sərhədləri isə ondan irəli gəlir ki, borcun qaytarılma mənbəyini əsas kapitalın istismarı nəticəsində yaranan mənfəət təşkil edir. Deməli, qaytarılma müddəti də kreditləşən xərclərin kreditləşmə müddəti ərzindəki əldə olunan mənfəət hesabına ödənilməsi imkanlarından irəli gələrək müəyyən edilir.

FƏSİL 14. KREDİTLƏŞMƏ PROSESİ

Qeyd etmək lazımdır ki, kreditləşmə prosesi bankın keyfiyyətli və yüksək gəlirli kredit portfelinin təşkilində bank üçün ciddi bir işdir. Dəqiq təşkil edilmiş kreditləşmə prosesi kredit riskini minimuma endirməyə imkan verir. Bank fəaliyyətində bütün risklər bir-birilə sıx surətdəlaqədardır. Ancaq kredit riski bank fəaliyyətindəki bütün risklərin meydana çıxmasına təkan verən amildir. Ona görə bankın sağlam fəaliyyət göstərməsi bilavasitə kredit prosesinin düzgün təşkilindən asılıdır.

Kreditləşmə prosesini iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələdə kreditin verilib-verilməməsini müəyyən etmək üçün müştərinin təqdim etdiyi kredit ərizəsi dəqiq təhlil edilir. Bundan sonra bank ilə müştəri arasında kredit münasibətinin tənzimlənməsi üçün kredit müqaviləsi imzalanır. Kreditləşmə prosesinin birinci mərhələsi məsuliyyətli mərhələ sayılır. Belə ki, bank bu mərhələdə kredit riskinin yaranmasının qarşısını almaq imkanına malikdir.

Kreditləşmə prosesinin ikinci mərhələsində bank verilmiş kreditin məqsədli istifadə edilməsi üçün borc alanın cari fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Banklar kreditləri, hüquqi şəxslərdə olduğu kimi, fiziki şəxslər arasında da təminatlılıq, qaytarılmalı, müddətlilik, ödəncilik prinsipləri əsasında yerləşdirirlər.

Fiziki şəxslərin kreditləşdirilməsinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafındakı rolu olduqca mühümdür və bu rol daim artmaqdadır. Əhalinin kreditləşməsinin artırılması istehlakçıların ödəniş qabiliyyətini artırmaqla ilk növbədə ölkədə, istehsal olunmuş məhsulların tez satılmasına, əmtəə dövriyyəsinin sürətlənməsinə, makroiqtisadi səviyyədə inflyasiyanın və işsizliyin səviyyəsinin minimuma endirilməsinə, istehsalın inkişafına, son olaraq milli gəlirin artmasına müsbət təsir göstərir. Belə ki, müəssisə, firma, təşkilat istehsal və ya təklif etdiyi məhsul və xidmətlərin reallaşdırılmasını sürətləndirir və istehsalın inkişafında fasiləsizlik prosesini yaratmış olur. Bu da yığılan vergilərin və son nəticədə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artmasına müsbət təsir göstərmiş olur. Digər tərəfdən əhalinin kreditləşdirilməsi (ipoteka krediti) ölkədə mənzil probleminin həllinə də müsbət təsir göstərmiş olur. Qeyd etdiyimiz kimi, xarici bank

təcrübəsində əhaliyə verilən kreditin növlərindən biri də təhsilə verilən kreditdir. Daha sonra əhalinin kreditləşdirilməsinin ölkənin sosial probleminin həllində rolu da danılmazdır. Belə ki, əhali istehlak və ipoteka krediti vasitəsilə özünün istehlak xarakterli ehtiyacını ödəməklə ölkənin iqtisadi və sosial inkişafını yaxşılaşdırmış olur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə banklar tərəfindən fiziki şəxslərə verilən kreditlər arasında ən çox yayılanı istehlak və ipoteka kreditidir. Bu növdə kreditlər banklara gəlirlərini artırmağa imkan verir. İstehlak krediti kreditləşmənin ən sərfəli növlərindən biridir. Ona görə də istehlak kreditinin istər-istəməz gələcəkdə bankların və bank xidmətlərinin idarə edilməsində mühüm rol oynayacağı danılmazdır. Bu növ kredit əhalinin istehlak tələblərinin təmin edilməsinə istiqamətlənib. O, əmtəə və pul formasına malikdir.

İstehlak krediti bahalı və riskli xarakter daşımaqla iqtisadi vəziyyətdən, istehlakçının gəlirlərindən və təhsilindən bilavasitə asılıdır. İstehlak krediti üzrə müəyyən olunmuş faiz dərəcəsi digər bank kreditləri ilə müqayisədə yüksək olur. Bunu ilk növbədə istehlak kreditinin "pərakəndə" xarakter daşması ilə izah etmək olar. Lakin dünya və yerli bank təcrübəsində əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, əhali tərəfindən istehlak tələbatını ödəmək üçün həmişə bank kreditinə ehtiyac duyulur. İstehlak krediti də qısamüddətli və uzunmüddətli olmaqla iki yerə ayrılır. İstehlak məqsədi üçün verilən kreditləri birbaşa və dolayı kreditlərə bölmək olar. Birbaşa kreditləşmə zamanı müqavilə birbaşa bank və müştəri arasında bağlanılır. Dolayı istehlak krediti zamanı isə bank və müştəri arasında digər bir təşkilat vasitəçilik edir. Belə təşkilatlara misal olaraq ticarət müəssisələrini, mağazaları, firmaları və s. Misal göstərə bilərik. Bu zaman kredit müqaviləsi müştəri ilə vasitəçi təşkilat arasında bağlanılır. Ssuda isə bankdan alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin bank təcrübəsində banklar dolayı istehlak kreditindən geniş istifadə edirlər. Çünki kreditləşmənin bu növü banklara hər şeydən əvvəl risklik səviyyəsini aşağı salmağa imkan verir. İnkişaf

etmişölkələrdə son dövrlər katerlərin və avtomobillərin (avtomobilin dəyərinin 10 %-i əvvəlcədən ödənməklə 23 ilə, bəzən də, məsələn, Böyük Britaniya kimi ölkədə 5 il müddətinə verilir) əldə edilməsi məqsədilə verilən istehlak krediti geniş yayılmışdır.

ABŞ və digər qərb ölkələrində istehlak kreditinin istifadəsini tənzimləyən xüsusi hüquqi norma və qaydalar mövcuddur. Məsələn, ABŞ-da mövcud olan belə qaydalardan biri bank tərəfindən müştərinin kredit qabiliyyətinin müəyyən edilməsində əsas meyarları müəyyən edir. Yəni müştərinin kredit qabiliyyəti bank sistemi vasitəsilə qiymətləndirilərkən müştəri haqqında informasiyanın bank tərəfindən necə istifadə olunması, müştəri haqqında hansı informasiyanın bank tərəfindən tələb oluna bilməsi və s. bu qaydada öz əksini tapmışdır. Banklar qanun çərçivəsində müəyyən edilən qaydada qaynaqları çeşidli aktivlərə yerləşdirir və qarşılığında gəlir əldə edirlər. Banklar fondlarını istifadə edərkən, üçünəmli nöqtəyə diqqət edirlər.

Bunlar:

1. **güvənli (riski minimum);**
2. **likvidliyi (təhlükəsiz müddət);**
3. **gəirlilik (gəirlilik maksimum).**

Bu üçünəmli məsələnin həlli üçün müəyyən bir müddəti əhatə edər və bu müddət içində bir neçə amillər diqqətə alınır.

Kredit tələblərinin dəyərləndirilməsi. Kreditləşdirmə, banklar baxımından mənfəətli, mənfəətli olduğu qədər də riskli bir funksiyadır. Şübhəsiz, verilən hər bir kredit, dəyişik ölçüdə də olsa bir risk ünsürü daşıyır. Kreditləşdirmə zamanı riskə təsir edən amillər:

1. Gələcəyin sağlam şəkildə təhmin edilməməsi;
2. Təbii fəlakətlər (yanğın, su basqını, zəlzələ və s.);
3. Kredit alan firmanın istehsal etdiyi mal və xidmətlərə qarşı istehlakçıların tələbində dəyişmələr;
4. İstehsal və bölgü metodlarında texnoloji dəyişmə və dəyişmələr nəticəsində kredit alan firmanın rəqabət gücünün zəifləməsi;

5.Ümumi iqtisadi həyatdakı dəyişmələrin (konyuktura hərəkətləri) firmaların satışları və mənfəətinə neqativ təsiri;

6.Kredit alan firmaların maliyyə siyasətində xətalər;

7.Hökumətin qərarlarının kredit alan firmaların ödəmə güclərinə neqativ təsiri;

8.Kredit alana aid şəxsi amillər;

9.Beynəlxalq uyuşmazlıqlar nəticəsində firmaların zərərlərə uğramaları.

Kredit tələb edənlər haqqında informasiya mənbələri aşağıdakılardır:

1.Qarşılıqlı görüşmə;

2.Şirkətin finans durumu;

3.Firmanın bankda mövcud dosyesi;

4.Ticarət ünvan qeydiyyatı;

5.Risk mərkəzi təşkilatından alınan bilgiler;

6.Vergi bəyannaməsi;

7.Bazar araşdırmaları;

8.Digər bilgi qaynaqları.

Kredit təhlilində məqsədlər. Kredit tələbinin məqsədi kredit tələb edənin, kreditin müqaviləşərtlərinə uyğun olaraq geri ödəmə gücünə və arzusuna sahib olub - olmadığını müəyyən etməkdir.

Firmalarda finansman ehtiyacına təsir edən amillər:

1.firmanın sürətlə böyümə trendində olması

2.firmanın zərər etməsi və ya mənfəətin yetərsiz olması

3.firmanın yüksək səviyyədə dividend dağıtımı

4.firmanın sabit qiymətlərə yapmış olduğu investisiyaların qısamüddətli fondlarla qarşılanması.

5.Mövsümlük hərəkətlər.

Kredit tələblərinin rədd səbəblərini üç başlıq altında təhlil edək:

1. Kredit tələb edənlərləəlaqədar;

2. Bankın kredit siyasətindən qaynaqlanan rədd səbəbləri;

3. Qanunauyğun rədd.

1. Kredit tələb edənlərləəlaqədar:

1.Kredit tələbinin firmanın məsuliyyətli orqanları tərəfindən yapılmaması;

2. Firmanın cari likvid durumunun borc ödəməyə əlverişli olmaması;

3. Firmanın öz sərmayəsinin yetərsiz, borc, öz sərmayə nisbətinin yüksək olması;

4. Bankın şirkətin idarəetmə sistemindən rahatsızlığı;

5. Firmanın satış həcminin və fəaliyyət nəticələrinin konyukturaya bağlılığı;

6. Firmanın innovasiya fəaliyyətinə keçməsi;

7. Bank tərəfindən araşdırmalar nəticəsində firma sahiblərinin mənəvi durumlarının zəifliyi.

2. Bankların kredit siyasətindən qaynaqlanan rədd səbəbləri:

1. İstənilən kreditin müddətinin uzun olması;

2. Tələb edilən kredit məbləğinin çox az və ya çox yüksək olması;

3. İstənilən kreditin, bankın verməyə planlaşdırdığı kredit növlərindən olmaması;

4. Firmanın fəaliyyətdə bulunduğu iş sahəsinin bankın kredit verdiyi sektorlara daxil olmaması;

5. Kredit tələb edən şirkətin bankın əmanətçisi olmaması;

6. Firmanın kreditin müəyyən nisbətində əmanət şəklində bankda saxlamaması.

Bankın aktiv əməliyyatlarından biri də onun kassa hesablaşma əməliyyatıdır. Banklar iqtisadiyyata kassa xidməti göstərir və dövriyyədən sərbəstləşdirilmiş nağd pulun bankın kassalarına daxil olmasını təşkil edir; müəssisələrə, birliklərə, təşkilatlara, idarələrə və əhəliyə nağd pul verir; müəssisələrin, birliklərin, təşkilatların və idarələrin kassalarına daxil olan nağd pulların inkassasiyasını təşkil edir və həyata keçirir. Banklar müştərilərə kassa xidmətlərini müqavilə əsasında yerinə yetirir.

Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün müəssisələr sərbəst pul vəsaitlərini banklarda saxlamalıdır. Müəssisələr sərbəst pul vəsaitlərini öz kassalarında yalnız banklar tərəfindən müəyyən edilmiş limit əsasında saxlaya bilərlər. Limitdən yuxarı kassada olan bütün vəsaitləri müəssisələr ona xidmət edən banka təhvil verməlidir.

FƏSİL 15. KREDİTİN İQTISADI İNKİŞAFDA ROLU

Kreditin rolu onun təsərrüfat, əhali, dövlət üçün tətbiqinin nəticələri ilə səciyyələnir. Kreditin rolu onun müxtəlif forma və növlərinin həyata keçirilməsi zamanı təşəkkül tapan münasibətlərin nəticələrində təzahür edir. Kreditin iqtisadiyyata təsirinin hər bir istiqaməti üzrə kredit münasibətlərinin konkret forma və ya növünün mövqeyə malikdir. Məsələn, əmtəələr nisyə satıldığı zaman başlıca rolu kommersiya krediti oynayır. Əksinə kredit pul vəsaitləri şəklində verildikdə bank krediti birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Kreditin rolu onun məhsul istehsalı və satışının fasiləsizliyinə olan təsirində də təzahür edir. Borc vəsaitlərinin köməyi ilə təsərrüfat subyektlərinin əlavə resurslara olan tələbatı ödənilir və təkrar istehsal proseslərinin ləngiməsinə yol verilmir. Əlavə vəsaitlərə yaranan tələbat mövsüm amili ilə bağlı ola bilər. Burada da kredit vasitəsi ilə kapital dövranı və dövriyyəsinin fasiləsizliyi əhəngdarlığı təmin edilmiş olur. Kreditin istehsalın genişlənməsində də rolu böyükdür. Kreditin iştirakı ilə geniş təkrar istehsal üçün kapital mənbələrinin formalaşması sürətlənir. Kreditdən əsas fondların artırılması mənbəyi kimi də istifadə edilə bilər. Belə hallarda kredit istehsalın inkişafı və genişlənməsi üçün zəruri olan yeni əsas fondların yaradılması üzrə müəssisələrin imkanlarını artırır. Burada xüsusilə mühüm olan cəhət odur ki, kredit müasir dövrün iqtisadi tərəqqisinin aparıcı qüvvələrindən biri olan elmi-texniki tərəqqiyə, bununla da cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafına xidmət edə bilər.

Kreditin pul dövriyyəsində də rolu mühümdür. Məlum olduğu kimi, nağd pulların tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması kredit əsasında banklar vasitəsilə baş verir. Bir tərəfdən nağd pulların tədavülə buraxılması müəssisə və təşkilatlara, əhaliyə bankların kassalarından nağd vəsaitlərin verilməsi xətti ilə yalnız onların bank hesablarında qalıqlar mövcud

olduqda mümkündür. Belə qalıqların olması müştəri ilə banklar arasında müəssisə, təşkilat vəəhalinin kreditor olduqları kredit münasibətlərinin olmasını göstərir. Bank hesablarından nağd pulların verilməsi bankın müştəri qarşısındakı borcunun ödənilməsi deməkdir. Digər tərəfdən isə banka nağd pulların daxil edilməsi onların tədavüldən çıxarılmasını göstərir və bankların öz müştərilərinə olan borclarının böyüməsi ilə müşayiət olunur. Nağdsız pul dövriyyəsinə gəldikdə isə, ödənişləri daima yerinə yetirməkdən ötrü müəssisələrin vəsaitlərəəlavə tələbatı yaranır. Buna səbəb gündəlik pul məxaricləri ilə pul mədaxilləri arasındakı uyğunsuzluqdur. Belə hallarda əlavə pul vəsaitlərinə yaranan müvəqqəti tələbat kredit cəlb olunmaqla ödənilə bilər. Burada verilən borcların həcmi və onların ödənilmə müddətlərinin əmtəə istehsalı və satışı prosesləri iləəlaqələndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövriyyədəki pul kütləsinin ona olan tələbata uyğun olması ictimai kapitalın geniş təkrar istehsalının ahəngliyi və fasiləsizliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz dövriyyədəki pul kütləsinin dövriyyənin tələbatlarına uyğun olması məqsədlə kreditləşmə prinsiplərinə riayət edilməsi çox vacibdir. Eyni zamanda dövriyyədəki pul vəsaitlərinin həcmnin tənzimlənməsinin böyük iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alaraq kredit əməliyyatlarının pul siyasəti tədbirləri vasitəsilə dövlət tənzimlənməsi tətbiq olunur. Burada kreditin iqtisadi rolunun yeni tərəfi aşkarlanır. Kreditdən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin güclü aləti kimi istifadə olunur.

İqtisadiyyatın kredit tənzimlənməsi kreditin həcmi və dinamikasını dəyişməklə iqtisadiyyatın inkişafı imkanlarına və perspektivlərinə təsir göstərməsiləəlaqədardır. Kreditin dinamikası iqtisadiyyatın silsiləvi inkişaf ilə müəyyənləşsə də dövlət tənzimlənməsi kreditin iqtisadiyyatın sahə və bölmələri üzrə yerləşdirilməsinə güclü təsir göstərə bilər. Kredit tənzimlənməsi vasitəsilə dövlət, sosial-iqtisadi problemlərin həllinə, ziddiyyətlərin zəiflədilməsi, iqtisadi böhranların gedişinin yüngülləşdirilməsinə, inflasiyanın dayandırılmasına, iqtisadiyyatın vəümumi milli məhsulun, ixrac və idxalın quruluşunun səmərələşdirilməsinə və s.

çalışır. Məsələn, dünya təcrübəsindən yaxşı məlumdur ki, böhran şəraitində və yaxud böhran yaxınlaşdıqca bazar tələbini canlandırmaq məqsədilə dövlət çox vaxt kredit vasitəsilə istehsal investisiyalarını, mülki tikintini, uzunmüddətli istehlak mallarının kreditə satışını, milli ixracı stimullaşdırmağa çalışır. Borc kapitalı hərəkətinin təbii bazar mexanizmi ilə kredit tənzimlənməsi arasındakı nisbət hər dəfəölkə iqtisadiyyatındakı konkret vəziyyət, dünya ölkələrinin ilk növbədə dəəsas iqtisadi ortaqların istehsalındakı silsiləvi dəyişikliklər, beynəlxalq ticarətdə, beynəlxalq valyuta sistemində və kapital bazarındakı vəziyyətdən asılıdır.

Kredit tənzimlənməsi bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərələşdirilməsinə, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etsə də müəyyən məhdudiyyətlərə də malikdir. Bu məhdudiyyətləri bilmək, onlara bələd olmaq kredit tənzimlənməsindən bacarıqla istifadə edilməsindən ötrü vacibdir. Əks halda kreditə hədsiz meyl, ondan makro və mikro səviyyələrdə sui-istifadə pul kredit böhranları ilə nəticələnə bilər.

Kredit multiplikatoru. Bankların kredit mexanizması ilə yaratdıqları pulu ifadə edən bir qavramdır. Əgər ödəmələr heç banknot istifadə edilmədən, tamamilə çeklə aparılırsa, o təqdirdə kredit multiplikatorunun (k) düsturu aşağıdakı kimi olur: $K=(1-r)/r$. Bura – r bankların əmanətə qarşılıq tutmaq məcburiyyətində olduqları qarşılıq nisbətini ifadə edir. Görüldüyü kimi, bu nisbət nə qədər aşağı olursa kredit multiplikatorunun dəyəri o qədər yüksək olur. Fəqət, gerçəktə, banklardan alınan kreditlərin bunun çeklə istifadəsi mümkün deyildir. Bir bölüm ödəmələr banknotla aparılır. Digər bir ifadə ilə, alınan kreditlərin bir bölümü bank sistemin kənarında çıxartılmış olur. Bu vəziyyətdə kredit multiplikatoru aşağıdakı düsturla göstərilir: $K=(1-r)/(r +M)$, M – banknotla aparılan ödəmələrin nisbətidir. Dolayısı ilə M -nin dəyəri nə qədər aşağı olarsa, kredit multiplikatoru o dərəcə böyük olur.

FƏSİL 16. KREDİTİN FORMA VƏ NÖVLƏRİ

Kreditin klassifikasiyasını bir neçə əlamətə görə qəbul etmək lazımdır: Ssuda dəyərindən asılı:əmtəə, pul, qarışıq (əmtəə-pul, pul-əmtəə); Kreditordan asılı:- bank, kommertiya, dövlət, beynəlxalq, vətəndaş; Borc alanın tələbatından asılı: istehsal təyinatlı, istehlak təyinatlı.

Kreditin baza forması aşağıdakılardır: mal-əmtəə; pul və qarışıq (kommertiya).Sazişdə nəzərdə tutulan kreditörün kimliyindən asılı olaraq kredit aşağıdakı formalara ayrılır:

1. Təsərrüfat (şirkətlər arası);
2. Bank;
3. Mülki (vətəndaşlar arasında);
4. Dövlət;
5. Beynəlxalq;
6. İstehlak.

Təsərrüfat subyektləri krediti pul və kommertiya kredit formasında istifadə edilir.Kommertiya krediti zamanı kreditör kimi təsərrüfat subyektləri, yəni müəssisə, firma, şirkətlər çıxış edir. Kreditin bu forması bir mal istehsalçısının və yaxud malın topdan satıcısının digər müəssisəyəəmtəənin nişyə satışı zamanı meydana gəlir. Deməli, kommertiya kreditinin əsasında satıcı müəssisənin əmtəə dəyərinin ödənilməsi üzrə möhlət verməsi və müəyyən edilmiş müddət keçdikdən sonra əmtəə dəyərini ödəmək öhdəliyi kimi alıcı müəssisənin veksəl verməsi durur. Bu səbəbdən kommertiya kreditinə veksəl krediti də deyilir. Göründüyü kimi kommertiya kreditinin obyektı dəyərin əmtəə formasıdır, aləti isə kommertiya veksəlidir. O, əsasən qısamüddətli (1 ilə qədər) səciyyə daşıyır. Onun iştirakçıları təsərrüfat fəaliyyətinin subyektləri olduğundan kommertiya krediti topdansatış münasibətlərdə tətbiq olunur. Kommertiya krediti daxilindəki ödəmə möhləti məhsul satışının davamı kimi çıxış edir. Buna görə kommer-tiya krediti vasitəsilə satışın tezləndirilməsi və tədavül

zamanının məhdudlaşdırılması məsələsinə nail olunur ki, bu da fərdi və ictimai kapitalın səmərəli fəaliyyətinə xidmət edir. Bu mühüm cəhətin davamı kimi kommertiya faizinin formalaşmasıdır. Mal satıcısının əsas məqsədi məhsul satışının sürətləndirilməsi və onun qiymətindəki mənfəətin əldə edilməsinin təzələndirilməsidir. Bu səbəbdən kommertiya krediti üzrə ödəniş mühlətinin haqqı məhsulun qiymətinə daxil edilir və bu, bank krediti faizi ilə müqayisədə çox cüzdür.

Hal-hazırda kommertiya kreditinin üç növündən istifadə edilir:

1. Kreditin müddəti fiksə (tarixi təsbit edilmiş) edilmiş qaydada ödəmək;

2. Konsiqnasiya qaydasında (hissə-hissə ödəmək) borclunun malı realizə etdikdən sonra kreditora pulun ödənməsi;

3. Açıq hesabla kreditləşmə.

I-ci halda satılı malı alıcıya göndərdikdən sonra, alıcı satıcıya sadə veksəl, yəni veksəldə təsbit edilmiş tarixdə borc ödəməsinin yerinə yetirilməsinə öhdəlik verir və ya satıcı, özü alıcıya tratta təqdim edir (köçürmə veksəl) və alıcı kommertiya sənədlərini akseptə edir, yəni tratta göstərilmiş tarixdə ödəniş yerinə yetirməyə öhdəlik verir.

II-halda, konsiqnasiya prosesidir, yəni pərakəndə satıcı malı realizə etdikdən sonra kreditora olan borcunu yerinə yetirir. Məsələn, konsiqnasiya yeni malların bazarı və qeyri-tipik malların təklifi ilə təqdim edilir, yəni bazarın tələbi dəyərləndirmək çətin olduğu bir durumda konsiqnasiya tətbiq edilir.

Ancaq, kommertiya kreditin tətbiqi əksər şirkətlər üçün maliyyə cəhətdən sərfəli deyildir və bu kreditin ən geniş forması – bank kreditdən istifadə edilməkdədir. Adətən, bank kreditləri məqsədə yönəlik istifadə edilir: əsas kapitalın artımına, dövriyyə vəsaitlərinin tamamlanmasına, istehlak məqsədli.

Bank krediti kreditin ən geniş yayılmış formasıdır. Məhz banklar krediti ən çox müvəqqəti maliyyə ehtiyacı olan şəxslərə verir. Bu da təsadüfi deyil, çünki əsas fəaliyyəti kredit

işi olan banklar xüsusi bir subyektdir. Bank kreditinin başlıca xüsusiyyəti ondadır ki, geri qaytarılma əsasında pul vəsaitlərinin dönə-dönə dövrünü və dövriyyəsinə həyata keçirən banklar daha çox şəxsi kapitalından deyil, cəlb edilmiş resurslardan istifadə edir. Müəyyən subyektlərdən borc götürdüyü pul vəsaitlərini bank digər hüquqi və fiziki şəxslər arasında yenidən bölüşdürür. Eyni zamanda bank sadəcə pul vəsaitlərini deyil, pulu kapital şəklində borc verir. Bu o deməkdir ki, borc alan bankdan götürdüyü vəsaitləri elə istifadə etməlidir ki, təkcə onların kreditörlərə qaytarılmasını deyil, həm də azı borc faizini ödəməkdən ötrü kifayət edən mənfəət əldə etsin.

Ödəmə krediti bank formasının ayrılmaz atributuna çevrilir. Bütün bunlarla əlaqədar bank krediti faizi həmişə kommersiya krediti faizindən yüksək olur. Bank əsasən özge vəsaitlərdən kredit resursu kimi istifadə etdiyindən verdiyi kreditlər üzrə faizi maksimal səviyyədə saxlamağa çalışır. Lakin bank kreditini kommersiya kreditindən fərqləndirən təkcə bu cəhət deyil. Bank kreditinin obyektə ticarət və sənaye kapitalından ayrılmış pul kapitalıdır. Borcalan kimi dövlət, fiziki və hüquqi şəxslər, o cümlədən bankların özü də çıxış edir. Kommersiya kreditinin miqyasları hər bir halda ticarət və sənaye kapitalı ehtiyatları ilə müəyyən olunur və məhdudlaşır. Ticarət və sənaye kapitalının kommersiya krediti xətti ilə hərəkəti ünvanlıdır: əmtəə ya istehsalçıdan istehlakçıya, ya da istehsalçıdan əmtəənin sonrakı satışı ilə məşğul olan ticarət şirkətinə ötürülür.

Bank krediti kommersiya kreditinə xas olan məhdudluqları aradan qaldırır, çünki o kreditləşmənin istiqamətləri məbləği və müddətləri ilə məhdudlaşmır. Bank krediti kommersiya kreditində olduğu kimi təkcə əmtəə tədavülünə deyil, həm də kapital yığına xidmət edir. Bank kreditinin aləti olan bank vekseli ilə kommersiya vekselinin diskont əməliyyatları vasitəsilə əvəz edilməsi kreditin təminatını gücləndirir, deməli onun miqyaslarını, müddətlərini genişləndirir.

Bütün fərqlərə baxmayaraq, kommertiya və bank kreditinin ümumi cəhətləri də mövcuddur. Kommertiya krediti tarixən bank kreditindən əvvəl yaranmış və məntiqi olaraq kredit sisteminin əsası kimi çıxış edir. Bu onunla izah olunur ki, məhz kommertiya krediti bilavasitə ticarət və sənaye kapitallarının dövrünə, əmtələrin istehsalından son istehlaka qədər hərəkətinə xidmət edir. Lakin bank kreditinin üstünlükləri, çevikliyi onun XX əsrdə kommertiya krediti ilə müqayisədə daha sürətlə inkişaf etməsini müəyyən etdi. İqtisadiyyatda inhisarlaşma prosesləri gücləndikcə bank kreditinin üstünlükləri özlərini daha qabarıq göstərir, lakin onlardan daha real kapitalın genişlənməsindən ötrü istifadə edilməsi bank kreditinin özündə də mühüm dəyişikliklərə səbəb olur. Kreditin inhisarlaşması güclənir, bank kapitalının təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi sürətlənir və bank inhisarlarının yaranmasına gətirib çıxarır. Bank kapitalının sənaye və ticarət kapitalları ilə çulğalaşması prosesi genişlənilir və dərinləşir.

Bank kreditinin üstünlüyünə baxmayaraq kommertiya krediti rədd edilmir. Əksinə, kommertiya krediti bank kreditinin tarixi və məntiqi sələfi olmaqla bank kreditinin sonrakı çox güclü inkişafından bəhrələnir. Bank aksepti kommertiya veksəllərinin təminatını möhkəmləndirməklə kommertiya kreditinin iri şirkətlər, xüsusilə də korporasiyalar üçün əhəmiyyətini artırır. Resursların əmtəə və pul formasında korporasiyalar daxilində borc əsaslarında baş verən axının həcmələri labüd olaraq böyüyür və əhəmiyyətli dərəcədə banklar vasitəsilə mümkün olur. Bu kommertiya və bank kreditinin çulğalaşmasının labüdlüyünü göstərir.

Kreditin növü. Kreditin növü isə kreditin əsas formalarının detal xarakteristikası kontekstində, yəni onun əlavə əlamətlərini açıqlayır. Kreditləri verən və alan şəxslərə, sektorlara, kreditin istifadəsinə görə məqsədli, təminatlı və müddətinə görə qruplaşdırmaq mümkündür.

1) krediti verən şəxslər yönündən bank kreditləri ilə qeyri-bank kreditləri, alan şəxslər baxımından isə özəl sektora açılan kreditlər, dövlət sektoruna açılan kreditlər;

2) İqtisadi sektorlara görə kreditlər - kommersiya kreditləri, kənd təsərrüfatı kreditləri, sənayeyə açılan kreditlər, inşaat sektoruna açılan kreditlər şəklində ayıra bilərik. Kreditin iqtisadi sektorlar arasında paylanmasının iqtisadi inkişaf və sosial ədalət baxımından böyük önəmi vardır.

3) Kreditdən istifadə məqsədlərinə görə - istehlaka açılan kreditlər və istehsala açılan kreditlərə bölünür. İstehlak xərclərini qarşılamaq məqsədi ilə alınan kredit, kredit alınan cari gəlirindən ayıracağı pul ilə geri ödənilir. Bu ödəmənin həyata keçirilməsi kredit alanın gələcəkdəki gəlir və xərc halına bağlıdır. İstehsalı maliyyələşdirmək üçün alanın kredit istehsal edilən malların satışından əldə edilən satış gəliri ilə və ya kreditdən istifadə edilən əməliyyatdan əldə edilən qazanc ilə qarşılır.

4) Təminatla görə kreditləri təminatlı və təminatlı kreditlər almaq üzrə ikiye ayırdıqdan sonra, təminatlı kreditlər zamanət qarşılığı, əmtəə və sənət qarşılığı, ipotek qarşılığı açılan kreditlərə bölünür. Kredit alanın imzasına güvənilərək açılan kreditlərə açıq kredit deyilir.

5) Müddətlərinə görə kreditləri qısa müddətli, orta müddətli və uzun müddətli kreditlərə bölmək olar.

6) Ödənilməyə görə: baha faizli, ucuz faizli, faizsiz.

İstifadə formasına görə: istehsal krediti, istehlak krediti və investisiya krediti.

1) İntestisiya krediti – istehsal fəaliyyətlərinin genişlənməsi, yəni istehsal vahidlərinin açılması məqsədi ilə istifadə edilir və adətən, investisiya kreditlərinin müddəti uzun müddətliyədir. İstehsal krediti alan müəssisə bunun istehsal prosesi fəaliyyətində istifadə edir və kredit müqaviləsində təsbit edilən müddətdə kreditin əsas kapitalını və faizini qaytarır.

2) istehlak krediti – istehlakçıların ehtiyatları olan malların təmin edilməsində istifadə edilir, yəni istehlakçılara satınalma gücü qazandırır. İstehlak krediti, kommersiya məqsədi ilə deyil, fərdlərə istehlak ehtiyaclarının qarşılınması üçün ayrılan kreditlərdir. İstehlak kreditləri avtomobil, televizor,

soyuducu, paltar yuyan maşın və s. bu kimi daşınan istehlak mallarının satın alımını finansə etmək üçün istifadə edilir.

Kreditin bu növüəhali tərəfindən yeni dəyərin yaradılmasına deyil, borcalanın istehlak tələblərinin ödənilməsinə yönəldilir. Bu kredit vasitəsilə vətəndaşların bahalı, uzunmüddətli istehlak mallarına yaranan tələbatı onların dəyərinin tam ödənilməsinə qədər təmin edilir. Əhalinin alıcılıq qabiliyyətini onun pul gəlirləri müəyyən edir, lakin alıcılıq qabiliyyəti çox vaxt alıcı tələblərindən aşağı olur. Bu və ya digər malları almaq istəyi maddi imkanlarıüstələyir. Başqa sözlə, əhalinin cari pul gəlirləri ilə uzunmüddətli istehlak mallarının (mebel, avtomobil və s.) yüksək qiymətləri arasında uyğunsuzluq mövcud olur. Eyni zamanda əhalinin bəzi tələblərində pul vəsaitlərinin müvəqqəti sərbəstləşməsi baş verir. Belə vəziyyətdə istehlak kreditinin meydana gəlməsi təbii görünür, çünki onun köməyi ilə istehlakçı nöqtəyi-nəzərindən iki cür ziddiyyət aradan qaldırılır. Birinci, uzunmüddətli istehlak mallarına olan yüksək qiymətlərləəhalinin cari gəlirləri arasındakı ziddiyyətdir. İkincisi, əhalinin bir qrupunda sərbəst pul yığımlarının yaranması və digər qrupunda isə onların istifadəsi zərurətinin yaranması arasındakı ziddiyyət. Deməli, istehlak krediti əhalinin istehlak səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Digər tərəfdən isə istehlak krediti istehsalçının (satıcının) da mənafeələrinə uyğundur, çünki əmtəələrin satışının fasiləsizliyinə xidmət edir. İstehlak kreditinin bank və firma formaları ola bilər. Birinci halda, istehlak kreditini pul formasında bank verir. Qeyd etmək lazımdır ki, bank kreditləri arasında istehlak krediti ən bahalı kredit hesab edilir. İkinci halda isə ticarət firmasının özü müəyyən bahalı uzunmüddətli malı müştəriyə kreditə satır. Hər iki halda müştəri banka və yaxud ticarət firmasına kreditin məbləğinin müəyyən faizi həcmində ilkin ödəniş edir. Kredit məbləğinin qalan hissəsini isə kredit müddəti ərzində vaxtaşırıödəmələrlə kreditora qaytarır. Hər hansı bir səbəbə görə borcalan ödəmələri dayandırdıqda kreditör krediti (pul məbləğini və yaxud malı) geri alır. İstehlak krediti üzrə borcun ödənilməsi mənbəyi borcalanın qarşından

gələn gəlirləridir. Bu səbəbdən belə kreditlərin verilməsindən əvvəl kreditor tərəfindən kreditin qaytarılma mənbələrinin reallığı ciddi yoxlanılmalıdır.

İstehlak kreditinin ayrıca növünü mənzil krediti təşkil edir. Burada kredit hazır mənzilin (evin) alınmasına və yaxud evin tikilməsinə verilir. Mənzil krediti ya bank müəssisəsi, ya da mənzili (evi) tikən şirkət tərəfindən müvafiq olaraq pul və ya natural şəkildə verilir. Bu zaman girov iltizamı (girovnamə) tərtib olunur. Və bu sənəd borcalan mənzil kreditini hissə-hissə müəyyən müddət ərzində kreditora qaytarmaq öhdəliyini icra edə bilmədikdə kreditora mənzili (evi) müsadirə etmək hüququ verir. Kreditin bu növünə ipoteka krediti deyilir. Bu sırf daşınmaz əmlakın girovu üzrə verilən kreditdir. Və bu kredit üzrə girovnamə tərtib olunur. Borc vəsaitləri müxtəlif məqsədlərə, o cümlədən istehsal və istehlak tələbatlarının ödənilməsinə istifadə oluna bilər. Əksər hallarda ipoteka borcunun qaytarılması mənbəyi borcalanın qarşından gələn gəlirləridir. Bu isə girov qoyulan daşınmaz əmlakın əsaslandırılmış qiymətləndirilməsini və borc vəsaitlərinin qaytarılmaması hallarında girov qoyulmuş əmlakın satılması imkanlarının müəyyən edilməsini ləğv edir.

Zamana vəya müddətinə görə: qısa müddətli kredit; orta müddətli kredit və uzun müddətli kredit. Adətən, 7 gündən – 1 ilədək müddətindədir. Kommersiya sferasında istifadə edilir. Orta müddətli kreditlər bir ildən beş ilədək müddətindədir. Adətən, sənaye və kənd təsərrüfatı sektoru orta müddətli kreditlərdən istifadə edirlər. Uzunmüddətli kreditlər isə investisiya sferasında istifadə edilməkdədir. Burada müddət beş ildən yuxarı olur. Şirkətlər uzun müddətli kreditlərlə əsas fondlarının təminatında istifadə edir.

Müddəti bir ili keçməyən kreditlərə qısa müddətli, müddəti bir ildən yuxarı, ancaq 5 ildən az olan müddətə açılan kreditlərə orta müddətli kreditlər, ancaq beş il müddətindən yuxarı müddətə verilən kreditlərə uzunmüddətli kredit deyilir. Qısa müddətli kreditlər, müvəqqəti pula ehtiyacı olanlara açılır.

Məsələn, bir sənayeçi xam maddə satın almaq, fəhlə və qulluqçuların əmək haqqını ödəmək üçün gərəkli pulun bir bölümünü kredit ilə əvəzləşdirir, kreditin müddətinə qədər istehsal etdiyi malların satışından əldə etdiyi qazancla krediti geri ödəyir. Orta və uzunmüddətli kreditlər, orta və uzunmüddətli finansman ehtiyacı üçün tələb edilir və bu kreditlərlə qoyulan investisiya üçün ayrılan amortizasiya fondu ilə və ya mənfətlə geri ödənilir. Məsələn, bir fabriki qurmaq ya da mövcud fabriki genişləndirmək üçün uzunmüddətli kredit alan bir sənaye şirkəti aldığı krediti, gələcəkdə əldə edəcəyi mənfətlə ödəyir. Qısa, orta və uzun müddətli kreditlərin yuxarıda açıqlanan özəllikləri ayrı-ayrı kredit qurumlarının qurulmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, qısa müddətli kreditlərlə daha çox əmanət və kommersiya bankları, orta və uzun müddətli kreditlərə isə daha çox investisiya və inkişaf bankları vasitəçilik edirlər.

Alan şəxsə görə: dövlət krediti və özəl krediti. Kredit alanın şəxsinə görə dəyişir. Kreditdən istifadə edən şəxsi dövlət və ya bələdiyyənin qurumları da bilir. Bu kredit özəl kreditdən bir az fərqlidir. Çünki kreditin müddət sonunda borc ödənməzsə təzyiq və ya icbar etmə kimi vasitələr bir az zəifdir. Kreditin digər növü dövlət kreditidir. Dövlət krediti o zaman meydana gəlir ki, kreditör və yaxud borcalan sifətində dövlətin özü (mərkəzi hökumət və yerli hakimiyyət) çıxış edir. Borcalan kimi çıxış etdikdə dövlət büdcə xərclərinin təmin edilməsindən ötrü borc kapitallar bazarında öz borc öhdəliklərini yerləşdirməklə büdcəyə əlavə vəsait cəlb edir. Dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi daxili borclar dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsinin vergilərdən sonra ikinci mənbəyidir. Eyni zamanda büdcə kəsirinin örtülməsi məqsədi ilə borc vəsaitlərindən istifadə olunmanın miqyasları resursların səmərəli və qənaətli istifadəsi nöqtəyi-nəzərdən məhdudlaşdırılır. Çünki borcu müəyyən vaxtdan sonra qaytarmaq gərəkdir.

Dövlət borc öhdəliklərini müəyyən məqsədli dövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə bazarda yerləşdirə bilər. Məsələn, milli iqtisadiyyatın bərpası, inkişafı, ayrı-ayrı

sahələrin yenidən qurulması, konkret regionların inkişafı, müxtəlif sosial proqramlar, təbii fəlakət nəticələrinin aradan qaldırılması və s. məqsədli proqramlar, təkcə dövlət büdcəsinin cari gəlirləri hesabına deyil, həm də dövlət borcu xətti ilə də maliyyələşə bilər. Bu, xüsusilə milli iqtisadiyyatın çox vaxt mənfəətsiz və yaxud azmənfəətli, lakin geniş təkrar istehsal üçün zəruri sahələrə xasdır. Burada onu da qeyd etmək olar ki, dövlət kreditindən (dövlət həm kreditor, həm də borcalan olduqda) iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin güclüəli kimi də istifadə edə bilər.

Kredit münasibətləri təkcəölkə daxilində deyil, ölkələr arasında da mövcuddur. Kredit kapital ixracının formalarından biri kimi çıxış edir. Belə hallarda kreditin başqa növü olan beynəlxalq kredit ön plana çıxır. Beynəlxalq kredit zamanı iştirakçılar dəyişmiş, lakin kredit sövdələşməsinin tərəflərindən biri xarici ölkəyə mənsub olmalıdır.

Təminat formasına görə: açıq kredit və təminatlı kredit. Açıq kredit – borcludan heç bir təminat alınmadan sadəcə şəxsi, maliyyə və əxlaqı durumları göz önündə tutulur. Açıq kreditinin veriləbilməsi üçün şirkətlər tərəfindən borcalan şəxsin durumu dayanıqlı və ödəmə qabiliyyəti yüksək olmalıdır. Təminatlı kreditdə isə kreditdən istifadə edən şəxsin borcuna maddi təminat göstərilir. Maddi təminatda daşınmaz və ya daşınmaz qiymətlər qarşılıq göstərilir. Bunlar üzərinə girov və ipoteka təsis edilir.

FƏSİL 17. İPOTEKA KREDİTİ

İpoteka (yunan sözü olub hypoteka – girov deməkdir) girovun bir növü olub, bu zaman girovun obyektı həmişə bir qayda olaraq girov qoyanın mülkiyyətində olur. İpoteka sözünün özü ilk dəfə olaraq VI əsrdə Yunan hökmdarı Solon tərəfindən istifadə olunmuşdur. Bu mərhələ ipoteka kreditinin formalaşmasında birinci addım idi. Daha sonra ipoteka krediti anlayışı inkişaf edərək XIII əsrdən başlayaraq Almaniyada bir əsaslı mexanizm kimi fəaliyyət göstərməyə başlamış və bazar iqtisadiyyatının əsas hissələrindən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycan respublikasında ipoteka haqqında qanun 15 aprel 2005-ci ildə qəbul edilmişdir. Ölkədə yaşayış mənzillərinin kreditlə satılması şərtlərini müəyyən edən «İpoteka haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyun 2005-ci il 252 № Fərmanı Qanunun hüquqi olaraq qüvvəyə minməsinə səbəb oldu.

İpoteka krediti–müvəkkil kredit təşkilatı tərəfindən borcalana yaşayış sahəsinin alınması üçün məqsədli istifadə, qaytarılmaq, müəyyən müddətə, faizlər ödənilmək və təminatlıq şərtləri ilə verilmiş puldur.

«İpoteka haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən ipoteka öhdəliyinin icrasının təmin edilməsi üsulu olaraq daşınmaz əşyaların və rəsmi reyestrədə üzərində mülkiyyət hüquqları qeydə alınan daşınmaz əşyaların girovudur. Qəbul olunmuş qanuna əsasən dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaq sahələri, xüsusi mülkiyyətdə olan fərdi və çoxmənzilli yaşayış evləri, habelə mənzillər ipoteka predmet ola bilər. Mehmanxanalar, istirahət evləri, bağ evləri və bu kimi başqa tikintilər və binalar ümumi əsaslarla ipoteka predmeti ola bilər. İpotekanın predmeti açıq bazarda və ya hərracda satıla bilər. Daşınmaz əşyanın ipotekası haqqında müqavilə daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində, daşınmaz əşyanın ipotekası haqqında müqavilə isə daşınmaz əmlakın rəsmi

reyestrində qeydə alınır. «Azərbaycan Respublikasında ipoteka kreditləri sisteminin yaradılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 2005-ci il 299№-li Fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondu yaradıldı.

Müəllif ipoteka mövzusunda müxtəlif tədbirlərdə iştirak etmiş və və əhalinin ipoteka kreditləri barədə maarifləndirilməsi və məlumatlandırılması məqsədi ilə KIV-lərdə çox saylı çıxışları olmuşdur*.

İpoteka kreditlərinin verilməsi şərtləri

Fondun vəsaiti hesabına verilən ipoteka kreditləri aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- Kredit Azərbaycan manatı ilə verilməlidir;
- Kredit Azərbaycan Respublikasının vətəndaşına verilməlidir;
- İpoteka predmeti yalnız mənzil və ya fərdi yaşayış evi ola bilər;
- Kreditin məbləği kreditin verildiyi tarixə ipoteka ilə yüklü edilən daşınmaz əmlakın bazar qiymətinin 85%-dən çox olmamalıdır;
- İpoteka kreditləri üzrə ödəniləcək aylıq məbləğ borcalanın (borcalanların) aylıq məcmu gəlirinin 70%-dən çox olmamalıdır;
- Borcalanın (birgə borcalanın) və onun ailəsinin həyatı və fəaliyyəti ilə əlaqədar müntəzəm ödənişlər hər bir ailə üzvünün saxlanması üçün xərc ölkə üzrə müəyyən olunmuş yaşayış minimumundan az götürülə bilməz.
- Kreditin son ödəniş tarixinə borcalanın yaşı qanunvericiliklə müəyyən olunmuş pensiya yaş həddindən çox olmamalıdır;
- Kredit daşınmaz əmlakın ipotekası ilə təmin olunmalıdır;
- İpoteka ilə yüklü edilən daşınmaz əmlak AİF tərəfindən təsdiq olunmuş siyahıya daxil olan və onunla əməkdaşlığa dair müqavilə bağlanmış müstəqil qiymətləndirici tərəfindən qiymətləndirilməlidir;
- İpoteka saxlayanın hüquqları qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatına alınmalıdır;

*O cümlədən, Müəllif 1-2 mart 2007- ci il tarixində ipoteka infrastrukturasi üzrə dünyada ən məşhur qurumların iştirakı ilə keçirilən Sankt-Peterburq İpoteka Forumunun iştirakçısı olmuşdur.

- Kredit üzrə əsas borc və hesablanmış faizlər hər ay bərabər hissələrlə (annuitet ödənişlər) ödənilməlidir;
- İpoteka ilə yüklü edilmiş daşınmaz əmlakın bazar qiyməti əsas götürülərək ipoteka ilə təmin edilən kreditin həcmindən az olmamaq şərti ilə sığortalanmalıdır;
- Həyat sığorta müqaviləsi. Birgə borcalanların həyat sığortası onların ipoteka kreditinin məbləği hesablanarkən gəlirlərinin xüsusi çəkisinə proporsional qaydada aparılmalı və birgə borcalanların həyat sığortasının ümumi məbləği ipoteka krediti məbləğindən az olmamalıdır;
- AİF tərəfindən müəyyən olunan digər tələblər.

İpoteka kreditini əldə etmənin ardıcıl mərhələləri:

1. İpoteka kreditini almaq istəyən şəxs təsdiq edilmiş şərtlərə müvafiq olaraq öz imkanlarını qiymətləndirməlidir.
2. İpoteka kreditlərinin şərtlərinə cavab verən şəxslər müvəkil kredit təşkilatlarına müraciət edərək ilkin qiymətləndirmədən keçməlidirlər.
3. Kreditin anderraytinqi, bu mərhələdə müraciət edən şəxsin təqdim etdiyi sənədlər əsasında ipoteka kreditini qaytarmaq qabiliyyətini həmçinin ipoteka qoyulan əmlakın dəyərini və vəziyyətini qiymətləndirməsi həyata keçirilir. Nəticədə kredit təşkilatı kredit almaq istəyən şəxsə kreditin verilməsinə və ya verilməməsinə son qərar verir.
4. İpoteka kreditinin rəsmiləşdirilməsi, bu mərhələdə zəruri sənədlər toplanılır, kredit, ipoteka və sığorta müqavilələri imzalanılır və qanunvericiliyə uyğun qaydada təsdiq edilir və yaranan hüquqlar Dövlət qeydiyyatına alınır.
5. Kreditin verilməsi.
6. Kredit üzrə öhdəliklərin icrası - müəyyən edilmiş ödəmə qrafikinə uyğun olaraq kredit alan şəxs kredit üzrə ödənişlərini aparmalıdır.

İpoteka kreditləri üzrə güzəştlərdən aşağıdakı şəxslərin istifadə etmək hüququ vardır:

1. Gənc ailənin üzvü olan aşağıdakı şəxslər:
2. Şəhid ailəsinin üzvü (əri/arvadı, övladları);
3. Milli Qəhrəman (özü,əri/arvadı, övladları);
4. məcburi köçkün və ya ona bərabər tutulan şəxs;
5. üç ildən az olmayan müddətdə dövlət qulluqçusu işləyən şəxs;

6. elmlər namizədi və ya doktoru elmi dərəcəsi olan şəxs;
7. idman sahəsində xüsusi xidmətləri olan şəxslər (fəxri bədən tərbiyəsi və idman xadimi, ölkə miqyaslı yarışların qalibi (I yer), beynəlxalq miqyaslı yarışların mükafatçıları (I, II və III yerlər);
8. Üç ildən az olmayan müddətdə hərbi xidmətdə olmuş Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Daxili Qoşunlarının, Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin və Azərbaycan Respublikası Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin hərbi qulluqçuları (müddətli həqiqi hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçularından başqa).

Şərtlər	Adi ipoteka kreditləri	Güəştli ipoteka kreditləri
Maksimal məbləğ	50 000 AZN	35 000 AZN
Maksimal illik faiz dərəcəsi	8%	4%
Maksimal müddət	25 il	30 il
İlkin ödəniş	15%	15%

29 may 2009-cu il tarixdə Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondunun Təmin edilmiş istiqrazlarının emissiya prospekti qeydiyyatına alınmışdır.

Emissiyanın əsas parametrləri aşağıdakılardır:

Dövlət qeydiyyat nömrəsi - AZ200100868

Qiymətli kağızın növü - təmin edilmiş istiqraz, faizli;

Qiymətli kağızın forması - sənədləşdirilməmiş, adlı;

Buraxılışın həcmi - 55 000 000 (əlli beş milyon) manat;

İstiqrazların sayı - 55 000 (əlli beş min) ədəd;

Bir istiqrazın nominal dəyəri - 1 000 (bir min) manat;

Tədavül müddəti - Buraxılışda olan ilk istiqrazın yerləşdirilmə

tarixindən etibarən 7 il;
İstiqrazlar üzrə illik faiz dərəcəsi - 3 (üç) %.

**Bu gündək dövriyyəyə buraxılmış təmin edilmiş istiqrazların
həcmi 41 mln. manat təşkil edir.**

Yerləşdirmənin tarixi	Yerləşdirmənin həcmi
16 iyun 2009	15,000,000
14 iyul 2009	5,000,000
27 iyul 2009	5,000,000
24 avqust 2009	5,000,000
28 sentyabr 2009	3,000,000
8 oktyabr 2009	5,000,000
26 oktyabr 2009	3,000,000
Cəmi:	41,000,000

Azərbaycan İpoteka Fondunun məlumatına görə 26 oktyabr 2009-cu il tarixində Bakı Fond Birjasında Azərbaycan İpoteka Fondunun ümumi həcmi 55 mln. manat təşkil edən, AZ200100868 dövlət qeydiyyat nömrəli təmin edilmiş istiqrazların növbəti 3 mln. manatlıq hissəsinin yerləşdirilməsi üzrə hərrac keçirilmişdir. İstiqrazlar cari qiymətlə satışa çıxarılmışdır.

Hərracda 4 investor iştirak etmişdir. Sifarişlərin nominal üzrə ümumi məbləği hərraca təklif olunan həcmi üstələyərək 3 533 445 manat təşkil etmişdir və nəticədə hərraca çıxarılmış həcm (3 mln. manat) tam yerləşdirilmişdir.

Beləliklə, dövriyyəyə buraxılmış təmin edilmiş istiqrazların həcmi 41 mln. manata çatmışdır.

ANNUİTETİN HESABLANMASI

Annuitet ödənişlər- borcun ödənilməsinə yönəldilmiş müntəzəm bərabər aylıq ödənişlərdir. Bu ödənişlər aylar üzrə elə hesablanır ki, kreditin ödəniş müddətinin sonunda borc tamamilə ödənilmiş olsun. Annuitet ödəniş aşağıdakı düstur ilə hesablanır.

$$P_m = D \times \frac{r/100/12}{1 - (1+r/100/12)^{-n}}$$

Burada:

P_m – kredit üzrə aylıq ödənişin məbləği;

D - kreditin ödənilməmiş hissəsi;

r – kredit müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş illik faiz dərəcəsi (%);

n – kreditin ödənilməsinə qalmış aylar.

FƏSİL 18. FAİZ HAQQINDA NƏZƏRİ BİLİKLƏR

Faiz nəzəriyyəsi makroiqtisad elminin tədqiqat mövzuları içində ən ziddiyyətli və mürəkkəb məsələlərindən biridir.

Klassiklərin faiz nəzəriyyələri haqqında əsərlərində - faiz həddi kapital bazarında, tələb edilən sərmayə ilə təklif olunan sərmayə miqdarları tərəfindən təyin edilməklə, sərmayə təklif və tələbinin kəsişdiyi nöqtəni isə tarazlı faiz həddi olaraq qəbul etmişlər. Sərmayə təklifi yığma bərabər olub, yığım bir fədakarlığın qarşılığında gözlənilən mükafata bağlıdır. Faiz həddi yüksəltdiyi zaman, gözləmə və fədakarlığın mükafat həddi artacağından yığım da avtomatik artacaqdır. Faiz həddi endiyi zaman gözləmə və fədakarlıq kifayət dərəcədə mükafatlandırılmadığından, yığım da azalacaqdır. Başqa bir sözlə, yığım faiz həddindəki dəyişmələrə qarşı həssasdır. Bazar tazazlığı sərmayə təklifi ilə sərmayə tələbinin bərabər olduğu faiz həddində meydana gəlir. İnvestisiya tələbi (I), yığım təklifi (Y) və faiz həddi (F) hərfi ilə göstərilirsə, klassik faiz nəzəriyyəsinin funksional münasibətini aşağıdakı kimi göstərə bilərik: $F = f(I, Y)$ bərabərliyi ilə ifadə edilir.

Beləliklə, klassik iqtisad nəzəriyyəsinə görə, faiz, yığımın, yəni istehlakın qənaətinin qarşılığıdır. Bu səbəbdən, faiz həddi ilə yığım həcmi arasında bir bağlantı, yəni funksional bir əlaqə vardır. Bu bağlantı iqtisadiyyat dilində, yığım həcminin faiz həddi qarşısında əsnək (elastik) olduğu mənasında da ifadə edilir. Buradakı fikir, yığım həcminin faiz həcminə bağlı olaraq artıb və ya azalmasıdır. Buna görə, fərdlərin və dolayısı ilə ölkənin yığım meyli sabit ikən, faiz həddi yüksəlsə yığım miqdarı artar, istər isə yığım miqdarı azdır. Əgər bir ifadə ilə, faiz yığımın təklif qiymətidir.

Wiksellin «Borc verilə bilər» fondlar nəzəriyyəsi. Wiksellə görə fondlar təklifi, yalnızca yığımların deyil, yeni yaradılan pulun da məhsuludur. Fond tələbi də yalnızca investisiya

tələbi ilə deyil, yastıq altı tutulan pul tələbi ilə dəəlaqədardır. «Borc verilə bilən Fondlar təklifi» ev idarələri, şirkətlər və dövlət idarələrinin yığımlarının toplamı ilə bank sisteminin yaratdığı pul miqdarının (bank sisteminin yaratdığıəmanəti) toplamına bərabərdir (yəni $S+D_m$). Burada S-ev idarələri, şirkətlər və dövlət idarələrinin yaratdığıəmanətlərin toplamı, dM-bank sistemi tərəfindən yaradılan əmanəti göstərməkdədir.

İsveç iqtisadçısı K. Wiksell – pul təklifindəki artımın bazar faiz həddini düşürə biləcəyini, bunun da investisiyalara stimullaşdıracağını və nəticədə istehsal tempinin yüksələcəyini irəli sürmüşdür. Wiksell iki çeşid faiz həddi qavramını açıqlamışdır. Bunlardan birini təbii faiz həddi, digərini isə bazar faiz həddi olaraq qəbul etmişdir. Təbii faiz həddi investisiya tələbi ilə yığım təklifinin bir-birinə bərabərliyini, bazar faiz həddi isə banklar tərəfindən müəyyən edilən faiz həddini göstərməkdədir. Wiksellə görə, borc verilə bilən fond təklifi ilə borc verilə bilən, fond tələbinə görə təşkil edilən kredit faiz dərəcələrinin (bazar faiz dərəcələri) sərmayənin gəirliyinə bağlı olub, real yığım və real investisiya bərabərliyini saxlayan təbii faiz nisbətlərindən aşağı (və ya da yüksək) olması məcmu tələbi artıraraq (və ya azaldaraq) qiymət səviyyəsinə təsir edəcəkdir. Beləliklə, klassik miqdar nəzəriyyəçilərinin pul kütləsinin iqtisadiyyatın real sektoruna təsir etmədiyi yolundakı baxışlarına Wiksell qatılmamaqda və bankların kredit siyasəti ilə real sektora təsir edə biləcəyini müdafiə etmişdir.

Keynsin faiz haqqında nəzəri fikirləri likvidlik seçiminə əsaslanır. Likvidlik seçimi, insanların əllərində pul tutmaq arasına verilən isimdir. Keynsə görə, faiz nağd puldan ayrılmanın bir mükafatıdır. Ancaq, klassiklərə görə faiz istehlakına qənaət edərək ödənilən mükafatdır. Faiz həddi, insanların əllərində pul tutmanınmotivi, likvidlik tərcihlərinin ölçüsüdür. Yəni, digər bütün şeylər sabit ikən, insanların likvidlik tərcihləri güclənsə faiz həddi yüksəlir, zəifləyirsə də faiz həddi düşür. Keynsə görəfaiz həddini təyin edən amillər bir tərəfdən likvidlik tərcihi, digər tərəfdən də pul miqdarıdır. Əgər M-pul miqdarını, L – likvidlik funksiyasını və r (faiz) həddini göstərir

isə, bunlar arasında əlaqə aşağıdakı şəkildə yazıla bilər: $M=L(r)$. Keynesdə faiz həddi (I), likvid tərcihi deyilən pul tələbi (L) ilə, mövcud pul miqdarı (M) tərəfindən təyin edilməkdədir. Bu münasibət $I=F(M,L)$ bərabərliyi ilə ifadə edilir. Keynesin faiz nəzəriyyəsində yığım və investisiya xərclərinin faiz həddi təyinində heç bir rolu bulunmamışdır. Bu səbəblə Keynesin faiz nəzəriyyəsi tamamilən pul miqdarının təhlilidir.

Keynesə görə faiz həddi (F), Likvid tərcihi deyilən pul tələbi (L) ilə mövcud pul miqdarı (M) tərəfindən təyin edilməkdədir. Bu münasibət $F=f(M,L)$ bərabərliyi ilə ifadə edilir. Keynesin faiz nəzəriyyəsində yığım və investisiya xərclərinin faiz həddi təyinində heç bir rolu olmamışdır. Bu səbəblə Keynesin faiz nəzəriyyəsi tamamilən pul miqdarına əsaslanan çalışmadır. Ümumiyyətlə, faiz həddi, yığımla investisiyanı bir-birinə bərabərləşdirib və tənzimləyən bir funksiyaya malikdir. Beləliklə, iqtisadi ədəbiyyatlarda ən çox müzakirə edilən mövzu faiz nəzəriyyəsidir. Görünür ki, bu səbəbə görə, dünya üzrə məşhur iqtisadçı Keynesin məşhur kitabı «Məşğulluq, faiz və pulun nəzəriyyəsi», onun faiz nəzəriyyəsinə göstərdiyi maraq və diqqətdən əsaslanırdı.

Tobinin Portfel nəzəriyyəsi. İnsanlar sərvətlərini çeşidli investisiya aktivləri arasında bölüşdürdükləri mövcuddur. Bina, ərazi kimi daşınmaz əmlak, istiqraz, aksiya, xəzinə bonu və b. çeşidli sərvət üsulləri insanların seçimlərinə bağlı olaraq dəyişməkdədir. İnsanlar bu dəyişik sərvət üsullərini dəyərləndirərək özlərinə görə qarışıq bir portfel hazırlamaqdadırlar. Tobinə görə, insanlar müxtəlif sərvət aktivləri seçim edərlər, bunlar gəlirlilikləri yanında, risklərini də hesaba qatmaqdadırlar. İnsanlar beləliklə risk və gəlirlərinin hesabını apararaq, dəyişik sərvət hissələrindən meydana gələn optimal bir portfel düzəltməkdədirlər. Tobinin portfel və ya portfel seçimi nəzəriyyəsinə görə iqtisadi subyektlər finans və real aktivlərdən ibarət olan portfelleri düzəldərkən risk və gəlirliliyi göz önündə tutmalıdırlar.

Beləliklə, faiz–bazar iqtisadiyyatında sabitliyin formalaşmasında çox önəmli funksiyaya malikdir, yəni gəlirlərin - yığım və ya istehlaka istiqamətləndirilməsini təsbit edir. Faiz – pulun kiralınması qarşılığında tələb edilən dəyərdir. Burada elan edilən faizlər nominal faizlərdir. Yəni illik inflasiya dərəcəsi %10 olduğu halda, nominal faiz %10 elan edilən aktivin real faizi sıfırdır. Pul və kapital bazarlarında nə qədər finans aləti var isə, o qədər faiz dərəcəsi vardır. Faiz dərəcəsinin müddət strukturu maliyyə aktivləri ilə əlaqədar olduğuna görə, faiz dərəcələrinin strukturunu müəyyən edən amilər aşağıdakı şəkildə sıralaya bilərik:

1. finans aktivinin müddəti;
2. finans aktivini ilə əlaqədar vergi tətbiqi;
3. finans aktivlərlə əlaqədar çıxabiləcək
4. finans aktivin marketoloji dərəcəsi.

Faizləri çeşidli şəkillərdə təhlil etmək mümkündür:

1. investisiya alətlərinə görə;
2. müddətinə görə (qısa müddətli, orta müddətli, uzun müddətli);
3. strukturuna görə (sadə, mürəkkəb kimi);
4. pul vahidinə görə (manat, dollar və digər valyutalar);
5. satın alma gücünə görə (real faiz, nominal faiz);
6. ələ keçən gəlirliyə görə (brut, net).

Pul və kapital bazarlarında nə qədər finans aləti var isə, o qədər faiz dərəcəsi vardır. Bütün bu finans alətləri müxtəlif faiz dərəcələri tətbiq edir:

1. müddət strukturları;
2. risk mövzuları;
3. vergi dərəcələri;
4. ikinci bazarlarda əməliyyat görmə qabiliyyəti

Faiz dərəcələrinin strukturunu müəyyənləşdirən ən önəmli amil, dövlət qiymət qiymətli kağızlarının müddəti və gəlirliyi. Faiz dərəcələri ilə finansal aktivlərin müddəti arasındakı əlaqə, gəlirlik əyrisi vasitəsi ilə təhlil edilir və dörd fərqli gəlirlik əyrisi vardır:

1.müddət uzandıqca faiz dərəcəsi artmaqdadır. Buna artım gəlirlik əyrisi deyilir.

2.müddət uzandıqca, faiz dərəcəsi düşməkdədir.

3.müddət nə olursa olsun faiz dərəcəsi dəyişməməkdədir;

4.müddət uzandıqca ilk əvvəllər faiz dərəcəsi artmaqda, daha sonra isə azalmaqdadır.

Faiz nisbətində təsir edən amillər (likvidlik, qiymətlər, gəlir və gözlənilən inflyasiya) təhlil edilmişdir. İnflyasiya gözləmə təsiri (Fişer təsiri) problemini iqtisad elmində ilk dəfə İ.Fişer araşdırmış və bunu sadə bir bərabərliklə açıqlamışdır, yəni, $n=r+i$; n -nominal faiz dərəcəsi, r -real faiz dərəcəsi, i -gözlənilən inflyasiya səviyyəsi.

FƏSİL 19. İNFLYASIYA VƏ FAİZ HƏDLƏRİ ARASINDAKI MÜNASİBƏTLƏRİN NƏZƏRİ YÖNLƏRİNİN TƏHLİLİ

Faiz hədləri ilə əlaqədar nəzəri çalışmalarının hamısında real faiz dərəcələri diqqətə alınmaqdadır. Bu faiz hədləri, gələcək inflyasiya səviyyəsini də nəzərə alan nominal faiz hədlərindən fərqlidir. İstər iqtisadi artım, istər də «Konyuktura dalğalanmalar» və istərsə də «iqtisadi vahidlərin investisiya, yığım və ya qiymətlər mövzularındakı davranışları» real faiz hədlərini müəyyən etmədə təməl faktorlardır.

Fişer nəzəriyyəsində inflyasiya və faiz dərəcələrinin arasındakı münasibətlərinin təhlili. Real faiz hədləri ilə nominal faiz hədləri arasındakı münasibəti aşağıdakı şəkildə göstərə bilərik (Real və nominal faiz hədləri mövzusunu ilk dəfə Fişer araşdırmışdır). $R=N-I$. R-real faiz dərəcəsinə, N- nominal faiz dərəcəsinə, I- gözlənilən inflyasiya səviyyəsini göstərməkdədir.

İlk dəfə faiz və inflyasiya arasındakı münasibəti Fişer tədqiq etmişdir. Fişerə görə real faizə iki amil təsir edir. İlk amil subyektiv xarakterdə olub, insanların bu günkü və gələcəkdəki istehlak imkanları mövzusunda tərcihlərini daxil edir. Buna görə insanlar təməldə daima istehlak ilə yığım arasında bir tərcih yapmaqdadır. İnsanların əksəriyyəti içində bulunan dönmədəki istehlakı gələcək dönmə istehlakına seçim edir. Buna pozitiv zaman seçimi deyilir. Bu günkü istehlakın tərcih edilməsi, yığımı ertələmək və dolayısı ilə gələcək dönmə istehlakın düşürülməsi anlamına gəlməkdədir. Müəyyən bir faiz qarşılığında bu günkü istehlakı ertələyən iqtisadi vahidlər daha çox istehlak imkanını əldə edir. Demək ki, iqtisadi vahidlər bu günkü və gələcək dönmədəki istehlak səviyyələri arasında bir seçim qarşısında bulunmaqdadır. Bu durumda, iqtisadi vahidlərin bu günkü və gələcək hal istehlak miqdarları ilə əlaqəli seçimini bazardakı faiz hədlərini bildirəcəkdir.

Yüksək faiz hədləri, irəlidə daha çox istehlak fürsəti saxlayacağı üçün, cari dönm istehlakı formalaşdıracaq və nəticədə yığımları artıracaqdır. Faizlərə təsir edən digər amil isə, verimlilikdir.

Təşəbbüskarlar, etdikləri xərcləmələrin üzərində bir gəlir saxladıqları müddətcə verimli investisiyada bulunmuş olacaqlar və verimlilik artdıqca da investisiya layihələrini və fond tələblərini artıracaqlardır. Digər şərtlər dəyişmədiyi müddətcə düşük fond maliyyəti verimliliyini artıracaq və dolayısı ilə gəliri düşük olan investisiya layihələri dövrəyə girə biləcəkdir. Beləliklə, verimlilik və tutumluluq, fond təklif və tələbinə təsir edəcəkdir.

Fişerə görə fərdlər borc almaq, borc vermək, investisiya qoymaq və ya investisiyalarını təkrar likvid varlığa dönuşdürmək kimi davranışlara gəlir axımlarını dəyişdirmək imkanına malikdir. Fişerə görə fərdlər, müəyyən bir faiz həddi ilə pullarını borc verməyə qərar verir ikən, o anda bir miqdar istehlak yapmaq yerinə, gələcəkdə nə qədər daha çox real istehlak qoya biləcəklərini hesaba alırlar. Yəni, fərdlərin yığımları iləəlaqədar qərarlarını nəzərdə tutulan real faiz həddi müəyyən edər. Bunun kimi firmalar istehsalı maliyyələşdirmək üçün borc pul aldıqları zaman, önəmli olan nominal faiz dərəcəsi deyil, gözlənilən real faiz dərəcəsidir. Fişer nominal faiz dərəcəsi ilə qiymət yüksəlişləri səviyyəsi arasında pozitiv bir korellasiya qurmaqdadır. Fişer, inflyasiya dönmində faiz dərəcələrinin qiymətlərin artma səviyyəsini dayandıra biləcəyini ifadə etmişdir. Qiymətlərin artımı real faiz dərəcəsinə düşürən bir olaydır. Faiz hədlərindəki artım, qiymət artımları ilə eyni səviyyədə olursa, bahalılıq durur. Faiz dərəcəsinin inflyasiya sürətinə ayarlanması ilə spekulyasiyasəmaliyyatından qazanmaq imkanına və yüksək borclanma tendensiyasına son qoyular. Ancaq faiz hədləri yüksəlirkən pul təklifi də genişlənməyə davam edərsə, o zaman qiymət artımlarının qarşısını almaq mümkün olmayacaqdır.

Knut Wiskselə görə faiz hədləri ilə qiymət səviyyəsi arasındakı münasibət. Wisksel, pul təklifindəki artımın bazar faiz həddini düşürə biləcəyini, bunun da investisiyaları stimullaşdıracağını və nəticədə istehsal tempinin yüksələcəyini irəli sürmüşdür. Wisksel, qiymət və faiz hədlərindəki dalğalanmaları açıqlamaq məqsədi ilə pul haqqında nəzəri bilgilərə işıq saçmışdır. Wisksel, iki çeşid faiz həddi qavramını açıqlamışdır. Bunlardan birini təbii faiz həddi, digərini isə bazar faiz həddi olaraq ifadə etmişdir. Təbii faiz həddi investisiya tələbi ilə yığım təklifini bir-birinə bərabərliyini, bazar faiz həddi isə banklar tərəfindən müəyyən edilən faiz həddini göstərməkdədir. Wisksel, təbii faiz bərabərliyi pozulduğunda iqtisadiyyatın inflyasiyanın təsiri altında ola biləcəyini və deflyasiya şərtləri ilə qarşılacağını təhlil etmişdir.

Wisksel təhlilində, bazar faiz həddi, təbii həddin üstündə tutulduğu təqdirdə, yığımlar investisiyaları üstələyəcəkdir. Wisksel, tarazlıq durumunda, pul təklifi ilə qiymətlər arasında doğrusal bir münasibəti qəbul etməkdədir. Wiskselə görə, borc verilə bilən fond təklifi ilə borc verilə bilən fond tələbinə görə təşkil edilən kredit faiz dərəcələrinin (bazar faiz dərəcələri) sərmayənin gəlirlərinə bağlı olub, real yığım və real investisiya bərabərliyini saxlayan təbii faiz nisbətlərindən düşük (ya da yüksək) olması məcmu tələbi artıraraq (ya da azaldaraq) qiymət səviyyəsinə təsir etməkdədir. Beləliklə, Wisksel bəsit miqdar nəzəriyyəsinin pulun iqtisadiyyatın real sektorunun təsir etmədiyi yolundakı düşüncəsinə qatılmamaqda, bankların izlədikləri kredit siyasətləri ilə iqtisadiyyatın real sektorunun da təsirlənəcəyini ortaya qoymağdadır.

Keyns nəzəriyyəsində inflyasiya və faiz əlaqələrinin təhlili. Inflyasiya məcmu təklifin tələbi qarşılıya bilməməsi ilə ortaya çıxmağdadır. Effektiv tələb, tarazlıq məşğulluq səviyyəsində məcmu təklifdən çox ola bilməkdə və ya məcmu təklif məcmu tələbi qarşılıyamamağdadır. Məcmu tələbin, məcmu təklif imkanlarının üstündə olması durumunda inflyasiya olayı ortaya çıxmağdadır. Ancaq faiz hədlərindəki artım, məcmu xərcləmələ-

rinin investisiya xərcləmələri üzərində neqativ təsir səbəbi ilə azaldacaqdır. Keynsin nəzəriyyəsində faiz hədləri pul bazarında müəyyən edilirdi. Yəni pul təklifi və pul tələbi faiz hədlərini müəyyən edirdi. Bu səbəblə pul bazarındakı bir dəyişənin, məsələn, pul təklifinin artması və təklif çoxluğu yaratması faiz dərəcələrini düşürəcəkdir. Məcmu tələbin mal bazarında artması pul bazarında tələb çoxluğu yaradacağından faiz hədləri yüksələcəkdir. Keyns modelində inflyasiya, başlanğıcda pul iləəlaqədar olaraq ortaya çıxmaqdadır. Ancaq inflyasiyanın davamı, pul və mal bazarı ilişkisi səbəbi ilə pul təklifinin davamlı artımına bağlı olmaqdadır.

Patinkin təhlilində pul, faiz və real ankes təsiri. Patinkin, Puqo kimi, iqtisadiyyatdakı məcmu tələbin, iqtisadiyyatdakı məcmu sərvətin təsirləndiyi nöqtəsindən hərəkət etmişdir. İqtisadi vahidlərin toplam sərvəti yüksəltdiyi təqdirdə, iqtisadiyyatda məcmu xərclərə təsir edəcəyini qəbul etməkdə idi. Patinkin qurduğu ən önəmli əlaqəli «mal bazarlardakı dəyişiklik malların təklif və tələbi» ilə pul tələbinin və iqtisadiyyatdakı ankeslərin (ankes-iqtisadi vahidlərin istifadə üçün hazır tutduqları satın alma gücüdür, tutulan pulun satın alma gücü) real dəyərindən bağlı olmasıdır.

Patinkin modeli iqtisadiyyatı üç makro bazar çərçivəsində tədqiq edir:

1. İlk bazar, mal bazarıdır. Bu bazarda fərdlərin real istehlak xərcləri; real gəlirin, faizin və sərvətin bir funksiyası şəklində ələ alınır. Bu aspektdən yanaşsaq inflyasiya prosesində qiymətlərin artması (və ya azalması) halında, istehlakın düşəcəyi (artacağı) nəticəsində ortaya çıxmaqdadır.

2. II bazar, əmək bazarıdır. Bu bazarda təklif və tələbi, real əmək haqqlarından asılı olaraq ələ alınır.

3. III bazar pul bazarıdır. Bu bazarda faiz hədləri, nominal gəlirdən və nominal pul miqdarından asılı bir şəkildə ələ alınır. Nominal gəlir yüksəldiyindən pul tələb və dolayısı ilə faizlər yüksəlir.

Məcmu pul miqdarındakı bir artım, mütləq uzun dönmə faiz hədlərində bir dəyişikliyə yol olmaz. Tələb edilən pul miqdarı faiz həddinə bağlıdır, ancaq faiz nisbətləri yalnızca pul miqdarına deyil, qiymətlərə də bağlıdır. Qiymətlər isə iqtisadiyyatdakı məcmu pul miqdarının artmasından müəyyən bir müddət sonra eyni nisbətdə artaraq «real durumu» və uzun müddət tarazlıq faiz nisbətini dəyişdirməz. Əgər iqtisadiyyata yeni pul daxil edildikdə bütün maliyyə aktivləri və pul ankesləri eyni və tək bir nisbətdə artırsa, əgər bütün qiymətlər və maaşlar əsnək isə; əgər proqnozlar əsnək deyilsə (və ya dəyişməz isə) bu durumda mövcud pul miqdarındakı bir artım, pul vahidindəki bir dəyişikliyə olduğu kimi, faiz nisbətinə də təsir etməyəcəkdir. Patinkin real pul miqdarındakı bir dəyişikliyin tələb üzərindəki təsirini «real ankes təsiri» olaraq qiymətləndirilmişdir. Patinkin qısa dövəmdə pulun faiz nisbəti üzərində təsirin ola biləcəyini, qiymət artımlarının real ankes təsiri kanalı ilə faiz nisbətlərini yüksəldə biləcəyini qəbul etməkdədir.

Frdmennin təhlili. Pul miqdarındakı dəyişmələrin faiz nisbətləri üzərindəki təsirini Milton Fridmen üçə ayırmışdır:

- Likvidlik və onun təsiri;
- Gəlir və qiymət səviyyəsi təsiri;
- İnflyasiya təsiri.

Likvidlik təsiri pul miqdarındakı bir dəyişmənin, faiz nisbətlərində səbəb olduğu başlanğıcdakı qısa müddətli təsiri ifadə etməkdədir.

İkinci bir təsir olaraq gəlir və qiymət səviyyəsi təsiri ortaya çıxmaqdadır. Nəğd ankesləri artdıqca, fərdlərin digər aktivlər əldə etmə yolundakı təşəbbüsləri, bu aktivlərin qiymətlərini yüksəldib, faiz nisbətini düşürür. Bu durum, xərclərdə bir artım gətirəcəkdir. Gəlir və xərcləmə nəzəriyyəsinə görə biznesə yönəlik investisiya həcmi artacaqdır.

Milton Fridmenin üzərində durduğu bir başqa təsiri də inflyasiya gözləmələr təsiridir. Bu təsir İrvinq Fişerin adı ilə sıx bir şəkildə bağlı bulunmaqda onun statistik olaraq araşdırdığı və «Qibson paradoksu»nu açıqlamaq məqsədi ilə ortaya çıxardığı

təsiri göstərməkdədir. «Qiymətin gözləmə təsiri» bu şəkildə açıqlamaq mümkündür. Qiymətlərin ildə 2% nisbətində artdığı və fərdlərin bu artımın davam edəcəyini inanmaları, əldə nəgd olaraq pul tutmanın maliyyəti yüksəldəcəkdir. Bu səbəblə fərdlər, gəlirlərinə görə daha az miqdarda ankes tutmaq istəyəcəkləridir.

Strukturçuların inflyasiya təhlilləri və faiz. Beynəlxalq Pul Fondu ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Latın Amerikasına regionu üzrə iqtisadi komissiyası ilə arasındakı anlaşmazlıqlar bu iki görüş arasındakı fikir ayrılığı nəticəsində ortaya çıxmışdır. Strukturalçılara görə inflyasiyanın səbəbləri daha çox iqtisadiyyatın təməlinə axsaqlıqlarla əlaqədardır. Inflyasiyanın davamlılıq və yayqınlıq qazandığı ölkələrin ortaq özləlliklərindən biri ilki, ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətinin az gəlirli qruplardan təşkil edilməsidir. Az gəlirli qrupların marjinal istehlak tendensiyaları yüksək olduğundan əldə edilən gəlirin böyük bir hissəsi istehlak xərcləmələrinə getməkdədir. Buna qarşılıq bu istehlaka cavab verəcək ölçüdə istehsal yetərli deyildir. İstehlak xərcləmələri və tələb artarkən yerli məhsul təklifinin yetərli əsnəkliyi göstərərək tələbi qarşılıyacaq səviyyəyə çatmaması, tələb ilə təklif arasındakı kəsin artmasına səbəb olmaqdadır. Ölkədəki sərmayə və texnik bilgi yetərsizlikləri kimi ünsürlər də az inkişaf etməkdə olan toplumlarda təkliflərdə darboğazlara yol açmaqdadır. Bu ölkədəki kredit faizlərinin yüksəkliyi yeni investisiyaların qoyuluşuna mənfi təsir göstərəcək və nəticədə təklif yetərsizliyinə mənfi təsir göstərəcəkdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracatı bir neçə təməl maddəyə dayanmaqdadır. Sənayeləşmə diversifikasiya siyasəti yoxdur. Bundan başqa dövlət xərcləmələrini qarşılıyacaq maliyyə mənbələri isə olduqca yetərsiz qalmaqdadır. Vergi sisteminəki struktural pozuntular və vergi yığımındakı güclüklər dövlət gəlirlərinin artırılmasına maneçilik törətməkdədir.

FƏSİL 20 . YIĞIM - İNVESTİSİYA ƏLAQƏSİ

Yığım- investisiya əlaqəsi. Hər hansı bir ölkədə iqtisadi vahidlər (ev idarələri, şirkətlər və dövlət) gəlirlərinin hamısını istehlak xərclərinə yönəltmirlər. Onlar gəlirin bir hissəsini yığma və ya investisiyaya ayırırlar. İqtisadi vahidlərin ən vacib məqsədlərindən biri də gündəlik istehlak ehtiyaclarını artırmaqdır. Ancaq iqtisadi vahidlərin bugünkü istehlaklarını artırma bilmələri üçün gələcəkdəki istehlak imkanlarından daha çox fədakarlıq etməyə hazır olmaları lazımdır və ya eyni ifadəni tərsinə söyləsək, şəxslərin bu gün müəyyən bir istehlak miqdarından əl çəkmələri onlara gələcəkdə, bu gün əl çəkdiklərindən daha çox həcmdə istehlak imkanı vəd edir. Bu çoxluğu isə faiz həddi müəyyənləşdirir. Məsələn, bir şəxsin bugünkü 100 manatlıq istehlakından əl çəkməsi ona bir il sonra 120 manatlıq istehlak imkanı təmin edərsə, deməli, faiz nisbəti 20%-dir (inflasiyanı nəzərə almadan).

Ümumiyyətlə, hər hansı bir ölkənin iqtisadi artımı o ölkədə yaradılan xalis real aktiv investisiyaların cəminə bağlıdır. Bu aktiv investisiyanın maliyyə mənbəyi isə ölkə daxilində cəlb edilmiş yığımlar ilə ölkə xaricindən gətirilən sərmayə fondları təşkil edir. Yığım ilə investisiya arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Yığım olmadan investisiyanın gerçəkləşdirilməsi mümkün deyildir, eyni zamanda investisiya imkanları və şəraiti olmadığı halda, iqtisadi anlamda yığımın da toplanması qeyri-mümkündür. Modern iqtisadi sistemlərdə, yığım sahibləri ilə investisiya qoymaq istəyənlər, adətən, müxtəlif şəxs və ya qruplardır. Bu səbəblə də müəyyən kəsimlərin planladıkları və gerçəkləşdirdikləri yığımların toplamı ilə başqa kəsimlərin planladıkları investisiyaların toplamının bərabər olması, gerçəkləşməsi ideal sayıla biləcək bir haldır.

Ümumiyyətlə, ölkənin iqtisadi artımı yığım (investisiya) miqdarına bağlıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr yoxsul olduqlarından, onların yığımları da azdır. Sadəcə bu yığımlara əsaslanıb investisiya qoymaq ölkənin iqtisadi artımını təmin edə bilməz və ya yetərli olmaz. Bu səbəbdən də inkişaf etməkdə olan ölkələr ölkənin iqtisadi böyüməsini sürətləndirmək məqsədi ilə xarici sərmayədən (xarici yığımlardan) yararlanmaq istərlər. Ümumiyyətlə, xarici sərmayə bir ölkəyə: özəl xarici sərmayə investisiyası və xarici kredit olmaqla iki formada gəlir.

Yığımı və investisiyanı stimullaşdıran amillər. Yığım fərdin pul gəlirinin istehak üçün sərf edilməmiş hissəsidir. Şəxslərin məlum bir dövəndəldə etdiyi cari gəlir (C) iki bölümdən ibarətdir: yığım (T) və cari xərclər (H). Bunu riyazi şəkildə belə göstərmək olar: $C = T + H$.

Cari gəliri sabit olaraq qəbul etsək, o zaman şəxslərin yığımı cari xərclərin böyüklüyünə bağlı olacaqdır. Cari xərclərin toplamının cari gəlirə bərabər olduğu və ya bu gəlirdən yüksək olduğu bir halda şəxsi yığım sıfır və ya mənfi olur. Hər hansı bir ölkədə toplanan yığımın qaynağı şəxsi və qurumların gəlirləridir. Yığım qabiliyyəti şəxsin gəlir səviyyəsinə bağlıdır.

Yığım etmə arzusu haqqında isə müxtəlif amillərdən söz açıla bilər:

1. gözlənilməyən bir hadisəyə qarşı xərclərə hazır olma (xəstəlik, ani fəlakət və s.);

2. irəlidə həyata keçiriləcək böyük xərclər üçün bu gündən pul yığmaq (səyahətə çıxma, ev və ya avtomobil alma, uşaqlarının məktəb xərclərini maliyyələşdirmək və s.);

3. bir işqurma məqsədini gerçəkləşdirmək üçün hazırlıq görmə;

4. finans varlığı əldə etmə arzusu;

5. yüksək bir gəlirə sahib olma arzusu.

Klassik və neoklassik iqtisadçılara görə yığım faizin bir funksiyasıdır. Yüksələn faiz qiyməti, yığım meylini artıraraq məcmu yığım həcmi şışirdir. Faiz nisbətində azalma isə yığım həcmində azalmaya yol açır.

İnvestisiya definisiyası və investisiyanın stimullaşdırılmasına təsir edən amillər. Hər hansı bir dövəmdə iqtisadiyyatda istehsal edilən məhsulun (output) yeni quruluşlar, yeni dayanıqlı təchizat və inventardakı dəyişmələr şəklindəki qisminin dəyərinə investisiya deyilir və ya investisiya, gələcəkdə istehlakı artırma bilmək məqsədilə bugünkü istehlakı azaltmağı vacib görülməkdədir. Qeyd edək ki, daxili və xarici kapital investisiyaları praktikaya keçiriliş şəklinə görə iki cür ola bilər. Belə ki, investisiyanın yatırıldığı daşınır qiymət və ya maddi dəyər ya ilk dəfə yaradılır, ya da daha öncədən mövcuddur. Daxili və xarici investorun bir ölkədə fabrik inşa etdirməsi və ya yeni çıxardılan hissə sənədini (səhmi) satın alınması birinci, daha öncə inşa edilmiş olan bir fabrikin satın alınması və ya kapital bazarında alım-satım predmeti olmuş bir daşınır qiymətin mülkiyyətinin əldə edilməsi isə ikinci qrupa misaldır. Daha öncə qurulmuş olan bir fabrikin xarici sərmayədar tərəfindən alınması, yeniləmə və ya genişləmə məqsədli ola bilər. Bununla bərabər, mövcud bir fabrik, bina və ya təsisin satın alınması, fərdi olaraq investisiya olmaqla birlikdə, makro-iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən investisiya sayılmaz. Çünki bu əməliyyat, əgər yeniləmə və genişləmə məqsədli investisiya deyilsə, yeni istehsal kapasitəsini artırmırsa, sadəcə olaraq mövcud təsisin əl dəyişdirməsini təmin etməkdədir. Eyni şəkildə, səhm, finansman bonusu, xəzinə bonusu, dövlət istiqrazı kimi finansal varlıqların satın alımı da, iqtisadi mənada, investisiya sayılmaz; bu investisiyalar finans investisiyalarıdır. Burada əlavə bir dəyər yaradılmadığı kimi, fərd sadəcə olaraq əlindəki varlığın şəklini dəyişdirməkdədir.

Ümumi olaraq investisiyaların aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür: etüd-proyekt investisiyaları; yeni investisiyalar; fəaliyyəti davam etdirmə və yeniləmə investisiyaları; ekspansiya investisiyaları; tamamlama və çətin situasiyaları açmaq üçün ekstremal investisiyalar; modernləşdirmə və təkmilləşdirmə investisiyaları; araşdırma-inkışaf etdirmək (research and development R&D) investisiyaları.

İqtisadiyyatda gəlir və məşğulluğu artıran təməl ünsür olan investisiya anlayışına, bəzi hallarda yanlış tərif verilir. Məsələn, mövcud bir fabrikin, bir ərazi və ya tarlanın satın alınması xalq arasında investisiya adlandırılır. O isə, bu kimi xərcləmələrdə iqtisadiyyatda yeni bir istehsal gücü təşkil etmir, sadəcə mövcud mal və xidmətlər bir əldən başqa ələ keçir. Mövzuya mikrosəviyyədə baxsaq, bu hadisə mövcud bir fabrikə satın alan şirkət baxımından bir investisiyadır. Ancaq makrosəviyyədə düşünsək bunun bəsit bir əldən-ələ dəyişmə olduğunu görürük. Bunun kimi, qiymətli kağızların satın alınması halı da investisiya çərçivəsi xaricindədir. Səhm, istiqraz satın alan şəxsin etdiyi xərcləmə də bir investisiya xərcləməsi deyildir. Buna iqtisad dilində (ingiliscə placement) playsmant deyilir, yəni playsmant sadəcə mövcud yatırımların əldən-ələ keçməsidir, yeni bir investisiya deyildir. Investisiya isə sadəcə sərmayə həcminə qoyulan əlavə kapitaldır.

Plasman mövcud investisiyaların əl dəyişdirməsidir, yəni bir investisiya deyildir. Adətən, sənayeləşmiş ölkələrdə plasman öncədən buraxılan aksiyalara qoyulan vəsaitdir.

Bunların alqı-satqısı iqtisadiyyatda mövcud istehsal gücləri üzərindəki mülkiyyət haqqının bir əldən başqa ələ keçməsindən savayı bir şey deyildir. İqtisadi anlamda investisiya fondların sərmayə mallarına (real varlıqlara) yönəlməsidir. Ümumiyyətlə, hər hansı bir ölkədə yığının həcmi real investisiyalar təşkil edir, real investisiyaların həcmi isə bu investisiyaların gerçəkləşdirilməsi üçün yetərli fondların olmasına, digər bir ifadə ilə desək, yığım fondlarının axtarılmasına bağlıdır. Real varlıq investisiyaları yenidən qurmaya və istehsal gücünün artımına yönəldilmiş investisiyalardır.

Ümumiyyətlə, iqtisadçıların sərmayənin marjinal təsiriadlandırdıqları və finans nəzəriyyəsində daxili səmərə vermə nisbəti (internal rate) olaraq tanınan investisiyanın səmərəlilik nisbəti, şübhəsiz investisiyaya yönəlmiş planların qərara alınmasında önəmli faktlardır.

İnvestisiyanın stimullaşdırılmasının 2 önəmli amili vardır:

1. investisiyanın gəlirlilik nisbəti;

2. investisiyanın finans qaynaqlarının orta xərcləri.

İnvestisiyanın səmərəliliyi investisiya mövzusunda ölkə iqtisadiyyatının ehtiyac hiss etməsi, başqa sözlə desək, investisiyanın qoyulacağı iş sahəsində bir təklif və tələb tarazlığın tapılması ilə yaxından əlaqədardır. Sərmayə xərcləri isə finansal bazarlarda təşkil edilən borclanma və özəl fondlarının xərcləri ilə investor şirkətin özəl şərtlərinə bağlı olaraq az və ya da yüksək səviyyədə təşkil edilə bilər.

Finans bazarında fondların xərclərinin aşağı və ya yuxarı səviyyədə olmasına təsir edən başlıca amillər: Mərkəzi Bankın apardığı pul siyasəti və ölkə iqtisadiyyatının yığım potensialı və onun kapital bazarındakı fəaliyyətinin əhatə dairəsi təşkil edir.

FƏSİL 21. KREDİT SİSTEMİ

Yığım və investisiyanın müxtəlif şəxslər tərəfindən həyata keçirildiyi bir toplumda yığımların investisiyaya transfoyması, kredit sisteminin varlığını meydana çıxarır. Kredit sistemi şirkət və fərdlərdən əmanətləri (depozitlər) cəlb edir və toplanmış vəsaitləri sonradan dövlət, şirkət və fərdlər arasında yenedən bölüşdürür. Beləliklə, öz vəsaitlərini təklif edən əmanətçilər (kreditorlar) və bu vəsaitlərə ehtiyacı olanlar (borclular) kimi iki qrup yaranır.

Kredit sisteminin ən vacib çalışma mexanizmi borclama və borcverməməliyyatlarını asanlaşdırmaq və nizamlı bir şəkildə işləməsini təmin etməkdir.

Kredit sisteminin strukturuna təsir edən başlıca amillər:

1. Qurumların sayı və ölçüləri;
2. Təklif edilən xidmətlərin xüsusiyyəti;
3. Sektora giriş və çıxış şərtləri (mobilitə);
4. İstehsal, marketinq və istehlak proseslərinin xüsusiyyətləri (şəffaflıq);
5. Texnoloji dəyişikliklər;
6. Qanun dəyişiklikləri;
7. Müştəri seçimləri;
8. Faiz nisbəti;
9. Qloballaşma və qiymətli kağızların geniş istifadəsi.

Finans vasitəçilərinin hər növünün öz fəaliyyət dairəsi və xidmət sferası olsa da onlar arasında kəskin rəqabət şəraiti hökm sürür. Finans vasitəçilərinin ölkə iqtisadiyyatında və fond axınında rolu həm mütləq, həm də nisbi mənada xeyli dəyişməkdədir. Artıq tarixən qədim finans vasitəçiliyi olan banklar öz yerlərini digər finans qurumlarına verməkdədir. Finans aktivləri içərisində

pensiya fondları və qarşılıqlı fondların xüsusi çəkisi artmaqdadır. Bu proses əsasən dezintermediasiya prosesi ilə bağlıdır. Banklar getdikcə investisiya institutları tərəfindən sərmayə bazarından sıxışdırılmaqdadır.

Bank sistemi ikipilləli təşkil olunur. Ölkənin kredit sisteminin mərkəzində duran Mərkəzi Bank “Banklar Bankı” kimi çıxış edir və ona iqtisadi baxımdan bir çox vəzifə və funksiyalara verilmişdir. Hər şeydən əvvəl, Mərkəzi Bank son kredit instansiyasıdır. Qanunvericiliklə ona verilmiş hüquqdan istifadə edərək bank sistemini tənzimləyir, onların iqtisadiyyata təqdim etdiyi kreditləri və depozit qəbulunu dolayı yolla müəyyən edir. Mərkəzi Banklar dövriyyədəki nağd pulun emittentidir və iqtisadiyyata pul təklifinin əsasını təşkil edən pul bazasını ələndə olan pul siyasəti alətləri ilə müəyyən edir. Milli pulun daxili və xarici dəyərini qoruyur. Hökumətə maliyyə və iqtisadi məsələlərdə müşavirlik edir. Göründüyü kimi, bir dövlət orqanı kimi, onun bir çox vəzifələri vardır.

Finans vasitəçiləri - finans qurumlarına vasitəçilik deyilməsinin səbəbi fond transferini saxlamaq məqsədi ilə yığım sahibləri ilə borclular arasında tam bir transfert vəzifəsi görməsindədir. Bu qurumlar özləri əmanət qəbul edir və bu əmanəti kredit halında ehtiyacı olanlara verərək fond axtarma prosesini tamamlayırlar. Vasitəçilər əldə etdikləri fondların istifadəsinə görə müəyyən bir komissyon ödəyirlər, özləri də əmanətləri kreditə çevirdiklərinə borclulardan bir komissyon tələb edirlər. Bu ikisinin arasındakı fərq qurumun mənfəətini təşkil edir. Vasitəçilər pul axtaranlara pula ehtiyacı olanlar arasında vasitəçilik edir və müvəqqəti sərbəst pulları istifadəçilərin sərəncamlarına transformasiya edirlər.

Vasitəçi qurumlardan ən önəmlisi fərd və qurumların yığımlarının əmanət formasında toplayan “əmanət qəbul edən qurumlarıdır”. Bu qurumlarda yığımları ilə bazardakı fond təklifini qarşılayan (fond çoxluğuna sahib olanlar) və bazardan fond tələbində olaraq fond kəsirlərini finans etmək istəyən (fond kəsiri olanlar) iştirakçılar yer alır. Əmanət qəbul edən qurumlar, fond çoxluğuna sahib olanlardan “əmanət” adı altında fond

qəbul edər və qiymətli kağız alışı və kredit satma yolu ilə fond kəsiri olanlara fond təmin edirlər. Bu əməliyyatların finans bazarlarında rəğbət görməsinin səbəblərini aşağıdakışəkildə sıralaya bilərik:

1. fond çoxluğuna sahib olanların yığımlarını əmanət formasına çevirmək;

2. əmanətlərdən saxlanan fondların tələblərə uyğun şəkildə paketləmə və marketinqini həyata keçirirlər. Beləliklə, fond kəsiri olanların ehtiyac duyduqları miqdar və müddətlərdə kreditlərin satışını gerçəkləşdirirlər.

Finans bazarlarındakı əmanət toplayan qurumları: kommersiya bankları, kredit ittifaqları, əmanət bankları, əmanət və kredit birlikləri və poçt-bank qurumları olmaqla beş qrup altında toplaya bilərik.

Depozit institutu olan kommersiya bankları, demək olar ki, bütün ölkələrdə iqtisadiyyatın finansmanı üçün başlıca mənbədir. Banklar fiziki şəxslərdən, firmalardan, dövlət orqanlarından tələb edilənədək və müddətli hesablar qəbul edir və öz növbəsində onları kredit olaraq təqdim edir və ya ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərin qiymətli kağızlarını yerləşdirir, investisiyaların həyata keçirilməsində iştirak edir.

Kommersiya banklarının fəaliyyəti hər bir ölkənin bank qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Bəzi ölkələrdə onların fəaliyyətinə daha məhdud hüquqi çərçivədə, bəzilərinə isə bir qədər geniş çərçivədə imkan verilir.

Kommersiya bankları topladıqları müddətli və müddətsiz əmanətlərlə bərabər, dolayı finans alətlər qarşılığında fond toplayaraq səhm, istiqraz və çeşidli kredit alətlərinə yatıran finans qurumlarıdır. "Kommersiya bankı" adı bankların ticarətlə yaxından əlaqədar olmasını xəbər verir. Kommersiya bankları qurulduqları ilk günlərdən bəri şirkətlərə kredit vermə əməliyyatını həyata keçirirlər. Son illərdə kredit verilən qrupların sırası genişlənsə də, bu bankların təməl kreditləşdirdikləri qruplar hələ də şirkətlərdir. Bütün kommersiya banklarının başlıca iki funksiyası vardır: borc almaq və borc vermək. Borc

almaq çox zaman əmanət şəklində, borc vermək isə kredit şəklində ortaya çıxır. Kommersiya banklarının bank sistemi içərisində önəmli fəaliyyətlərindən biri də bank pulunu yarada bilməsidir. Bank pulu banka qoyulan əmanətin məcburi ehtiyat normalarına ayrılan miqdarıçıxıldıqdan sonra, təkrar kredit olaraq verilməsi nəticəsində yaranır. Bank pulu çek sisteminin tətbiq edildiyi ölkələrdə böyük rol oynayır. Kommersiya banklarının fond qaynaqlarını müddətsiz və müddətli əmanət hesabları, Mərkəzi bankın avansları və bankın mənfəəti təşkil edir. Kommersiya banklarıçoxçeşidli əmanət hesabları təklif etməklə fond çoxluğuna sahib olanlara xidmət göstərirlər.

Əmanətlərdən təşkil edilən fondlar və həqiqətən verilən kreditlər və ya qiymətli kağız alımı ilə fond kəsri olanlara fond transfer edirlər. Kommersiya banklarıəmanət və borcvermə xidmətləri, fərdlərə, şirkətlərə, dövlət qurumları tərəfindən verilən kredit əmanət servisləri kimi, özəl və ya dövlət sektorlarına xidmət göstərirlər.

Əmanət bankları - ipotekli kreditlər yolu ilə kiçik yatırımcılara yönəlik borcverməməliyyatlarında ixtisaslaşmış qurumlardır. Bu məqsədlə kiçik yığım əmanətləri dəyərləndirilir və bu əlamətinə görəəmanət və kredit birlikləri bir-birinə oxşadırlar. Əmanət banklarının əsas funksiyası kiçik investorların əmanətlərinin toplanması və bu əmanətlərin iqtisadiyata yönləndirilməsidir. Bank topladıqları fondların böyük bir hissəsini müştərilərinə verirkən, bir hissəsini də kredit şəklində ipotek qarşılığı olaraq inşaat-mənzil krediti kimi kiçik şirkətlərə verir. Əldə edilən mənfəətin 10-15%-i və ya zəmanət fondunu təşkil edir, qalan hissəsi isəəmanətçilərə faiz formasında verilir. Əmanət banklarında faiz dərəcələri kommersiya banklarına nisbətən aşağıdır. Əmanət banklarının passivlərini əmanətlər təşkil edir.

Əmanət və kredit birlikləri (ƏKB) - kommersiya bankları ticari kreditlər üzərində ixtisaslaşarkən, əmanət və kredit qurumları ev, avtomobil kimi istehlak kreditləri sahəsində ixtisaslaşırırlar.Əmanət və kredit birlikləri, xalqları topladıqla-

rəmanətləri inşaat-mənzil finansmanını axtaran quruluşlar olub, bu xüsusiyyəti ilə əmanət qəbul edən qurumlar arasında yer alır. ƏKB mənzil tikintisi sahəsinin finansmanı mövzusunda ixtisaslaşır və bunların xidmətindən başlıca olaraq orta gəlirə sahib olan fərdlər istifadə edir. ƏKB balansının aktivində böyük payı kreditlər və ipotekə əsaslanan qiymətli kağızlar təşkil edir (ümumi aktivlərin 70%-i).

Kredit ittifaqları - mənfəət məqsədi daşımır və fəaliyyətləri sadəcə üzvləri ilə məhdudlaşır. Kredit ittifaqları daha çox üzvlərinin istehlak kreditləri ehtiyacına yatırım edirlər.

Azərbaycan Respublikasında "kredit ittifaqları haqqında" Qanun 2 may 2000-ci ildə qəbul edilmişdir və kredit ittifaqları könüllü, mənafe əsasında birləşən fiziki şəxslərin, kiçik sahibkarlıq subyekti olan hüquqi şəxslərin sərbəst pul vəsaitlərini cəmləşdirmək yolu ilə üzvlərinin qarşılıqlı kreditləşdirilməsi üçün yaratdıqları bank olmayan kredit təşkilatıdır.

Poçt-bank qurumları. Avropa ölkələrində poçt sistemi müəssisələrində əhəliyə direkt geniş spektrli və keyfiyyətli bank-maliyyə xidmətləri təklif edilməkdədir. Poçt sistemi tərkibində bank-maliyyə xidmətlərinin spektrləri aşağıdakılardır:

1. nağd pulların saxlanması və inkassasiya xidmətləri;
2. hesab açmadan pul köçürmələri;
3. korporativ bank xidmətləri (korporativ banking) – proce maliyyələşməsi, faktoring və lizinq əməliyyatları;
4. pərakəndə bank biznesi – cari hesabların açılması, əmanət xidmətləri, istehlak kreditləri, investisiya fondları, sığorta, ipoteka kreditləri və mobil müşavirlik xidmətləri;
5. hesablaşma əməliyyatı (transajtion banking) – müştərinin hesabından ödəmələrin köçürülməsi əməliyyatı;
6. plastik kart xidmətləri - debet və kredit kartları;
7. sığorta xidmətləri;
8. yığım və investisiya xidmətləri və kapital bazarında – aktivlərin menecmenti.

Dünya üzrə Poçt-bank fəaliyyətinin üçüncü modeli mövcuddur:

1. İngilis modeli – xüsusi ixtisaslaşdırılmış təşkilati bölmələrin qurulmasını zəruri edir (Poçt Office Savings Bank). "Poçt Office Savings Bank"ın məqsədi işçilərə yığım mövzusunda yardımçı olmaq, dövlətə isə uzun-müddətli maliyyələşmə mənbələrindən istifadə etmə imkanı təmin etməkdir. Daha sonralar, bankın adı dəyişdirilərək Milli Əmanət Bankı, bir müddət sonra isə adı Milli Yığım və İnvestisiya (NSUI) Bankı olmuşdur. NSUI Bankının səhmlərinin 100 %-i dövlətə məxsusdur.

2. Fransız modeli - Poçt müəssisələri nəzdində maliyyə xidmətləri departamenti fəaliyyət göstərir. Fransa poçtu XIX əsrin sonralarından etibarən müştərilərə əmanət xidmətləri təklif edir. Dünya üzrə Fransa poçt xidməti ilk İnternet-bank xidməti təklif edən müəssisə olaraq qəbul edilir. 1 yanvar 2006-cı ildən etibarən Fransa poçt müəssisəsinə qanunla korporativ müştərilərinə kompleks bank xidmətləri təklif etməyə icazə verildi və Fransa poçtunun statusu dəyişdirilərək poçt-bank müəssisəsinə çevrildi.

3. Alman modeli – bank və poçt simbiozu əsasında fəaliyyət göstərir. Deutshe poçt xidmətlərinin yenidən qurulması nəticəsində Almaniya poçt müəssisəsi nəzdində üç şirkət: Deutshe poçt, Deutshe telekom və Deutshe postbank təsis edildi.

Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2004-cü ildə qüvvəyə minmiş "Poçt rabitəsi haqqında" Qanunu 2 oktyabr 2008-cü ildə ləvə və dəyişikliklərlə "Poçt haqqında" Qanunlara qadlandırıldı. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında poçt sahəsində fəaliyyətin hüquqi, iqtisadi, təşkilati əsaslarını müəyyənləşdirir, poçt rabitəsi xidmətləri göstərənlərlə istifadəçilər arasında münasibətləri tənzimləyir. Bu Qanunun məqsədləri üçün istifadə edilən əsas anlayışlar aşağıdakılardır:

1. Poçt-maliyyə xidmətləri – milli operator tərəfindən bu Qanuna müvafiq olaraq maliyyə sahəsində həyata keçirilən fəaliyyət;

2. Poçt hesabı – fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitləri iləməliyyatların aparılması üçün milli operator tərəfindən açılan hesab;

3. Poçt əmanəti – müvafiq müqaviləyə uyğun olaraq faizlər hesablanmaqla əmanəti ilk tələb üzrə qaytarmaq şərti ilə (tələbli) və ya müqavilədə müəyyənləşdirilmiş müddət qurtarıqdan sonra qaytarmaq şərti ilə (müddətli), yaxud qanuna zidd olmayan başqa qaytarma şərtləri ilə milli operator tərəfindən fiziki və hüquqi şəxslərdən nağd və ya köçürmə yolu ilə qəbul edilən və onların poçt hesablarında əks olunan pul vəsaiti. Qanunda Milli operatorun maliyyə xidmətləri sahəsində aşağıdakı fəaliyyət növlərini həyata keçirə bilər ifadəsi yer alır:

Milli operator maliyyə xidmətləri sahəsində aşağıdakı fəaliyyət növlərini həyata keçirə bilər:

1. poçt hesablarının açılması və aparılması;
2. pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi;
3. maliyyə təsisatlarında, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında müxbir hesabların açılması;
4. poçt əmanətlərinin qəbul edilməsi;
5. ödəniş vasitələrinin, o cümlədən debet və kredit kartlarının, poçt çeklərinin buraxılması;
6. müştərilərin sifariş və vəsaiti hesabına xarici valyutanın alqı-satqısı;
7. nağd pulun və digər qiymətliyələrin inkassasiyası.

Lakin, yuxarıda göstərilmiş hər hansı fəaliyyət növü yalnız Milli Bankdan xüsusi rəzalıq (lisenziya) alındıqdan sonra həyata keçirilə bilər və Maliyyə xidmətlərinin lisenziyalaşdırılması aşağıdakı kimi olur:

1. Milli operator maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi üzrə fəaliyyəti Milli Bankdan aldığı xüsusi rəzalıq (lisenziya)

əsasında, lisenziyada müəyyən edilmiş həcmdə həyata keçirə bilər. Lisenziya verilməsinin qaydaları Milli Bank tərəfindən müəyyən olunur. Lisenziya alınması üçün milli operatorun müraciətinə tələb olunan bütün sənədlər təqdim olunduqdan sonra ən gec 60 təqvim günü müddətində baxılır və müvafiq qərar qəbul edilir. Lisenziya müddətsizdir və verildiyi gündən qüvvəyə minir.

2. Milli operatorun filial vəşöbələri maliyyə xidmətləri sahəsində yalnız Milli Bankın icazə verdiyi fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilərlər. Filial vəşöbələrə icazələrin verilməsi şərtləri milli operatora lisenziyanın verilməsi qaydalarında müəyyən olunur.

3. Maliyyə xidmətlərinin həyata keçirilməsi, o cümlədən poçt əmanətlərinin qəbul edilməsi üçün xüsusi razılığın (lisenziyanın) verilməsi məsələsinə milli operatorun daxili informasiya, nəzarət və riskləri idarəetmə sistemlərinin yaradılmasından və onun Milli Bankın normativ xarakterli aktları ilə müəyyən edilən kapital normativinə və təşkilati-texniki tələblərə tam cavab verməsindən sonra baxıla bilər.

22. ƏMANƏT QƏBUL ETMƏYƏN FİNANS QURUMLARI

İnvestisiya bankları. Bu banklar uzunmüddətli investisiya kreditini təmin edən və ya da özəl şirkətlərin çıxarıqları istiqrazların satışına qarantıya verən qurumlardır. Hər iki durumda da bunların fəaliyyətləri kommersiya banklarından fərqli olub investisiyaların finansmanı məqsədinə yönəlkdir. İnvestisiya banklarının qaynaqları ortaqların (hökumət, kommersiya bankları və ya böyük holdinqlər kimi) qoyduqları öz sərmayədən çıxartdıqları uzunmüddətli istiqrazların satışından və ya xarici mənbələrdən təşkil edilir.

İnvestisiya bankları, istiqraz çıxararaq investisiya krediti saxlamaq istəyən şirkətlərlə bir zəmanət müqaviləsi (underwriting) imzalayırlar. İstiqrazların satışını nəzərdə tutan bu müqavilə müxtəlif formalarda ola bilər. Məsələn, bir sxemə görə, investisiya bankı, istiqrazları topdan satın alır və bunları bazarda yenidən satır. Digər bir sxemə görə isə istiqraz ixrac edən qurum, bunları, özü bazarda satışa təklif edir, ancaq satılmayan hissə investisiya bankı tərəfindən satın alınır. Beləliklə, hər iki durumda istiqrazları çıxaran qurum bunların satılmasını zəmanət altına almış olur. Şübhəsiz investisiya bankları bu xidmətlər müqabilində bir komisiyon (haqq) alırlar.

Beləliklə, investisiya bankları, kapital bazarının daha çox inkişaf etdiyi ölkələrdə xalqın qısa və uzun bir müddət üçün istifadə etmədiyi əmanətləri ilə şirkətlərin və dövlətin uzun müddətli kreditə olan ehtiyaclarının qarşılınmasında vasitəçi olurlar.

İnvestisiya banklarının funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Aksiya və istiqrazların yenidən bölgüsünü həyata keçirir;

2. Avrovalyuta bazarında Avroistiqraz və Avroaksiya yerləşdirilməsinə vasitəçilik edir;

3. korporativ şirkətlərə investisiya mövzusunda müşavirlik xidməti verir.

İnkişaf bankları - daha çox sərmayə bazarının inkişaf etmədiyi və ya sərmayənin zəif olduğu ölkələrdə ortaya çıxmışdır. İnkişaf banklarının vəzifələri isə aşağıdakılardır:

1. Investisiya layihələri hazırlamaq və investisiyanı stimullaşdırmaq məqsədi ilə kredit verməyə köməkliklər;

2. Şirkətlərin səhmlərini alaraq investisiya prosesində iştirak edirlər;

3. Xarici sərmayənin investisiya sahələrinə yönəlməsinə vasitəçilik edirlər.

Finans şirkətləri öz varlıq və borclarına əsaslanıb qiymətli kağızlar ixrac etməklə və topladıqları fondları birbaşa olaraq nağd kredit istəyən istehlakçılara və ya istehlak mallarının finansmanı üçün şirkətlərə qısa və uzunmüddətli kredit təklif edən finans qurumlarıdır. Ümumiyyətlə, finans şirkətləri, hər hansı bir yerdən ucuz kredit əldə edə bilməyən kommərsiya şirkətləri və fərdlərin qısa-ortamüddətli kreditlərə olan ehtiyacını ödəməyə yardımçı olur. Finans şirkətləri fond təklifçilərinə, banklara və ya digər finans vasitəçilərinə, qısa və ortamüddətli dolaylı finans aləti satmaqla topladıqları fondların çoxunu ya birbaşa olaraq nağd kredit istəyən istehlakçılara və ya uzunömürlü istehlak mallarının finansmanı məqsədi ilə şirkətlərə, qısa və ya uzunmüddətli kredit formasında təklif edən vasitəçi qurumlardır. Finans şirkətləri kommərsiya finans şirkətləri, kreditlə satış finans şirkətləri və istehlak finans şirkətləri formasında üç qrupa bölünür.

Sosial müdafiə qurumları - sərmayə bazarının ən önəmli qurumlarından biridir. Bu qurumlar üzvlərindən topladıqları fondlarla aksiya, istiqrazlar satın alaraq bu fondları verimli bir şəkildə istifadə etməklə üzvlərinə xidmət edirlər.

İnvestisiya fondları - fondlar investorlara mülkiyyət haqqı verən səhm ixrac edirlər. Investorlar üçün hər hansı bir təminat

və ya sığorta mövzusu imkansızdır. Əldə edilən fondlardan qiymətli kağız portfelinin satın alınmasında istifadə edilir. Finans bazarlarındakı bəzi fondlar səhm və istiqraz kimi finans alətləri üzərində ixtisaslaşmışlar.

İnvestisiya fondları açıq və qapalıüçlü investisiya fondları olaraq ikiye ayrılır:

Açıq investisiya fondları - səhmdarların istəyi ilə onların səhmlərini satın ala bilən finans qurumlarıdır.

Qapalı investisiya fondları fondun təşkilində müəyyən sayda səhmlər ixrac edilir və səhmdarlar özlərinə aid səhmləri sadəcə digər yatırımcılara sata bilirlər.

İnvestisiya fondları iqtisadi vahidlərdən fond qəbul etməklə, bu fondları şirkətin investisiya fəlsəfəsinə uyğun olaraq idarə edir.

İdarə və digər xərclər çıxarılaq, investisiyadan əldə edilən qazancları şirkətin səhmdarlarına verilir. Əsas etibarilə investisiya fondları investorların sərbəst pul vəsaitlərin pul və kapital bazarında və xüsusi finans aktivlərinin alqı-satqısında dəyərləndirir.

Pensiya fondları - üzvlərinin əqidəsinə və gəlirinə görə təsbit edilən ayırmaları toplayaraq üzvlərini xəstəlik, ölüm və pensiyalılıq kimi risklərdən qoruyurlar. Toplanan ayırmalar uzunmüddətli və sabit olduğundan likvid fond tutmaq ehtiyacına heç bir əsas qalmır. Bu səbəbdən də toplanan fondlar kapital bazarı alətlərinə yönəlir. Pensiya fondları iştirakçılara, yaşamlarının aktiv olaraq işləmədikləri dövrdə, dövrü gəlir saxlamaq üzrə, aktiv olaraq çalışdıqları dövrdə ödədikləri payların vasitəsi ilə topladıqları fondları finans bazarlarında dəyərləndirən qurumlardır.

Qiymətli kağızlarla əməliyyat aparən şirkətlər - əllərindəki uzunmüddətli fondları qanun çərçivəsində səhm və istiqraz satınalma yolu ilə dəyərləndirən qurumlardır. Finans bazarlarında, bu şirkətlərin çox çeşidli funksiyaları vardır. Bəzi qiymətli kağız şirkətləri iştirakçılar arasındakı qiymətli kağız əməliyyatlarının gerçəkləşdirilməsində bilgi qaynaqlarını "broker" (komisyonçu) kimi istifadə edirlər. Brokerlər əməliyyatlarını

gerçəkləşdirmək üçün bir komisiyon alırlar. Bu komisiyon təklif və tələb arasındakı qiymət fərfinə təsir edir. Komisiyon əməliyyat miqdarının faizi olaraq hesablanır. Bəzi qiymətli kağız şirkətləri, yeni çıxarılmış şirkətin qiymətli kağız ixracını reallaşdırır. Hüquqi şəxsin müəyyən qiymətli kağızlarının alışı və satışı qiymətlərini elan edib, bu qiymətli kağızların elan edilmiş qiymətlərlə alınması və ya satılmasını öhdəsinə götürməklə öz adından və öz hesabından qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdələrinin bağlanması prosesi diler fəaliyyəti hesab edilir. Bəzi şirkətlər diler və broker olaraq xidmət göstərməklə, gəlirlərini də bu iki fəaliyyət növündən əldə edirlər.

Sığorta şirkətləri - sığorta şirkətlərinin əsil funksiyası, meydana gəlməsi düşünülmən təhlükələrdən yarana biləcək itki və zərərləri azaltmaq məqsədi ilə üzvlərinə sığortaçılıq xidmətləri verirlər. Sığorta şirkətləri ölüm, xəstəlik, ya da qəza sığortası kimi sığorta polislərinin satılması qarşılığında prim (müəyyən edilən məbləğin yüzdə bir hissəsi) alırlar və topladıqları bu primləri çeşidli qiymətli kağız satın alınmasında istifadə edirlər. Bu yolla sığorta şirkətləri fonda ehtiyacı olanlara finans yardımını göstərirlər. Ümumiyyətlə, sığorta şirkətləri kapital bazarının ən vacib iştirakçılarıdır. Sığorta şirkətləri sığorta strukturu içərisində, özəl sığorta və sosial sığorta olaraq iki yerə bölünür. Özəl sığorta isə öz növbəsində, həyat və mal sığortası olaraq ikiye ayrılır, sosial sığorta isə sosial müdafiə qurumlarını əhatə edir.

Həyat sığorta şirkətləri. Həyat sığortası fondları uzunmüddətli və sabit olmasından dolayı daha çox şirkətlərin səhmlərinə, ipotek kreditlərinə və dövlət istiqrazlarına yatırılır.

Həyat sığortasının əsas vəzifəsi sığorta alanı ölüm və həyat risklərindən qorumaqdır.

Lizinq. Lizinqin European Leasing Association tərəfindən verilən tərifinə aşağıdakı kimidir: "Finans icarəçi", məlum bir müddət üçün icarəyə (lessor) və icarəçi (lessee) arasında imzalanan, icarəçi tərəfindən seçilib, icarəyə (lessor) tərəfindən satın alınan bir mülkiyyətini icarəyə (lessee) malın istifadəsini müəyyən bir icarə haqqı ödəməsi qarşılığında icarəçidə buraxan bir kontraktıdır.

Dünyada lizinqə mövzu olan mallar: avtomobillər; büro avadanlıqları və ya cihazları; xəbərleşmə cihazları; kənd təsərrüfatı alət və maşınları; təyyarələr; yol-inşaat maşınları; avtobuslar; mətbəə avadanlıqları; tibbi cihazlar; enerji təsisatı.

Faktoring. Faktoring, böyük miqdarda kreditli satış edən şirkətlərin, bu satışlardan alınan haqların "Faktor və ya Faktoring şirkəti" adlandırılan quruluşlar tərəfindən satın alınması əməliyyatıdır. Faktor şirkətlərin alacaq hesablarının satın alınmasında ixtisaslaşmış finansal bir qurumdur. Faktoring qısamüddətli satışlardan alınan haqların faktorlara satılması ilə şirkətlərə fond saxlama imkanı verən bir finans texnikasıdır. Faktoring əməliyyatı firma (müşəri), borclu və faktoring şirkəti (faktor) olmaq üzrə üç tərəfdən ibarətdir:

1. Firma (müşəri) faktoring xidmətini tələb edən və kreditli satışlardan əldə edilənləri faktoring şirkətinə dövr edən şirkətlərdir.

2. Faktoring şirkəti: müşərinin alacaqlarının dövr etdirərək və satın alaraq, qarşılığını nağd şəklində, alacaqlıya ödəyən şirkət və ya bu əməliyyatları yürüdən bankdır,

3. Borclu müşərinin alacaqlı olduğu fərdlər, şirkətlərdir.

Forfating. Forfating, faktoringdə olduğu kimi, alacaq hüquqlarının üçüncü şəxsə dövr edilməsidir. Forfating metodu ilə ixracatın 80% və ya 90%-ə kimi hissəsi finansə edilir. Çünki forfating əməliyyatında mal dəyərinin 10%-i və ya 20%-ə qədər hissəsi nağd olaraq ödənilir. Beynəlxalq bazarlarda artan rəqabət, ixracatçıların idxalatçılara daha uzunmüddətli mal satmalarına səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində ixracatçıların, alacaqlarını almama riski, faiz və valyuta riski kimi əlavə risklərlə yüklənmələri və bu risklərdən qorunma arzusu forfating finansman texnikasının istifadəsinə yol açmışdır.

Forfating əməliyyatında yer alan tərəflər aşağıdakılardır: ixracatçı şirkət (forfaitist); idxalatçı firma; Forfait; Qarantlı bank.

Forfating əməliyyatında ən çox istinad edilən pullar ABŞ dolları, Avro və İsviçərə Frankıdır. Forfating əməliyyatında risk amilləri aşağıdakılardır: ölkə riski; siyasi risk; transfer riski; valyuta riski; ticari risk; faiz riski. Forfating ilə ixracatçı özünü

bu risklərə qarşı qoruyur və müddətdən öncə finansman əldə edir.

III BÖLMƏ. BANK FƏALİYYƏTİNİN ƏSASLARI

FƏSİL 23. BANKLARIN FƏALİYYƏT NÖVLƏRİ

Bankların fəaliyyəti sənaye, aqrar, tikinti və nəqliyyat müəssisələrindən çox fərqlidir. Bunu aşağıdakı şəkildə sıralaya bilərik:

1) quruluş yönündən bankların fəaliyyət göstərməsi üçün digər kommersiya şirkətlərindən fərqliliyi onların lisenziyalarının Mərkəzi Bankdan alınması şərtidir:

2) Bankın təsisçilərinin şəxsiyyətləri, vicdan və xarakterləri özəl bir araşdırma mövzudur;

3) xüsusi sərmayə və cəlb edilən vəsait arasındakı nisbət fərqi çox yüksəkdir. Ümumiyyətlə banklarda borc vəsaiti xüsusi kapitala görə nisbətən çoxdur. Lakin, bu çoxluq hududsuz deyil, qanunla tənzimlənir;

4) banklar mal deyil, satınalma gücü istehsal edir. Bankçılıq pul ticarəti deməkdir. Bir tərəfdən ucuz faizlə aldığı pulları, digər tərəfdən nisbətən daha yüksək faizlə satmaq nəticəsində mənfəət əldə etməyə çalışır. Bu istiqamətiylə müxtəlif xidmət müəssisələrindən, vasitəçi və kommersiya təşkilatlarından fərqlənir;

5) banklar digər müəssisələrdən fərqli olaraq, rentabellik, likvidlik və riskin bölüşdürülməsi prinsiplərinə çox bağlıdırlar. Banklar mümkün olduğu qədər ucuz bir faizlə, hətta yerinə görə faizsiz təmin edərək, ən yüksək faizlə ehtiyacı olan iqtisadi vahidlərə borc olaraq vəsait verir. Bu borc müəyyən bir təminatla bağlı olaraq verilir. Bu təminat maddi olduğu kimi şəxsin etibarına görə də müəyyən edilə bilər. Banklar əlindəki pulu mümkün olduğu qədər çox fiziki və hüquqi şəxslərə paylamaqla yanaşı kassasındakı aktivlərinin müəyyən bir hissəsini nağd pul şəklində saxlamaq məcburiyyətindədir;

6) dövlət orqanları tərəfindən çox ciddi nəzarət altındadırlar;

7) qanun, banklara kassalarında borclarına qarşı hər an likvid varlıqların nisbətini təsbit etdiyi halda, digər müəssisələrdə belə bir məcburiyyət yoxdur;

8) banklar pul yaratmaqla tədavüldə pulun miqdarına təsir edərək qiymət mexanizminə təsir edə bilər, lakin digər müəssisələrin belə bir təsir etmə imkanları mümkün deyildir;

9) Nizamnamə kapitalının həcmi digər şirkətlərə nisbətən çox yüksəkdir. Hazırda, Azərbaycanda yeni bank təsis etmək üçün 10 milyon manat tələb edilir.

10) Bankların sağlamlaşdırılması və iflasızamanı dövlət təsis etmə tərəfindən lazımi tədbirlər və proqramlar hazırlanır.

Banklar fəaliyyət növlərinə görə bir neçə qrupa bölünür:

Mərkəzi Bank. Mərkəzi Bank dövlətin bankıdır və dövlətin maliyyə agentini kimi çıxış edə bilər. Mərkəzi bank «Mərkəzi bank» haqqında təsbit edilmiş məqsədlərinə uyğun olaraq dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi səlahiyyətləri daxilində yardım edir.

Kommersiya bankları - sənaye və ticarət qurumlarına qısa müddətli kredit açmaq üçün pul bazarında fəaliyyət göstərən banklardır. Bütün kommersiya banklarının əsas iki funksiyası vardır: borc almaq və borc vermək. Borc almaq çox zaman əmanət şəklində, borc vermək isə kredit şəklində ortaya çıxır. Kommersiya banklarının bank sistemi içərisində önəmli fəaliyyətlərindən birisi də bank pulunu yarada bilməsidir. Bank pulu banka qoyulan əmanətin məcburi ehtiyat normalarına ayrılan miqdarı çıxıldıqdan sonra, təkrar kredit olaraq verilməsi nəticəsində olur. Bank pulu çek sisteminin uyğunlaşdığı ölkələrdə böyük bir rol sahibdir.

Aqrar banklar - kənd təsərrüfatı sahə fəaliyyətinin digər ticarət və sənaye fəaliyyətlərindən fərqli olmasına görə dünya ölkələrinin çoxunda aqrar iqtisadiyyatına yönəlik dövlət tərəfindən qurulan banklardır.

Xalq bankları - iri və orta ölçülü şirkətlərin uzunmüddətli kreditə olan ehtiyacını qarşılamaq üçün qurulan banklardır.

İnvestisiya bankları daha çox kapital bazarının inkişaf etdiyi ölkələrdə xalqın qısa və uzun bir müddət üçün istifadə etmədiyi əmanətləri ilə şirkətlərin və dövlətin uzun müddətli kreditə olan ehtiyaclarının qarşılamaqda vasitəçi olurlar. İnvestisiya bankları - şirkətlər tərəfindən ixrac edilmiş qiymətli kağızların bir

hissəsinin satılmaması halında özü satın almanı qəbul edə bilər. Bu əməliyyata öhdəliyin satışı deyilir. Bank bu zəmanətilə bir növ şirkətin ixrac edəcəyi qiymətli kağızları sığorta etdirməkdədir. Bu əməliyyatdan bank iki şəkildə gəlir əldə edir. İlk olaraq, satışında vasitəçilik etdiyi qiymətli kağızlar üzərində müəyyən bir komisiyon alır. İkinci olaraq da zəmanət komisiyonu alır. Bu zəmanət komisiyonu zəmanət etdiyi (satışını) sənədlərin dəyəri üzərindən alınır.

İnkişaf bankları – kapital bazarının inkişaf etmədiyi və ya sərmayənin zəif olduğu ölkələrdə ortaya çıxmışdır. İnkişaf Banklarının vəzifələri : investisiya layihələri hazırlamaq və investisiyanı stimullaşdırmaq məqsədi ilə kredit əldə etmədə yardımlar; şirkətlərin səhmlərini alaraq investisiya prosesində iştirak edirlər; inkişaf bankları uyğunlaşdığı iqtisadi siyasətə tərs düşməmək şərti ilə xarici sərmayənin investisiya sahələrinə yönəlməsinə vasitəçilik edirlər.

İstehlak bankları - xidmətlərini istehlakçılara təklif edir.

Universal banklar - bütün finans xidmətlərini təklif edən qurumlardır.

İpoteka bankları. Dünya praktikasında ipotekanın əsas iki modeli amerikalı və alman modeli istifadə edilir. İkisəviyyəli ipoteka krediti sxemi adlandırılan amerikalı modelində ilk ipoteka bazarında verilən ipoteka kreditləri daha sonra xüsusi yaradılmış agentliklər tərəfindən satılır ki, bu agentliklər də qiymətli kağızların buraxılışı yolu ilə onları skyuritizasiya edə bilər. Birsəviyyəli ipoteka krediti sxemi adlandırılan alman modelində isə ipoteka kreditini vermiş banklar sərbəst şəkildə qiymətli kağızların buraxılış yolu ilə ipoteka kreditini yenidən maliyyələşdirə bilər.

İslam bankçılığının əsas özəlliyi, İslam dinində faizin haram sayılması səbəbi ilə, faizsiz bir iqtisadi sistem inkişaf etdirməyə çalışmasıdır. İslam bankının dayandığı iki təməl prinsip vardır: pulun bir mal deyil, bir mübadilə vasitəsi, bir finans hesab ölçüsü olması; əməyini ortaya qoyan, sərmayəsini ortaya qoyanın işin nəticəsinə görə ortaqlıq məsuliyyət daşıyır. Mənfəət və ya zərərşərikdirlər.

FƏSİL 24. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BANK SİSTEMİNİN HÜQUQİƏSASLARI

Azərbaycan Respublikasının bank sistemi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankından və kredit təşkilatlarından "Kredit təşkilatı" (bank, xarici bankın yerli filialı və ya bank olmayan kredit təşkilatdır) ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında kredit təşkilatlarının fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" və "Kredit İttifaqları haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunları, Mərkəzi Bankın bunlara müvafiq olaraq qəbul edilmiş normativ aktları, Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktları, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir.

"Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bank Haqqında" qanunu (10 dekabr 2004-cü il cü il və 17 aprel 2007-ci il, 9 oktyabr 2007-ci il, 6 noyabr 2007-ci il, 26 may 2009-cu il, 19 iyun 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunlarla qəbul edilmiş dəyişikliklər və əlavələrlə) Mərkəzi Bankın hüquqi statusunu, onun məqsəd, funksiya və səlahiyyətlərini, habelə idarəetmə və təşkilati strukturunu müəyyən edir, dövlətin mərkəzi bankı kimi dövlət hakimiyyəti orqanları ilə və digər şəxslərlə münasibətlərini tənzimləyir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (Maddə 1) Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankıdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II hissəsinə müvafiq olaraq Mərkəzi Bankı dövlətin müstəsna mülkiyyətindədir. Mərkəzi Bankın məqsədi, funksiya və səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə və bu Qanunla müəyyənləşdirilir. Mərkəzi Bank öz fəaliyyətində həmçinin Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarını və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri rəhbər tutur. Mərkəzi Bank

dövlət orqanıdır, onun Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi təsvir edilmiş və adı yazılmış möhürü vardır. Mərkəzi Bank müstəqil balansa, nizamnamə kapitalına və digər əmlaka malikdir. Mərkəzi Bank balansında olan əmlaka qanunvericiliyə uyğun olaraq sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarını həyata keçirir. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, Mərkəzi Bankın razılığı olmadan kapitalının və digər əmlakının özgəninkiləşdirilməsinə yol verilmir.

Mərkəzi Bankın məqsədləri 4-cü maddədə göstərilmişdir:

1. Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir.

2. Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin məqsədi, həmçinin, bank və ödəniş sistemlərinin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir.

3. Mənfəət götürmək Mərkəzi Bankın əsas məqsədi deyildir.

Mərkəzi Bankın funksiyaları 5-cü maddədə təsbit edilmişdir və öz məqsədlərinə nail olmaq üçün Mərkəzi Bank:

1. dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir;

2. nağd pul dövriyyəsini təşkil edir, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II hissəsinə və bu Qanuna müvafiq olaraq, pul nişanlarının tədavi ilə buraxılmasını və tədaviyə çıxarılmasını həyata keçirir;

3. manatın xarici valyutalara nisbətində rəsmi məzənnəsini müəyyən edir və elan edir;

4. qanunvericiliyə uyğun olaraq valyuta tənзимini və nəzarətini həyata keçirir;

5. sərəncamında olan beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarını saxlayır və idarə edir;

6. qanunvericiliyə uyğun olaraq hesabat tədiyə balansını tərtib edir və ölkənin proqnoz tədiyə balansının hazırlanmasında iştirak edir;

7. «Banklar haqqında» və «Poçt haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunlarına, bu Qanuna və onlara müvafiq

qəbul etdiyi normativ xarakterli aktlara uyğun olaraq bank fəaliyyətini lisenziyalaşdırır və tənzimləyir, qanunla müəyyən edilmiş qaydada bank fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir;

8. ödəniş sistemlərinin fəaliyyətini təşkil edir, əlaqələndirir, tənzimləyir və onların üzərində nəzarəti qanuna uyğun olaraq həyata keçirir;

9. bu Qanunla və digər qanunlarda nəzərdə tutulmuş başqa funksiyaları həyata keçirir.

Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsi və bank və ödəniş sistemlərinin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir. Mərkəzi Bankın kapitalı onun nizamnamə kapitalından və kapital ehtiyatlarından ibarətdir və Mərkəzi Bankın nizamnamə kapitalı 50 milyard manatdır. Mərkəzi Bankın kapital ehtiyatları tədavi ilə buraxılmış nağd milli valyutanın 15 faizi miqdarında müəyyən edilir və hesabat ilinin mənfəətindən ayırmalar hesabına formalaşdırılır.

Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin sabit işini təmin etmək, bank kreditorlarının vəəmanətçilərinin maraqlarını qorumaq məqsədilə bank fəaliyyəti üzərində lisenziyalaşdırma, tənzimləmə və nəzarət funksiyalarını bu Qanuna, "Banklar haqqında" və "Kredit İttifaqları haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunlarına, Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktlarına və səmərəli bank nəzarəti üzrə beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq həyata keçirir. Mərkəzi Bank qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, kredit təşkilatlarının cari fəaliyyətinə qarışmır. Mərkəzi Bankı kredit təşkilatlarının öhdəlikləri üçün, kredit təşkilatları isə Mərkəzi Bankın öhdəlikləri üçün cavabdeh deyildir.

Mərkəzi Bank banklar üçün sonuncu instansiya kreditörü kimi çıxış edə bilər. Öz funksiya və səlahiyyətlərini həyata keçirərkən Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının ona məlum olan fəaliyyəti haqqında məlumatı yalnız qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda açıqlaya bilər.

Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasında bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün kredit təşkilatlarına xüsusi icazələrin (lisenziyaların), onların filial vəşöbələrinə, habelə nümayəndəlik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün yerli və xarici bankların nümayəndəliklərinə icazələrin verilməsində və onların ləğv edilməsində müstəsna səlahiyyətə malikdir. Bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün verilən lisenziyaların və icazələrin forma və məzmununu Mərkəzi Bank müəyyənləşdirir.

Kredit təşkilatları üçün prudensial normativləri müəyyən edərək Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının növləri üzrə fərqli normativləri və onların hesablanması metodlarını müəyyənləşdirə bilər.

Bank kreditörünün vəəmanətçilərin maraqları baxımından Mərkəzi Bank özünün müəyyən etdiyi qayda vəşərtlər daxilində qısamüddətli likvidlik problemi iləüzləşmiş kredit təşkilatlarına tam təminatlı kreditlər verə bilər. Belə kreditlər 6 aydan çox olmayan müddətə verilir və zəruri hallarda 6 ayadək müddətə uzadıla bilər.

Kredit təşkilatları ilə qarşılıqlı fəaliyyət məqsədilə Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının, onların ictimai birliklərinin (assosiasiyalarının) nümayəndələrini cəlb etməklə bank işinin mühüm məsələləri barəsində məsləhətləşmələr apara, əməli təkliflər hazırlamaq üçün ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərən şuralar, işçi qruplar yarada bilər.

Kredit təşkilatları üzərində lisenziyalaşdırma, tənzimləmə və nəzarət funksiyalarının effektiv surətdə həyata keçirilməsi məqsədilə Mərkəzi Bank xarici ölkələrin bank tənzimi və nəzarəti orqanları ilə bank nəzarəti sahəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada sazişlər bağlaya vəəməkdaşlıq edə bilər. Bu cür əməkdaşlıq Mərkəzi Bank ilə xarici ölkənin bank tənzimi və nəzarəti orqanı arasında fəaliyyət göstərən və ya fəaliyyətə başlamaq istəyən subyektlər haqqında informasiya mübadiləsini, birgə nəzarətin həyata keçirilməsini əhatə edə bilər, bu şərtlə ki, həmin orqan aldığı informasiyanın

məxfiliyini qoruyacaq və yalnız bank nəzarəti məqsədləri ilə istifadə edəcəkdir.

Mərkəzi Bank maliyyə sektorunun digər seqmentlərində tənzimləmə və nəzarət funksiyalarını həyata keçirən dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq əsasında tənzimləmə və nəzarət obyektləri haqqında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məlumat mübadiləsi apara bilər, bu şərtlə ki, tərəflər aldığı informasiyanın məxfiliyini qoruyacaq və yalnız nəzarət məqsədləri üçün istifadə edəcəklər.

Mərkəzi Bankın lisenziyalaşdırma, tənzimləmə və nəzarət funksiyalarının icrası ilə əlaqədar qəbul etdiyi qərarlar barəsində mübahisələrə məhkəmə qaydasında baxılır. Şikayətin verilməsi həmin qərarın icrasını dayandırmır.

Mərkəzi Bank aşağıdakı fəaliyyətləri həyata keçirə bilməz:

1. bu Qanunda nəzərdə tutulmuş şəxslərdən başqa, digər hüquqi və fiziki şəxslərlə bank əməliyyatları aparmaq;

2. istehsal, ticarət, sığorta və bu Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, digər kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq;

3. Mərkəzi Bank fəaliyyətini, Mərkəzi Bank qarşısında olan öhdəliklərin icrasını, habelə Mərkəzi Bankın əməkdaşlarının sosial ehtiyaclarını təmin etmək üçün zəruri olan hallar istisna olmaqla, daşınmaz əmlak üzərində tam və ya qismən əşya hüquqlarını almaq, satmaq və ya başqa tərzdəldə etmək.

“Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” (16 yanvar 2004-cü il il, ən son əlavə və dəyişikliklərlə 26.05.2009.) Azərbaycanda bank sisteminin hüquqi bazasının beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılması, iqtisadiyyatda bank xidmətlərinin rolunun artırılması, bank əmanətçilərinin və kreditorlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi və bütövlükdə bank sisteminin stabil və təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə bankların təşkili, daxili idarəedilməsi, fəaliyyəti-

nin tənzimlənməsi və ləğv edilməsi prinsiplərini, qaydalarını və normalarını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının bank sistemində xarici bank kapitalının iştirak limiti Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilir. Xarici bank və ya xarici bank holding şirkəti istisna olmaqla, əcnəbilərin və xarici hüquqi şəxslərin yerli banklarda iştirakına Mərkəzi Bank tərəfindən limit müəyyən edilir.

Mərkəzi Bank xarici bankların və xarici bank holding şirkətlərinin yerli törəmə banklarının, filiallarının və nümayəndəliklərinin, habelə yerli bankların xarici filiallarının və nümayəndəliklərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsini və onlara nəzarəti həyata keçirdikdə müvafiq xarici bank tənzimləməsi və nəzarəti orqanları ilə qarşılıqlı əsasında və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayaraq (o cümlədən Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə müvafiq olaraq) öz nəzarət funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan məlumatı ala bilər. Mərkəzi Bank xarici bank tənzimlənməsi və nəzarəti orqanları ilə məlumat mübadiləsini bu məlumatın məxfiliyini təmin etməklə həyata keçirə bilər. Bu məqsədlə Mərkəzi Bank xarici bank tənzimləməsi və nəzarəti orqanları ilə əməkdaşlıq haqqında sazişlər bağlaya bilər.

Xarici banklar və xarici bank holding şirkətləri də daxil olmaqla, siyahısı Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyənləşdirilən offşor zonalarda qeydə alınmış əcnəbilər və xarici hüquqi şəxslər yerli bankların təsisçiləri və ya səhmdarları ola bilməz, habelə yerli törəmə banklar təsis edə bilməz, yerli filiallar və ya nümayəndəliklər açmağa bilməzlər.

Cari bank fəaliyyəti ilə bağlı qərarları qəbul edərkən kredit təşkilatları dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarından asılı deyildir və onlar kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə qarışa bilməz. Kredit təşkilatları qanunla onların fəaliyyət növlərinə aid edilməyən fəaliyyəti həyata keçirməyə məcbur edilə bilməz. Kredit təşkilatlarının və dövlətin müvafiq öhdəlik götürdüyü hallardan başqa bütün digər hallarda kredit

təşkilatları dövlətin, dövlət isə kredit təşkilatlarının öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşımır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində banklar və bank olmayan kredit təşkilatları bank fəaliyyətini Mərkəzi Bankın verdiyi xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında həyata keçirilə bilər. vədepozit əməliyyatları yalnız banklar tərəfindən həyata keçirilə bilər. Bankın onun nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş firma adında mütləq qaydada "bank" sözü olmalıdır. Heç bir bank istənilən sənəddə, elanlarda və ya reklamda özünün nizamnaməsində göstərilən addan fərqli adla adlandırıla bilməz. Bank" sözünün işlədildiyi mətndən bu sözün bank fəaliyyətinə aid edilmədiyi tam aydın olduğu hallardan başqa bank fəaliyyəti ilə məşğul olmayan hüquqi şəxsin adında "bank" sözünün ("bank" sözü olan söz birləşməsinin) istifadəsi qadağandır.

Bankın törəmə banklarının adında əsas bankın adı göstərilməlidir. Bankların filiallarının, şöbələrinin və ya nümayəndəliklərinin adında bank sözü hüquqi bağlılıq və mənsubiyyət mənasında göstərilməlidir.

Bank lisenziyası ləğv olunmuş bankların adına "ləğv prosesində olan" sözləri əlavə edilir. Bankın adında "Azərbaycan Respublikası", "dövlət", "milli" sözlərindən istifadə edilməsinə yalnız qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu hallarda yol verilir və banklar eyni addan istifadə edə bilməz.

Banklar, Mərkəz Bankından aldığı bank lisenziyasında qadağan edilməmişdirsə, aşağıdakı fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilərlər:

1. tələbli və müddətli depozitlərin (əmanətlərin) və digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi;

2. kreditlərin (təminatlı və/və ya təminatlı) verilməsi, o cümlədən istehlak və ipoteka kreditləşdirilməsi, reqres hüququ ilə və ya belə hüquq olmadan faktoring, forfeyting, lizing xidmətləri və digər kreditləşdirmə növləri;

3. fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarının, o cümlədən bankların müxbir hesablarının açılması və aparılması;

4. klirinq, hesablaşma-kassa xidmətləri, pul vəsaitinin, qiymətli kağızların və ödəniş vasitələrinin köçürülməsi üzrə xidmətlər göstərilməsi;

5. ödəniş vasitələrinin (o cümlədən kredit və debet kartları, yol çekləri və bank köçürmə vekselləri) buraxılması;

6. öz hesabına və ya müştərilərin hesabına maliyyə vasitələrinin (o cümlədən çeklərin, köçürmə veksellərinin, borc öhdəliklərinin və depozit sertifikatlarının), xarici valyutanın, qiymətli metalların və daş-qaşların, valyuta və faiz vasitələrinin, səhmlərin və digər qiymətli kağızların, habelə forvard kontraktlarının, svoplara dair sazişlərin, fyuçerslərin, opsiyonların və valyutalara, səhmlərə, istiqrazlara, qiymətli metallara və ya faiz dərəcələrinə aid digər törəmə vasitələrin satın alınması və satılması;

7. qiymətli metalların əmanətə cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi;

8. öhdəliklərin icrasına təminatların, o cümlədən qarantiyaların verilməsi və öz hesabına və ya müştərilərin hesabına akkreditivlərin açılması;

9. qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyət;

10. maliyyə müşaviri, maliyyə agenti və ya məsləhətçisi xidmətlərinin göstərilməsi;

11. kreditlərə və kredit qabiliyyətinin yoxlanılmasına dair informasiya verilməsi və xidmətlər göstərilməsi;

12. sənədləri və qiymətliləri, o cümlədən pul vəsaitlərini saxlanca qəbul etmək (xüsusi otaqlarda və ya seyf qutularında saxlamaq);

13. qiymətlilərin, o cümlədən banknotların və sikkələrin inkasasiya edilməsi və göndərilməsi;

Bank Qanununun 32-ci maddəsində icazə verilmiş fəaliyyət növləri istisna olmaqla, heç bir bank topdansatış və ya pərakəndə ticarət, istehsal, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, yataqların işlənilməsi, tikinti və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola və ya sığorta təşkilatları istisna olmaqla tərəfdaş, şərik və ya payçı kimi bunlarda iştirak edə bilməz.

Bankların etibarlı fəaliyyətinə dair tələblər “**Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu**”nun Maddə 31. təsbit edilmişdir: “... Banklar məcmu kapitalını və likvid ehtiyatlarını daimi olaraq müəyyən olunmuş səviyyədə saxlamalı, öz öhdəliklərini yerinə yetirmək və zərərə yol verməmək üçün aktivlərin qiymətdən düşməsinə qarşı zəruri tədbirlər görməli, mühasibat sənədlərini və digər zəruri sənədləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərtib etməli, bankın fəaliyyətinə nəzarət mexanizmlərini formalaşdırmalı və tətbiq etməli, zərərin əmələ gəlməsi riskini maksimal şəkildə azaltmaq məqsədi ilə aktivlərin diversifikasiyasını bölüşdürülməsini) təmin etməlidirlər.

Bank olmayan kredit təşkilatları. Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu(25 dekabr 2009-cu il Azərbaycan Respublikasında hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə resurslarına olan ehtiyaclarının daha dolğun ödənilməsi, maliyyə xidmətlərindən istifadəsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması məqsədilə bank olmayan kredit təşkilatlarının təsis edilməsi, idarə olunması və fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydalarını müəyyən edir. BOKT-lər Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində hüquqi şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş təşkilati-hüquqi formada, Azərbaycan Respublikasının və (və ya) xarici dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri, habelə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təsis edilə bilərlər. Qeyri-kommersiya BOKT-ləri yalnız fond formasında, Azərbaycan Respublikasının bağladığı müqavilələrə uyğun olaraq beynəlxalq təşkilatlar, habelə xarici ölkələrin dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən təsis edilə bilərlər. Qeyri-kommersiya BOKT-ləri kommersiya təşkilatları yarada və ya onlarda iştirak edə bilməzlər.

BOKT-lər iki növə - girov əmanəti qəbul etmək hüququ olan və belə hüququ olmayan kredit təşkilatlarına bölünürlər.

Xarici ölkələrin ərazisində fəaliyyət göstərən BOKT Azərbaycan Respublikasında yalnız girov əmanəti qəbul etmək hüququ olmayan filiallar təsis edə bilər. Belə filiallara lisenziyaların verilməsi, onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi və fəaliyyətləri üzərində

nəzarət bu Qanunla girov əmanəti qəbul etmək hüququ olmayan BOKT-lər üçün müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

BOKT Mərkəzi Bankdan aldığı lisenziya əsasında təminatlı və təminatsız kreditlər verə bilər. BOKT tərəfindən verilən kreditlər daşınan və daşınmaz əmlakın girovu, girov əmanəti, qarantıya, zəminlik və qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər üsullarla təmin oluna bilər. Girov əmanəti yalnız Mərkəzi Bankın BOKT-yə verdiyi lisenziyada bu barədə xüsusi icazə olduqda qəbul edilə bilər.

Kreditlərin verilməsi üçün lisenziya almış BOKT aşağıdakı fəaliyyət növlərini də həyata keçirə bilər:

1. borc öhdəliklərinin alqı-satqısı (faktoring, forfeiting);
2. lizinq;
3. veksellərin uçuğu;
4. qarantıyanın verilməsi;
5. sığorta agentinin xidmətinin göstərilməsi;
6. borc alanlara, o cümlədən birgə borcalan qruplarına maliyyə, texniki və idarəetmə məsələləri üzrə məsləhət xidmətinin göstərilməsi.

BOKT-nin hüquqi və fiziki şəxslərdən əmanət (depozit) cəlb etməsi qadağandır.

FƏSİL 25. AZƏRBAYCANDA BANK SİSTEMİNİN VƏZİYYƏTİ*

Qlobal iqtisadi böhranın kəskinləşdiyi 2008-ci il Azərbaycan üçün iqtisadiyyatında makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin qorunub saxlanması, iqtisadi artımm davam etməsi kimi səciyyələnilir.

2008- ci ilin yekunları göstərdi ki, ölkə qlobal maliyyə-iqtisadi böhranını kifayət qədər hazırlıqlı qarşılımışdır.

2008-ci ilin yanvar-sentyabr aylarınməhatə edən dövrdə Mərkəzi Bank antiinflyasiya siyasətinə fəal dəstək vermiş və bank sisteminin ehtiyatlanma səviyyəsini yüksəltmək üçün kompleks prudensial tədbirlər görmüşdür. Pul siyasətinin dezinflyasiya potensialını artırmaq məqsədiləötən ilin mart ayından etibarən məzənnə siyasətinin ABŞ dolları və Avrodan ibarət ikivalyutalı səbət vasitəsilə həyata keçirilməsinə başlanmış, pul siyasətinin alətləri sərləşdirilmiş, kapitalın hərəkəti rejimi tam liberallaşdırılmışdır.

Eyni zamanda Mərkəzi Bank prudensial tənzimləmə yolu ilə banklarda maliyyə ehtiyatlanması səviyyəsini təmin etmiş, onların xarici borclanmasını nəzarətə götürmüşdür. Banklar təmkinli bazar davranışına dəvət olunmuş, onların aktivlərinin keyfiyyətinə və təminatlılığına tələblər artırılmış, idarəetmə potensialları yüksəldilmişdir.

2008- ci il ilin oktyabr ayından etibarən isə Mərkəzi Bank özünün preventiv pul siyasəti və prudensial tədbirləri ilə qlobal böhranın bank sisteminə təsirini minimuma endirməyəçalışmışdır. İnflyasiyanın stabilləşməsinə və xarici likvidlik mənbələrinin azalmasını nəzərə alaraq, Mərkəzi Bank maliyyə sabitliyini qorumaq üçün pul siyasəti alətlərini yumşaltmışdır.

Uçot dərəcəsi və daxili öhdəliklər üzrə məcburi ehtiyat normaları aşağı salınmış, bankların xarici həmçinin məcburi

*Mərkəzi Bankın illik hesabatı - 2008. Bakı,2009.

ehtiyat normalarının ortalamamüddəti uzadılmışdır. Eyni zamanda bank sistemində maliyyə risklərini çevik idarə etmək üçün Mərkəzi Bank sektorun daha dayanıqlı və sabit mənbələr hesabına inkişafını təmin edən tədbirlər görmüşdür. Nəticədə, iri məbləğdə xarici öhdəliklərini icra etməsinə baxmayaraq, banklar kreditləşməni davam etdirmişdir.

2008-ci ildə ölkədə bank infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində də intensiv işlər davam etdirilmişdir. Bank qanunvericiliyi daha da təkmilləşdirilmiş, ödəniş sistemləri daha da müasirləşdirilmiş, əmanıtların sığortalanması sisteminin əhatə dairəsi genişlənmişdir.

Beləliklə, 2008-ci ildə dünya iqtisadiyyatında yaşanan dərin maliyyə böhranı və iqtisadi tənəzzülə baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı qlobal böhrana yüksək davamlılıq nümayiş etdirmiş, bank sistemində sabitlik və artım dinamikası qorunmuşdur.

Əlverişsiz xarici mühitə baxmayaraq Azərbaycan bank sistemi reallaşan risklərə davamlılıq nümayiş etmişdir.

İl ərzində bank sektorunun aktivləri 52,7% (müqayisə üçün 2007-ci ildə -78%), kapital 47,8% (93%), iqtisadiyyata kreditlər isə 53,5% (98%) artmışdır. Bank aktivlərinin ÜDM-ə nisbəti ilin əvvəlindəki 25,1%-dən 27%-ə (qeyri-neft ÜDM-ə müvafiq olaraq 70,5%-dən 69,6%-ə), kapitalın ÜDM nisbəti 3,8%-dən 3,9%-ə (qeyri-neft ÜDM-ə nisbətən 10,6%-dən 10,1%-ə), iqtisadiyyata kreditlərin (ÜDM-ə nisbəti 17%-dən 18,4%-ə (qeyri-neft ÜDM-ə nisbətən 47,8%-dən 47,4%-ə) yüksəlmişdir.

Dünya maliyyə böhranının təsirlərinə baxmayaraq Azərbaycanın bank sistemində mülkiyyətçi və yeni investorların əlavə vəsaitləri hesabına il ərzində xarici sərmayələrin həcmində 57% artım olmuş və 01.01.2009-cu il tarixinə 159 mln.manat (bu da bank sisteminin məcmu nizamnamə kapitalının 16%-i) təşkil etmişdir. Mülkiyyətçilərin sayının dəyişməsi nəticəsində xarici kapitallı bankların sırasına daha üç bank daxil olmuşdur. Yeni səhmdarlar Cənubi Kipr, RF,

Bəhreyn kimi ölkələri təmsil edir və onlardan 3-nün iri səhmdar olmağını nəzərə alaraq, investorların uzunmüddətli planlarının olması barədə fikir söyləmək olar. Bunun nəticəsində xarici kapitallı bankların sayı artaraq 23-çatmışdır (ilin əvvəlinə 21 bank). 01.01.2009-cu il tarixə bank sisteminin aktivlərində xarici kapitalın iştirak payı 29,9% (ilin əvvəlində 28,5%), depozitlərdə isə 26,6%-ə (ilin əvvəlində 24,1%) çatmışdır.

2008-ci ilin sonuna Azərbaycanda xarici bankların 4 nümayəndiliyi (Latviya, Fransa, Almaniya və Türkiyə) fəaliyyət göstərir. Onlardan biri fəaliyyətə 2008-ci ildə başlamışdır.

İl ərzində bank fəaliyyətini həyata keçirmək üçün 2 yeni bank lisenziya əldə etmiş (yeni açılmış bankların biri regionda fəaliyyət göstərir) və beləliklə fəaliyyət göstərən bankların sayı 46-ya çatmışdır.

Hesabat dövrüərzində bank sektorunun aktivləri 3547,9 mln. manat və ya 52,78% artaraq 1 yanvar 2009-cu il tarixinə 10273,6 mln. manat səviyyəsinə çatmışdır.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, hesabat dövrüərzində də bankların kredit əməliyyatlarının miqyasının genişlənməsi bank aktivlərinin artmasının əsas faktoru olmuşdur. Bununla belə dünya bazarlarında olan ümumi vəziyyət ölkədə kredit aktivliyinə müəyyən təsir göstərmişdir.

2008-ci ildə qeyri-maliyyə sektoruna verilmiş kreditlərin həcmi ötən illə müqayisədə 2434,7 mln. manat və ya 53,5% artaraq 6988,4 mln. manat səviyyəsinədək çatmışdır.

Müştərilərə verilən qısamüddətli kreditlər 39,2% artdığı halda, uzunmüddətli kreditlər 60,8% artmışdır. Nəticədə, uzunmüddətli kreditlərin ümumi kredit portfelində xüsusi çəkisi ilin əvvəlinə nisbətən 65,6%-dən 68,7%-ə yüksəlmişdir ki, bu da bankların daha çox investisiya xarakterli layihələri maliyyələşdirməsi tendensiyasının davam etməsi ilə əlaqədardır. İl ərzində kreditlərin 51%-i manatla verilmişdir

2008-ci ildə ümumi kredit artımın $\frac{3}{4}$ hissəsi hüquqi şəxslərin kreditlərinin payına düşür. Hüquqi şəxslərə verilmiş kreditlərin həcmi 60% artaraq 01.01.2009-cu il tarixə 4812,6 mln. manat (ümumi kreditlərin 68,9%-i) təşkil etmişdir.

İl ərzində kreditlər kənd təsərrüfatına və emal sektoruna 33,6%, sənaye və istehsala 38,8%, ticarət və xidmət sektoruna 60,1% artmışdır. Ticarət və xidmət sektoruna kreditlər 1 yanvar 2009-cu il tarixinə 1910,4 mln. manat təşkil etmişdir ki, bu da cəmi kredit qoyuluşlarının 27,3%-ni təşkil edir.

Fiziki şəxslərə verilmiş kreditlər 40,8% artaraq cəmi kredit qoyuluşlarının 31%-nə çatmışdır.

2008-ci ildə ipoteka kreditləri üzrə artım tempi təxminən 2007-ci ildəki artım tempi ilə eyni səviyyədə olmuşdur. Bütün növ borcalanlar üzrə ipoteka kreditləşməsi 2,7 dəfədən çox artmışdır və 1 yanvar 2009-cu il tarixində 707,8 mln. manat və ya cəmi kreditlərin 10%-ni təşkil etmişdir (2008-ci ilin əvvəlinə bu kreditlərin payı təxminən 6% təşkil edirdi).

1 yanvar 2009-cu il tarixinə banklar tərəfindən əldə olunmuş qiymətli kağızların cəmi məbləği 1.8 dəfə artaraq 747,6 mln. manat təşkil etmişdir. Qiymətli kağızların ümumi həcmində dövlət qiymətli kağızlarının xüsusi çəkisi 1 yanvar 2009-cu il tarixinə 39,2%-ə qədər azalmışdır (1 yanvar 2008-ci il tarixinə 70,2%). Bankların korporativ qiymətli kağızlara vəsait qoyuluşları 3,6 dəfə artmış və 2008-ci ilin sonuna 453,6 mln. manat, o cümlədən xarici şirkətlərin borc öhdəlikləri 434,1 mln. manat təşkil etmişdir.

Aktivlərin digər maddələrinə gəldikdə gəlir gətirməyən nağd və müxbir hesablardakı vəsaitlərin aktivlərdəki payı demək olar ki, dəyişməmiş və ilin sonuna 14% təşkil etmişdir.

Banklararası tələblərin həcmi (kreditlər və depozitlər) 2008-ci il ərzində 44,3% artmış və 2008-ci ilin sonuna 414,8 mln. Manat təşkil etmişdir. Banklararası tələblərin artımı daxili banklararası bazarda yerləşdirilmiş kreditlərin artımı, habelə qeyri-rezident banklarda depozitlərin yerləşdirilməsi ilə əlaqədardır.

Bank sektorunun kapitalı. Bank sektorunun kapitallaşma prosesi hesabat dövründə də davam etmişdir. İl ərzində bankların kapitalı 482,6 mln. manat və ya 47,8% artaraq 1491,7 mln. manata çatmışdır (2007-ci ildə müvafiq olaraq 485 mln. manat, 92,6%) və 1009,1 mln. manat).

Bankların məcmu kapitalının artımı I dərəcəli kapitalın yüksəlməsi hesabına baş vermişdir. Belə ki, I dərəcəli kapital 336,5 mln. manat (44,6%) artaraq 1091,8 mln. manat təşkil etmişdir ki, bu da məcmu kapitalın 69,7% artımını təşkil edir. 2008-ci ildə bankların məcmu nizamnamə kapitalı 949,7 mln. manatı üstələmiş və ya 37,7% artmışdır.

	01.01.2008		01.01.2009	
	mln. manat	xüsusi çəkisi, %-lə	mln. manat	xüsusi çəkisi, %-lə
I dərəcəli kapital	755,3	74,8	1091,8	73,2
Nizamnamə kapitalı	689,5	68,3	949,7	63,7
Səhmlərin emissiyasından əmələ gələn əlavə vəsait	20,3	2,0	32,3	2,2
Bölüşdürülməmiş xalis mənfəət	59,6	5,9	125,2	8,4
II dərəcəli kapital	305,4	30,1	449,0	30,1
Cari ilin mənfəəti	132,8	13,1	192,1	12,9
Ümumi ehtiyatlar	63	6,2	93,9	6,3
Kapitalın digər vəsaitləri	159,3	15,8	169,7	11,4
Məcmu kapitaldan tutulmalar	49,4	4,9	48,7	3,3
Tutulmalardan sonra məcmu kapital	1009,1	100,0	1491,7	100,0

II dərəcəli kapital 2008-ci il ərzində 143,6 mln. manat (və ya 47%) artaraq 449 mln. manat təşkil etmişdir. II dərəcəli kapitalın strukturunda azalma (15,8%-dən 11,4%-ə) banklar tərəfindən götürülmüş borclar üzrə ödənişlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Milli Bank tərəfindən aktivlərin təsnifləşdirilməsi üzrə ehtiyat normalarının artırılması tədbirləri ümumi ehtiyatların artımını şərtləndirmişdir.

2008-ci ildə bank sektorunun kapital bazasının artımına iri banklar mühüm töhfə vermişlər. Aktivlər üzrən iri 10 bankın kapitalı 2008-ci il ərzində 70%-dən artıq artaraq 454 mln. manat təşkil etmişdir.

Bankların kapitallaşması prosesinin daha da sürətləndirmək məqsədi ilə 2009-cu ildən başlayaraq qanunvericiliyə bankların kapitallaşmaya yönəlik mənfəətin vergitutmadan azad olunmasına dair müvafiq dəyişiklik edilmişdir.

Bank sektorunun fəalliyətinin maliyyə nəticələri. 2008-ci ildə bankların əldə etdikləri mənfəət (vergi ödənilənədək) 246 mln. manat təşkil etmişdir ki, bu da 2007-ci ildə əldə olunan mənfəətlə müqayisədə 42,9% çoxdur. Müvafiq olaraq vergi ödənilmədən sonra xalis mənfəət 184,7 mln. manat (və ya 43%) artmışdır.

Bankların 82,2%-i 192,1 mln. manatlıq mənfəətlə, 17,8% isə 7,4 mln. manatlıq zərərlə 2008-ci ili başa vurmuşlar. 01.01.2009-cu il tarixə zərərlə işləyən bankların ümumi bank sisteminin aktivlərində xüsusi çəkisi 2,6% təşkil etmişdir.

Bankların kredit əməliyyatlarının həcmünün artması və faiz dərəcələrində bəzi dəyişikliklər il ərzində əldə olunan faiz gəlirlərinin artmasını şərtləndirmişdir. Nəticədə 2008-ci ildə faiz gəlirlərinin orta aktivlərdə xüsusi çəkisi 11,4% (müqayisə üçün 2007-ci ildə -10,9%) olmuşdur. 2007-ci ildə bütün faiz gəlirlərinin ümumi gəlirlərdə xüsusi çəkisi 72% təşkil etdiyi halda 2008-ci ildə bu göstərici 77%-ə yüksəlmişdir.

Faiz xərclərinin strukturunda banklararası resurslar və digər maliyyə təşkilatlarının vəsaitləri üzrə ödənilən faizlərin payı artmışdır (37,2%-dən 43,9%-dək). Eyni zamanda, fiziki və

hüquqi şəxslərin depozitləri üzrə ödənilən faizlərin payı azalmışdır (58,8%-dən 53,2%-dək). 2007-ci ildə bütün faiz xərclərinin ümumi xərclərdə xüsusi çəkisi 50% təşkil etdiyi halda, 2008-ci ildə bu göstərici 55,3%-ə yüksəlmişdir.

2007-ci illə müqayisədə 2008-ci ildə xalis faiz mənfəəti 72% artaraq 532,7 mln. manat təşkil etmişdir.

Valyuta məzənnəsinin volatilliyi bankları xarici valyutada aparılan əməliyyatların sayını artırmağa sövq etmişdir. Nəticədə müvafiq əməliyyatlar üzrə gəlirlərin artması müşahidə olunmuşdur. 2008-ci il ərzində bankların xarici valyuta ilə apardığı əməliyyatların həcmi 53,4% artaraq 106,2 mln. manat təşkil etmişdir. Bununla belə xarici valyuta ilə aparılan əməliyyatlardan əldə olunmuş gəlirlərin ümumi gəlirlərdə xüsusi çəkisi bir qədər azalmış və 8,2% təşkil etmişdir.

Aktivlər üzrə mümkün zərər üzrə ehtiyatların yaradılmasına ayırmaların həcmi orta aktivlərə nisbəti 2008-ci il ərzində 1,9%-dən 2,5%-dək yüksəlmişdir. Bu əsasən qlobal maliyyə böhranının təsirini azaltmaq üçün kreditlərin təsnifləşdirilməsi və ehtiyat normativləri üzrə sərtləşdirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır.

Bank sektorunun aktivlərinin gəlirliliyi (vergi ödənilənədək xalis mənfəətin orta aktivlərə nisbəti kimi hesablanmış) 2008-ci ildə 2,9% (2007-ci ildə 3,5%), kapitalın gəlirliliyi (vergi ödənilənədək xalis mənfəətin orta kapitalla nisbəti kimi hesablanmış) 22,6% (2007-ci il üçün 23,5%) təşkil etmişdir.

Kreditlərin keyfiyyəti və kredit riski. 2008-ci ildə Milli Bank tərəfindən yürüdülmüş siyasət beynəlxalq maliyyə bazarlarındakı disbalansın bank sisteminin aktivlərinə mənfi təsirdən qorunmağa imkan vermişdir. Hesabat dövrü ərzində bankların kredit portfelinin həcmi artması ilə yanaşı onun keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşması tendensiyası davam etmişdir.

Aktivlərin təsnifləşdirilməsinə dair prosedurların sərtləşdirilməsi kreditlərin keyfiyyət göstəricisinin yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Ümumilikdə, aktivlərin təsnifləşdirilməsi

üzrə tələblərin sərtləşdirilməsinin məqsədi girov təminatı üzrə tələblərin sərtləşdirilməsi olmuşdur.

Mümkün kredit itkilərinin aradan qaldırılması üçün ehtiyatlandırma normalarının artırılması həyata keçirilmişdir. 1 yanvar 2009-cu il tarixinə kreditlər üzrə mümkün zərərlərin örtülməsi üçün vəsait kredit portfelinin 6,2%-ni təşkil etmişdir (1 yanvar 2008-ci il-5,7%).

Qeyri-ışlək kreditlər üzrə yaradılmış ehtiyatların artım tempi bu növ kreditlərin artım tempini üstələmişdir. Banklarda formalaşdırılmış ehtiyatların qeyri-ışlək kreditlərə nisbəti isə 74%-ə çatmışdır. Bu da bu növ kreditlərin yaradılmış ehtiyatlarla adekvat örtülməsinə imkan yaradır. Vaxtı keçmiş kreditlərin ümumi kreditlərdə xüsusi çəkisi 01.01.2009-cu il tarixinə cəmi 2,2% təşkil etmişdir.

2008-ci ildə qlobal maliyyə bazarlarında dərinləşməkdə olan böhran bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da bank nəzarəti üçün yeni çağırışları aktuallaşdırmış və belə bir şəraitdə maliyyə sabitliyinin qorunması, çevik və effektiv risk yönümlü bank nəzarətinin tətbiqi əsas hədəflərdən olmuşdur.

AMB-nin preventiv tədbirləri və banklarla intensiv işi, həmçinin bankların öz bazar davranışlarını çevik korreksiya etmələri hesabına Azərbaycan bankları qlobal böhranın mümkün təsirlərinə hazırlıqlı idilər. Bir sıra nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar da Azərbaycan bank sisteminin qlobal böhrana ən hazırlıqlı sistem kimi qiymətləndirmiş, bankların yüksək dayanıqlığını və bu nailiyyətlərdə AMB-nin xüsusi rolunu öz rəylərində ifadə etmişlər.

Ümumiyyətlə, AMB tərəfindən banklara daha düşünülmüş və təmkinli biznes strategiyası 2007-ci ildən bəri tövsiyə edilmiş və bu tövsiyə əsasında tətbiq olunan «kontr-siklik» siyasət mümkün risklərin təsirini minimallaşdırmışdır.

Banklar likvidlik mövqelərini kifayət qədər «balans»lı və «komfort»lu, xarici maliyyə mənbələrindən asılılığı isə idarə olunabilən səviyyədə saxlamışdır. Banklar hesabat ilində vaxtında xarici borclarını rahatlıqla icra etmişlər.

Bankların 2008-ci il üzrə biznes planları əvvəlcədən AMB-də qiymətləndirilmiş, institusional baza və artım hədəfifonunda müvafiq korreksiyalar edilərək banklarla razılaşdırılmışdır. Bankların artım hədəfləri nəzarətə götürülmüş və artım risklərinin və təhlükələrin təsir imkanları minimallaşdırılmışdır.

Bankların kredit riskləri üzrə mümkün itkilərə daha da hazır vəziyyətə gətirilməsi məqsədilə ehtiyatlanmaya dair tələblər ciddiləşdirilmişdir. Beynəlxalq maliyyə bazarlarındakı ipoteka böhranı və daşınmaz əmlak bazarında həssaslıq nəzərə alınaraq daşınmaz əmlakla təmin olunmuş kreditlərə dair təminat tələbləri və verilmiş ipoteka kreditləri üzrə risklərin adekvat kapitalla tənzimlənməsinə dair tələblər artırılmışdır.

Banklar aktivlərin keyfiyyətinə daha diqqətlə yanaşmış, potensial təhlükələri qiymətləndirərək daha konservativ ehtiyatlarına siyasəti həyata keçirmişlər. Yeni kreditlərin verilməsi zamanı isə banklar tərəfindən «selektiv davranış» nümayişdirilmiş, yüksək mənfəətlilikdən imtina edilərək «risk iştahat»ları azaldılmışdır.

Görülən işlər bank nəzarətini və bütövlükdə bank sistemini mümkün təhlükələrə qarşı hazır vəziyyətə gətirmişdir. Bankların problemləri və çətinlikləri müəyyən etmək və idarə etmək potensialları artırılmışdır.

Bankların institusional inkişafı və idarəetmə resurslarının biznes davranışına uyğunluğu diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Hər bir bank üzrə korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi səviyyəsi qiymətləndirilmiş, əksər banklarla görüşlər keçirilmiş və bu istiqamətdə çatışmazlıqlarla bağlı tövsiyələr verilmişdir.

Eyni zamanda, maliyyə bazarlarında baş verən hadisələr banklarda risk menecmentin təkmilləşdirilməsini, xüsusilə də kredit və likvidlik risklərinin qabaqcıl yanaşmalardan istifadə edilərək idarəedilməsini zəruri etmişdir.

2008-ci ildə də bank nəzarətinin hüquqi-normativ bazasının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və təkmilləşdi-

rilməsi üzrə işlər və Bazel II Kapital Sazişinin tətbiqi üzrə intensiv məsləhətləşmələr davam etdirilmişdir. Bazel II Kapital Sazişinin II və III sütunlarının bəzi elementlərinin tətbiqinə başlamışdır. Bu məqsədlə, banklarda kapitalın idarə edilməsi və kapital siyasətinə tələblərin müəyyən edilməsi iləəlaqədar «Bank kapitalı və onun adekvatlığının hesablanması» Qaydalarına müvafiq əlavə və dəyişikliklər edilmişdir.

Eyni zamanda, banklarda maliyyəşəffaflığının və bazar intizamının artırılması, məlumatların açıqlanması prosesinin effektiv nəzarətləmə olunması məqsədilə «Korporativ İdarəetmə Standartları»na «Məlumatların istifadəçilərə təqdim edilməsi»nə dair əlavələr edilmişdir. Bank nəzarəti çərçivəsində banklar tərəfindən açıqlanan məlumatların periodik olaraq kəmiyyət və keyfiyyət qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

Bundan əlavə, «Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması», «Bir borcalan və ya bir-biri iləəlaqədar borcalanlar qrupu üzrə risklərin tənzimlənməsi haqqında», «Azərbaycan Respublikası müvəkkil banklarının açıq valyuta mövqeyi limitlərinin müəyyən edilməsi və tənzimlənməsi Qaydaları»na əlavələr olunmuş, "Banklarda kreditlərin verilməsi» Qaydaları isə tamamilə restrukturizasiya edilmişdir.

Görülən bütün bu prudensial tədbirlərin nəticəsində 2008-ci ildə bank sisteminin maliyyə sağlamlığı və sabitliyi qorunub saxlanmışdır.

Qanunvericilik və infrastruktur. 2008-ci ildə Milli Bank bank fəaliyyəti sahəsində qanunvericiliyin inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyətini davam etdirmişdir. Eyni zamanda global maliyyə böhranışəraitində makroiqtisadi siyasət və bank nəzarəti sahəsində adekvat addımlara hazır olmaq üçün qanunvericilik təşəbbüsləri üzərində işlər aparılmışdır.

Ölkədə maliyyə-bank xidmətlərinəçixış imkanlarının genişləndirilməsi prioritetlərinə uyğun olaraq ödəniş sistemlərinin coğrafiəhatə dairəsinin genişləndirilməsi və regionlara isti-

qamətləndirilməsi, təsərrüfat subyektlərinin və ev təsərrüfatlarının maliyyə xidmətlərinə əlyətərliyinin artırılması məqsədilə «Poçt rabitəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa 2008-ci il 02 oktyabr tarixində müvafiq əlavə və dəyişikliklər qəbul edilmişdir. Bununla da geniş filial şəbəkəsinə malik olan və maliyyə əməliyyatlarının aparılmasında böyük təcrübəsi olan Milli poçt rabitəsi operatoru tərəfindən bank-maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün hüquqi əsaslar yaradılmışdır. Milli poçt operatoruna poçt hesablarının açılması və aparılması, ödəniş sistemləri vasitəsilə pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi, poçt əmanətlərinin qəbul edilməsi, valyuta mübadilə əməliyyatlarının aparılması kimi yeni maliyyə xidmətlərinin həyata keçirilməsinə qanuni əsas təmin edilmişdir. Bununla da ölkəmizdə bank şəbəkəsi olmayan ucqar regionlarda əhalinin maliyyə xidmətlərindən istifadə imkanları artırılacaqdır.

Mərkəzləşdirilmiş kredit reyestri. Milli Bankın təşəbbüsü ilə yaradılaraq 2005-ci ildən istismara verilmiş Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestrinin (MKR) fəaliyyəti nəticəsində 2008-ci ildə ölkənin bank sektorunda kredit öhdəliyi olan fiziki və hüquqi şəxslərin reyestrinin aparılması təmin edilmiş və banklara mərkəzləşdirilmiş məlumatlar bazasından kredit üçün müraciət etmiş şəxslər haqqında ətraflı məlumatların əldə edilməsi, habelə borcalanların öz kredit tarixçələri haqqında MKR-ə sorğu etmək imkanları yaradılmışdır.

MKR yaradılarkən sistemin tam olaraq hədəfə çatması üçün 3 faza nəzərdə tutulmuşdur. Birinci fazada kommersiya bankları ilə məlumat mübadiləsi və zəruri infrastrukturun yaradılması, ikinci fazada genişləndirilmiş kredit məlumatlarının reyestrə alınması və bank olmayan kredit təşkilatlarının MKR-ə qoşulması, 3-cü fazada isə digər təşkilatlarla, habelə mümkün məlumat bazaları ilə interfeyslərin qurulmasının həyata keçirilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

İnkişaf strategiyasının uğurla və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsi, habelə reyestrin institusionallaşması məqsədilə 3 mart 2008-ci il tarixindən Milli Bankın yeni struktur vahidi - MKR xidməti formalaşdırılmışdır.

Hesabat ilində nəzərdə tutulan inkişaf strategiyasının ikinci fazası üzrə işlər davam etdirilmiş, borcalanlar daha dəqiq eyniləşdirməyə və ətraflı kredit məlumatları ilə əhatə etməyə imkan verən MKR-in genişləndirilmiş formatı sistemə tətbiq olunmuş, məlumatların bankların mərkəzi sistemindən birbaşa olaraq hazırlanması rejiminin icrasına başlanılmışdır.

Dövr ərzində banklar tərəfindən bütün sorğuların elektron (online) formada real vaxt rejimində həyata keçirilməsinə imkan verən və sorğu axtarışlarının monitorinqini təmin edən yeni iki modul hazırlanmış və sistemə tətbiq olunmuşdur. Banklar tərəfindən MKR-in məlumat bazasına daxil edilən kreditlərin aşağı hədləri ilə bağlı tələblərin 2007-ci ilin sentyabr ayından aradan qaldırılması ilə əlaqədar hesabat dövründə bankların kredit portfelləri haqqında məlumatların MKR-də toplanması tam olaraq təmin edilmişdir. Bu da istehlak kreditləri bazarında fəaliyyət göstərən banklar üçün kredit qərarlarının verilməsi prosesində daha etibarlı qərarların qəbuluna imkan yaratmışdır.

MKR-də həyata keçirilmiş təkmilləşdirmələr, o cümlədən kredit məlumatlarının mübadiləsinin real vaxt rejimində (onlayn) apanılması, MKR-in iş proseduralarının sadələşdirilməsi, borcalanlar haqqında daha ətraflı kredit məlumatlarının toplanması, habelə nisbətən kiçik məbləqli kreditlərin də reyestr vasitəsilə mübadiləsinin təmin olunması nəticəsində haqqında məlumat toplanan fiziki və hüquqi şəxslərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Bütün bunlar Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının hər il ölkələr üzrə dərc etdiyi «Biznesin aparılması - 2009» (Doing Business) adlı hesabatında kredit məlumatları indeksinin 4-dən 5-ə (maksimum göstərici 6-dır), reyestrin əhatə dairəsi indeksinin isə 1.4-dən 3.1-ə qədər

yüksəlməsi üə nəticələnmişdir. Bu və kredit münasibətlərinin digər hüquqi aspektlərini əks etdirən müvafiq göstəricilər əsasında Azərbaycan «Kreditin əldə olunması» indeksi üzrə ötən ilki hesabatla müqayisədə 13 pillə irəliləyərək, 181 ölkə arasında 12-ci yerə layiq görülmüşdür.

Hesabat dövründə reyestrin fəaliyyəti «MKR haqqında» Qaydaların tələblərinə uyğun olaraq etibarlışəkildə təmin edilmiş, banklardan daxil olan 13160 sayda sorğu cavablandırılmışdır ki, bunun da 4040-ı yeni modullar vasitəsilə real vaxt rejimində həyata keçirilmişdir.

İlin sonunda MKR-də haqqmda məlumat olan borcalanların sayı 462120, kredit məlumatlarının sayı isə 770000-ə qədər yüksəlmişdir ki, bu da ötən ilki göstəricidən uyğun olaraq 2.5 və 3 dəfəcoxdur.

İpoteka kreditləşməsi mexanizmi. 2008-ci il ərzində AIF öz fəahyyətinin sabitliyini və likvidliyini təmin etmək istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirmiş, qabaqcıl dünya təcrübəsi öyrənilmiş, ipoteka kreditləşməsi sisteminin daha da genişləndirilməsi məqsədilə beynəlxalq təşkilatlarla, maliyyə qurumları ilə məmkədaşlıq əlaqələri qurulmuş, bir sıra istiqamətlərdə əhəmiyyətli texniki yardımlar cəlb edilmişdir. İpoteka kreditləri sisteminin səmərəli fəaliyyətinin təşkili məqsədilə standartlaşdırılmış metodologiyanın yaradılması, bazar infrastrukturunun cəlb edilməsi və göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması sahəsində mütəmadi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ümumilikdə 2008-ci ilin sonuna bankların öz ipoteka kreditləşməsi proqramları da daxil olmaqla 260,0 milyon manat ipoteka krediti verilmiş və təxminən 8 min ailəöz mənzil şəraitini ipoteka krediti vasitəsilə yaxşılaşdırmışdır.

Ölkədə ipoteka kreditləşməsi ilə bağlı şərtlərin yumşaldılması və sadələşdirilməsi məqsədilə «Azərbaycan Respublikasında ipoteka kreditlərinin verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respubhkası Prezidentinin Fərmanı ilə ipoteka kreditlərinin verilməsi şərtləri

sadələşdirilmiş, kreditin müddəti və məbləği artırılmış, ilkin ödənişə olan tələb azaldılmış, həyat sığortasına olan məcburi tələb götürülmüşdür. Qeyd olunan Fərman ilə həmçinin «Azərbaycan Respublikasında güzəştli ipoteka kreditlərinin verilməsi Qaydaları» da təsdiq edilmişdir.

«Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondunun yenidən maliyyələşdirdiyi ipoteka kreditlərinin müvəkkil kredit təşkilatları tərəfindən verilməsinə dair Standart Tələblər» ipoteka kreditləşdirilməsi sistemində və qanunvericilikdə mövcud olan yeni dəyişikliklərə uyğunlaşdırılmış, yaşayış sahəsinin alqı-satqısı və ipotekası müqaviləsinin (Qarışıq müqavilə) nümunəvi forması təsdiq edilmişdir. Nəticədə verilmiş ipoteka kreditlərinin böyük hissəsi üzrə qarışıq müqavilə modeli tətbiq edilmişdir.

Hesabat dövrüərzində AİF tərəfindən əvvəlki ildə verilmiş ipoteka kreditlərinin yenidən maliyyələşdirilməsi davam etdirilmişdir. Belə ki, 2008-ci ilin dövlət büdcəsindən ipoteka kreditləşməsi üçün ayrılmış vəsaitlərdən 22,0 mln. Manat AİF-ə köçürülmüşdür. 2008-ci ildə Fond tərəfindən 451 kredit üzrə 16,9 mln. manat məbləğində yenidən maliyyələşdirmə həyata keçirilmişdir. Ümumilikdə, 31 dekabr 2008-ci il tarixinə AİF tərəfindən ümumi məbləği 63,3 mln. manat olan ipoteka kreditləri yenidən maliyyələşdirilmişdir.

FƏSİL 26. MƏRKƏZ BANKIN FƏALİYYƏTİ

Mərkəzi Bankı pul təklifini iqtisadiyyatın pul tələbinə, iqtisadi və sosial siyasətin hədəflərinə görə ayırmağa çalışır; banklar iqtisadiyyatda gerçəkləşdirilən borc verə bilər, fondları ticarət, sənaye və kənd təsərrüfatına, tikinti və s. kimi sektorlara kredit formasında dağıdaraq, bir qrup iqtisad vahidlərin likvid çoxluğu ilə, digərlərinin likvid ehtiyaclarının ödənilməsinə yığım edilən pulların bazara axmasını saxlamaq şərti ilə iqtisadi fəaliyyətlərin davamlılığına və genişlənməsinə xidmət edirlər. Mərkəzi Bankı banknot ixrac edən, dövlətin və bankların kredit ehtiyaclarını ödəyən bir bankdır. İqtisadi siyasətdə pul siyasətinin yeri və rolu zaman içində önəmli dəyişikliklərə uğramışdır. Pul siyasətinin iqtisadi siyasətdəki ağırlıq payı artdıqca, pul siyasətini həyata keçirən qurumun da, yəni Mərkəzi Bankın da iqtisadiyyatda gücü və önəmi artmaqdadır.

Mərkəzi Bank dövlətin öhdəlikləri üçün, dövlət işə Mərkəzi Bankın öhdəlikləri üçün cavabdeh deyildir. Mərkəzi Bank Azərbaycan dövlətinin bankıdır. Mərkəzi Bank Azərbaycan dövlətinin maliyyə agenti kimi çıxış edə bilər. Mərkəzi Bank Qanunla müəyyən olunmuş məqsədlərinə uyğun olaraq dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə səlahiyyətləri daxilində yardım edir.

Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi kəsinin birbaşa maliyyələşdirilməsi üçün dövlətə kredit vermir.

Dövlət büdcəsində qısamüddətli vəsait çatışmazlığı yarandıqda, Mərkəzi Bank müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən gəlir gətirən dövlət borc qiymətli kağızları ilə təmin edilməsi şərti ilə dövlətə ən çoxu 6 ay müddətinə və cari ildə ödənilmək şərti ilə milli valyutada (manatla) kredit verə bilər. Belə kreditlərin verilmiş və ödənilməmiş hissəsinin ümumi məbləği son üç il ərzində dövlət büdcəsinin orta gəlirlərinin 3 faizindən çox ola bilməz. Mərkəzi Bank tərəfindən Azərbaycan dövlətinin buraxdığı borc qiymətli kağızların alınması dövlətə kreditlərin verilməsi hesab olunur. Belə əqdlər Qanunun

49-1.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqlayalnız təkrar bazarda bağlanıla bilər və onlara Qanunun 16.2-ci maddəsinin şərtləri şamil olunur. Pul siyasətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar tələb olunduğu halda, Qanunun 16.2-ci maddəsinin şərtləri tətbiq edilmir, bu şərtlə ki, dövlət borc qiymətli kağızlarının alqı-satqısı təkrar bazarda həyata keçirilmiş olsun.

Mərkəzi Bank müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırılmış şərtlərlə dövlət xəzinədarlıq hesablarına xidmət göstərir. Pul siyasətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar tələb olunduqda, Mərkəzi Bank müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırılmış şərtlərlə dövlətdən müddətli depozitlər qəbul edə bilər. Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanlarının, habelə dövlət və büdcədən kənar dövlət fondlarının bank hesablarına xidmət göstərə bilər.

Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərinə, o cümlədən büdcə-vergi, qiymət-tarif tədbirlərinə, habelə dövlətin daxili və xarici borcunun həcminə və idarə edilməsinə dair təkliflər verə bilər. Mərkəzi Bank bilavasitə Mərkəzi Bankın funksiya və səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlər və bank məsələləri üzrə sorğu əsasında qanunların və digər normativ hüquqi aktların layihələrinə dair rəy verə bilər.

Mərkəzi Bank müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırılmış şərtlərlə dövlətin maliyyə agentı funksiyalarını həyata keçirə bilər. Maliyyə agentı olaraq, Mərkəzi Bank dövlətin borc qiymətli kağızlarını yerləşdirmək və onlarla digər əməliyyatlar aparmaqla dövlət borcuna xidmət göstərə, habelə qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada başqa maliyyə əməliyyatlarını apara bilər.

Mərkəzi banklar pul siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətində müəyyən etdikləri hədəf və məqsədlərə çatmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirlər. Ancaq bu vasitələrin təsirləri isə ölkədən ölkəyə və ən əsası da ölkələrin iqtisadi səviyyələrinə və struktur özəlliklərinə bağlı olaraq önəmli fərqliliklər göstərməkdədir.

Son illər finans bazarlarına doğrudan müdaxilə edən pul siyasəti alətləri əvəzinə, dolayı olaraq müdaxiləyə izin verən alətlərin də daxil olduğu müşahidə edilməkdədir.

Pul siyasəti iqtisadi siyasətin əsas elementlərindən biridir. Onun strateji məqsədi dövlət orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilir. Pul siyasəti element kimi ümumi məqsəd əldə olunmasına şərait yaradır, lakin o, lazımi məqsədə çatmaq imkanında deyil. Monetar orqanlar ancaq müəyyən məqsədlərə nail ola bilirlər. Onlar da digər sahələrdə məqsədə nail olmaya kömək edir və dövlətə iqtisadi siyasətin reallaşdırılması üçün şərait yaradırlar. Monetar orqanlar heç də həmişə pul tədavişünü səmərəli inkişaf etdirməni təmin edə bilmirlər. Bu müvəffəqiyyətsizlik çox zaman dəqiq müəyyənleşmiş strategiyanın olmaması ilə əlaqədar olur. Əgər pul siyasəti pul tədavişünün stabilliyinə gətirib çıxartmırsa, bu o demək deyil ki, pul siyasəti gücsüzdür. Bu ona görədir ki, onun qarşısında pul siyasətinin müvəffəqiyyətini təmin edən məqsədlər qoyulmamışdır.

Pul siyasəti strategiyanın hazırlanması iki mərhələdən ibarətdir: onun son məqsədinin müəyyən edilməsi; cari məqsədin müəyyən edilməsi. Bütün bu məqsədlərin hamısı monetar orqanlar tərəfindən həyata keçirilir.

Pul siyasətinin son məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir. Hər bir ölkənin iqtisadi siyasətinin əsasında inflyasiya səviyyəsinin aşağı salınması və ÜDM-in artımı durur. Bildiyimiz kimi, dövlət orqanlarının əsas məqsədi müəyyənleşmiş siyasi iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə stabilliyin əldə olunması və bu stabilliyin uzun müddət qorunmasıdır. Ümumi iqtisadi sabillik hər şeydən əvvəl əsas makroiqtisadi göstəricilərin müəyyən vəziyyətini nəzərdə tutur. Bunlara əsasən istehsalın stabil artımı, stabil qiymətlər, işçi qüvvəsinin tam məşğulluğu, tədiyə balansının strukturunda müsbət saldoya nail olmaqdır. Ancaq bu kimi sadalanan nəticələrə nail olmaq üçün monetaristlər belə hesab edirlər ki, bütün bunlara nail olmaq üçün bazar elementləri sərbəst fəaliyyət göstərməlidirlər. İnhisarçı meyllərin

həm dövlət, həm də xüsusi sektorda inkişafı rəqabətin öz rolunu yerinə yetirməsinə imkan vermir.

Pul orqanlarıöz səlahiyyətlərini yerinə yetirmək üçün iki aspekti dəqiq müəyyənləşdirməlidirlər:

1) pul orqanlarının səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi. Belə bir praktika mövcuddur ki, Mərkəzi Banklar bütün əldə olunmuş nailiyyətləri öz adlarına çıxır, uğursuzluqlara görə isəçətinliklərə qarşı duracaq səlahiyyətlərinin olmadığılarını bəhanə gətirirlər.

2) Pul sisteminin stabilliyi. Həyata keçirilən pul siyasətinin stabilliyi iqtisadi sistemin stabilliyindən xəbər verir. Məsələn, qiymət səviyyəsi stabil olmazsa, həm istehsalçıların və həm də istehlakçıların davranışında dəyişikliklər olacaqdır. Ona görə də M. Fridmen Mərkəzi Bankın həm pul kütləsini və ya uçot dərəcələrini tez-tez kəskin şəkildə dəyişdirməsinin əleyhinəçixırdı.

Daxili və xarici, taktiki və aralıq məqsədlərin fərqləndirilməsi mütləq bir- birinə qarşı duran kimi qəbul edilir. Əsl həqiqətdə daxili və xarici, taktiki və aralıq məqsədlərin fərqləndirilməsi mütləq deyildir. Əslində onlar arasında sıx əlaqə olduğuna görə pul siyasəti vardır. Bizim təsnifatda taktiki və aralıq məqsədlərin araşdırılması monetar orqanların səlahiyyət dairəsinin müəyyənləşdirilməsi zərurətindəndir. Beləşəraitdə nəzarət sadələşir, müvəffəqiyyət və müvəffəqiyyətsizliyə görə bir orqan məsuliyyət daşıyır. Pul-kredit tədbirlərinin reallaşdırılması prosesi iqtisadçı alimlər tərəfindən müxtəlif cür pul-kredit tədbirlərinin azad olaraq həyata keçirilməsinin əleyhinə olaraq bəzi monetarçılar onun "Pul konstitusiyası" vasitəsi ilə reallaşdırılmasını irəli sürürlər. "Pul konstitusiyası" dedikdə, əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş tədbirlər paketi nəzərdə tutulur və bu qaydaların çox nadir hallarda dəyişdirilməsi qeyd edilir. Bu qayda və qanunların iqtisadi proqnozlar əsasında hazırlanmasını nəzərdə tuturlar.

Bunun əksinə olaraq son illər pul sisteminin liberallaşdırılması ideyaları geniş yayılmışdır. Bütün bu nəzəriyyələrin əsas məqsədi pul siyasətinin iqtisadi proseslərə təsirinin optimallaşdırılması istiqamətidir. Pul siyasətinin müxtəlif ölkələrdə məq-

sədlərinin fərqlənməsi monetar orqanların taktikasının seçilməsindən asılıdır.

Pul siyasətinin strategiyası kimi məqsədləri də aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir: fəaliyyət sərhədlərinə görə; pul siyasətini daxili və xarici olaraq iki istiqamətə bölmək olar. Fəaliyyət vaxtına görə (taktiki və aralıq) də pul siyasətinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Taktiki məqsəd dedikdə, pul orqanlarının açıq bazarda ardıcıl əməliyyatlar aparması vəzifələri nəzərdə tutulur. Aralıq məqsəd isə, müəyyən vaxt intervalında iqtisadi dəyişiklərin tənzim edilməsi vəzifələrini ifadə edir. Aralıq məqsədlərə istehsalın nominal həcmi, faiz dərəcəsi, pul kütləsinin artım tempi, qiymət səviyyəsi aiddir.

Pul siyasətinin aralıq məqsədlərindən biri də pul kütləsinin artırılmasıdır. Pul kütləsinin dəyişdirilməsi istehsalın həcminə təsir edir. Lakin bu təsirin hansı səviyyədə olması iqtisadçılar arasında mübahisələrə səbəb olur. Pul kütləsinin artırılması nominal istehsal həcmi artırır. Faiz dərəcəsi ilə pul dövriyyə sürəti arasında asılılıq olduğuna görə Mərkəzi bank daim tədavüldə olan pul kütləsini korrektə etməlidir. Müasir pul nəzəriyyələri pulun dövriyyə sürətinə stabil deyil, dəyişkən səviyyə kimi baxır.

Ümumiyyətlə, pulun dövriyyə sürətinə iki amil faiz norması və inflyasiya səviyyəsi təsir göstərir. Pul siyasətinin aralıq məqsədlərindən biri də qiymət səviyyəsinin nəzarətdə saxlanmasıdır. Qiymət səviyyəsinin qaxması bütün iqtisadi proseslərə təsir edir. Ona görə də dövlət orqanlarının həyata keçirdikləri iqtisadi siyasətdə bu göstərici əhəmiyyətli yer tutur. Qiymət səviyyəsi müəyyən nöqtədən aşağı düşdükdə Mərkəzi Bank bank sisteminə əlavə ehtiyatlar verməklə məcmu tələbi artırır. Qiymət səviyyəsi müəyyən edilmiş nöqtədən yuxarı qalxdıqda əksinə tədbirlər həyata keçirilir. Pul siyasətinin daimi eyni səviyyədə saxlanılmasının çətin olmayan tərəfləri vardır. Bu onunla əlaqədardır ki, bu prosesdə təklifdə ola biləcək şokların nəticələri iqtisadi sistemə mənfi təsir edir. Təklifdə ola biləcək şok zamanı Mərkəzi Bank pul kütləsini sıxmaqla qiymət səviyyəsini eyni

saxlamağa çalışır. Bu işə iqtisadi sistemin inkişafının qarşısını alır.

Pul siyasətinin aralıq məqsədlərindən biri də faiz dərəcələrinin iqtisadi aktivliyi stimullaşdıracaq səviyyədə olmasını tənzim etməkdən ibarətdir. Pul siyasəti vasitəsi ilə Mərkəzi Banklar faiz dərəcələrinə təsir edir və onların müəyyən həddən artıq olmasını qarşısını alır. Mərkəzi Bank birbaşa faiz dərəcəsinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək imkanında deyildir. Dolayı metodlar vasitəsi ilə faiz dərəcəsinə tənzim etmək üçün Mərkəzi Bank uçot dərəcəsinə istifadə edir. Digər tərəfdən açıq bazarda əməliyyatların aparılması faiz dərəcəsinin səviyyəsinə təsir edə bilər. Faiz dərəcəsinin aşağı və ya yüksək olması iqtisadi fəallığa, investisiya mühitinə çox güclü təsir edir.

Ümumiyyətlə, bütün ölkələrdə mərkəzi bankların əsas vəzifəsi çevik pul-kredit siyasətinin aparılması və pul-kredit siyasətinin əsas metodları ilə iqtisadiyyatda tənzimləyici funksiyasını yerinə yetirməkdir. Pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətlərində ölkənin makroiqtisadi və makromaliyyə vəziyyəti təhlil edilir, pul-kredit siyasətinin və bank sisteminin inkişafının əsas istiqamətləri əks etdirilir.

Mərkəzi Bank qarşıdakı il üçün dövlətin pul siyasətinin əsas istiqamətlərini oktyabr ayının 1-dən gec olmayaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edir və dekabr ayının 31-dək kütləvi informasiya vasitələrində ictimaiyyətə açıqlayır. Pul siyasətinin əsas istiqamətlərini açıqlayarkən, Mərkəzi Bank cari ildə həyata keçirilən pul siyasətinin yekunlarını, habelə qarşıdakı il üçün müəyyən etdiyi pul siyasətinin məqsəd və vəzifələrini, Mərkəzi Bankdan asılı olan və asılı olmayan amilləri də əks etdirməklə onların həyata keçirilməsi yollarını göstərir.

Mərkəzi Bank dövlətin öhdəlikləri üçün, dövlət işə Mərkəzi Bankın öhdəlikləri üçün cavabdeh deyildir. Mərkəzi Bank Azərbaycan dövlətinin bankıdır. Mərkəzi Bank Azərbaycan dövlətinin maliyyə agentı kimi çıxış edə bilər. Mərkəzi Bank bu Qanunla müəyyən olunmuş məqsədlərinə uyğun olaraq

dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə səlahiyyətləri daxilində yardım edir.

Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi kəsirinin birbaşa maliyyələşdirilməsi üçün dövlətə kredit vermir. Dövlət büdcəsində qısamüddətli vəsait çatışmazlığı yaranıqda, Mərkəzi Bank müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə bağlanmış müqaviləyəsasən gəlir gətirən dövlət borc qiymətli kağızları ilə təminat edilməsi şərti ilə dövlətə çoxu 6 ay müddətinə və cari ildə ödənilmək şərti ilə milli valyutada (manatla) kredit verə bilər. Belə kreditlərin verilmiş və ödənilməmiş hissəsinin ümumi məbləği son üç il ərzində dövlət büdcəsinin orta gəlirlərinin 3 faizindən çox ola bilməz. Mərkəzi Bank tərəfindən Azərbaycan dövlətinin buraxdığı borc qiymətli kağızların alınması dövlətə kreditlərin verilməsi hesab olunur.

Mərkəzi Bank müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırılmış şərtlərlə dövlət xəzinədarlıq hesablarına xidmət göstərir. Pul siyasətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar tələb olunduqda, Mərkəzi Bank müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırılmış şərtlərlə dövlətdən müddətli depozitlər qəbul edə bilər. Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanlarının, habelə dövlət və büdcədən kənar dövlət fondlarının bank hesablarına xidmət göstərə bilər.

Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərinə, o cümlədən büdcə-vergi, qiymət-tarif tədbirlərinə, habelə dövlətin daxili və xarici borcunun həcminə və idarə edilməsinə dair təkliflər verə bilər.

Mərkəzi Bank bilavasitə Mərkəzi Bankın funksiya və səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlər və bank məsələləri üzrə sorğu əsasında qanunların və digər normativ hüquqi aktların layihələrinə dair rəy verə bilər.

Mərkəzi Bank dövlətin maliyyə agentini kimi Mərkəzi Bank müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırılmış şərtlərlə dövlətin maliyyə agentini funksiyalarını həyata keçirə bilər. Maliyyə agentini olaraq, Mərkəzi Bank dövlətin borc qiymətli

kağızlarını yerləşdirmək və onlarla digər əməliyyatlar aparmaqla dövlət borcuna xidmət göstərə, habelə qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada başqa maliyyəəməliyyatlarını apara bilər.

Pul siyasətini həyata keçirərkən Mərkəzi banklar iki istiqamətdə hərəkət edə bilər:

1. Birbaşa tənzimləyici gücündən istifadə edərkən;
2. Mərkəzi bank dolayı olaraq pul bazarına müdaxilə etmək şərti ilə.

1. Birbaşa pul siyasətinin alətləri. Birbaşa pul siyasətində Mərkəzi Bank məqsədlərini həyata keçirmək üçün bazar qaydalarıçərçivəsindən deyil, qanuni qaydalar yolundan istifadə edir.

1.1. Faiz dərəcələrinə nəzarət. MB-nin birbaşa alətləri içərisindəən çox istifadə ediləni - faiz dərəcələri üzərində nəzarət sistemidir. Mərkəzi Bank kredit qurumlarına əmanət və kredit əməliyyatlarına görə faiz dərəcələrinə məhdudiyət qoya bilər. Bu tətbiqat çərçivəsində müxtəlif sektorlara müxtəlif faiz dərəcələri tətbiq edilə bilər, və bu zaman stimullaşdırılacaq sektorlara açılacaq kreditlərin faiz dərəcələri aşağı səviyyədə tutulur. Burada məqsəd kredit mənbələrin dövlət proqramına uyğun olaraq prioritet sahələrə verməkdir.

1.2. Kredit limitləri. Mərkəzi Banklar kommərsiya banklarının iqtisadi fəaliyyətləəlaqədar olaraq sektorlara açacaqları kredit miqdarına məhdudiyət qoya bilər. Açılacaq kreditlərə görə məhdudiyət limitləri fərqləndirilir. Stimul edilmək istənilən sektorlara ayrılacaq kredit limitlərinin miqdarı yüksək tutulur və burada məqsəd kreditlərin bu sektorlara yönəlməsini təmin etməkdir.

1.3. Fərqliləşdirilmiş reeskont kreditləri. Bank bazasında reeskont kvotaları, bankların məqsədlərinə, risk vəziyyətinə uyğun olaraq, likvid ehtiyacı iləəlaqədar müəyyən edilir. Məqsəd bu kvotaların yardımını ilə yerli bankların reeskont pəncərəsindən daha çox yararlana bilməsini, bununla da bəzi sektorların maliyyə baxımından dəstəklənməsini təmin etməkdir. Məsələn, kənd tə-

sərrüfatı sektoruna daha çox qaynaq transfer edən banklarda Mərkəzi bank tərəfindən reeskont kvotaları yüksək tutulur.

1.4. Disponibilitə tətbiqi. Mərkəzi Bank, kommertiya bankların aktivlərindəki mənbələrin müəyyən bir nisbətini dövlət istiqraz kağızlarını satın almağa və ya bankların aktivlərinin müəyyən faizini kassalarında nağd olaraq tutmağa məcbur edə bilər.

1.5. Portfeldə finans aktivlərinin yenidən nizamlanması. Mərkəzi Bank, kommertiya banklarının portfellerində tutacaqları maliyyə aktivlərinin nisbətini təsbit edə bilər. Məsələn, satın alınan səhm və iqtisadların hansı fəaliyyət sahəsinə aid olmasını, bunların nisbətini və yəmiqdarının nə qədər olacağını müəyyənləşdirə bilər. Beləliklə, finans qurumlarının əllərində olan fondların iqtisadi sektorlara transfer edilməsini təmin etmək mümkündür.

1.6. Reklam və ya rəsmi olmayan göstərişlər. Mərkəzi Bankın ölkədə həyata keçiriləcək pul siyasətinin məqsədləri haqqında media qurumları vasitəsilə ictimaiyyətə açıqlamaları və ya iqtisadi islahatlar haqqında tövsiyə və təklifləri, şirkət və şəxslərin gələcək investisiya qərarlarında dəyişikliyə təsir edə bilər.

2. DOLAYI PUL SİYASƏTİ. Dolayı pul siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətində Mərkəzi Bank pul bazarında bütün iştirakçılar kimi eyni statusda iştirak edir və bazarda gedən dəyişikliklərin təşəbbüskarı birbaşa Mərkəzi Bank deyil, bazardır.

Pul siyasətinin dolayı alətlərinin üç növü mövcuddur: Reeskont siyasəti; Məcburi ehtiyat normaları; açıq bazar əməliyyatı.

2.1. Reeskont siyasəti. Mərkəzi Bank reeskont əməliyyatlarını aparmaqla, likvid keyfiyyəti yüksək olan finans varlıqlarının diskont edilməsi formasında həyata keçirir. Bu yolla Mərkəzi Bank bankların kredit həcmələrinə təsir edə bilər. Reeskont krediti likvidə ehtiyacı olan bankların ən son likvid mənbəyi olan MB bu açığın bağlana bilməsi məqsədi ilə kredit təmin edilməsini qoruyan bir pul-kredit siyasəti alətidir.

2.2. Məcburi ehtiyat normaları. Mərkəzi Bank bu siyasəti həyata keçirməklə, kommertiya banklarına portfellerinin müəyyən bir hissəsini rezerv pul olaraq saxlamaqla (nağd və ya MB-da

əmanət formasında) qarşılıqlı öhdəçilik qoymaqladır. Başqa sözlə, məcburi ehtiyat normaları bankların passivlərində yer alan bəzi öhdəliklərinin müəyyən bir hissəsinin nağd və faizsiz olaraq MB tərəfindən bron edilməsidir. MEN tətbiqi, bankların əmanətlərinə ani və vaxtaşırıçəkilişlərə qarşı bir yandan əmanət sahiblərinin sistemə olan inamını artırmaqla bərabər, digər tərəfdən pul miqdarına nəzarətdənəmli bir alət olmuşdur. (Gizli vergi təsiri tətbiq etməyə görə faiz ödəmələrindən topladıqlarıəmanətin bir hissəsinə faizsiz olaraq MB depo etdiyindən, banklar bu hissədən əldə edəcəyi gəlirdən məhrum olur).

2.3. Açıq bazar əməliyyatı (ABƏ). Açıq bazar əməliyyatı, finans aktivlərinin MB tərəfindən birinci və ikinci bazarda birbaşa və ya tərs depo əməliyyatlarında istifadə edilən maliyyə aktivləri içərisində başlıca yeri cari xəzinə borcları və dövlət istiqraz sənədləri tutur. Açıq bazar əməliyyatı MB-nin tədavüldəki pul kütləsini azaltmaq və ya çoxaltmaq üçün xəzinə bono və istiqrazlar, özəl sektora aid bəzi istiqraz və sənədləri ilə konkret və ya keçici bir müddət üçün alqı-satqı əməliyyatıdır.

Açıq bazar əməliyyatları, bankların likvidlərindəki və bazardakı pul miqdarında dəyişikliyə yol açır. Bankların likvidində meydana gələn dəyişmələr kredit açma və fond həcminə və kredit siyasətinə təsir edə bilər. Bundan başqa, açıq bazar əməliyyatları bazardakı faiz dərəcəsinə təsir edir. MB qiymətli kağızları satın alarkən bazara likvid çıxdığından faiz dərəcələri aşağı düşəcək, qiymətli kağızın qiyməti artacaqdır. Digər tərəfdən MB bazara qiymətli kağız satarkən, bazardakı likvid azalacaq, faiz dərəcələri yüksələcək, qiymətli kağızların qiyməti aşağı düşəcəkdir.

Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə buraxılan Mərkəzi Bankın borc qiymətli kağızlarının buraxılışı və dövriyyəsi qaydaları qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Mərkəzi Bankı uçot dərəcəsinə və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirir. Mərkəzi Bankı uçot dərəcəsinə müəyyənləşdirərkən ölkədəki mövcud makroiqtisadi duru-

mu və maliyyə bazarının vəziyyətini nəzərə alır. Mərkəzi Bank öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini pul bazarının likvidlik vəziyyətini nəzərə alaraq özünün açıq bazar, yenidən-maliyyələşdirilmə və depozit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini təsbit etməklə və ya hərraclarda tələb və təklif əsasında müəyyənləşdirir. Mərkəzi Bank müəyyən etdiyi uçot dərəcəsini və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini dərc etdirir. Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarına məcburi ehtiyatlar saxlamaq barədə göstəriş verə bilər. Ehtiyatlar depozitlərin faizi nisbətində müəyyən edilir və Mərkəzi Bankda saxlanılır. Tələb olunan ehtiyatların norması, hesablanması və saxlanması qaydası Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən edilir. Məcburi ehtiyatlar təmin edilmədikdə Mərkəzi Bank ehtiyatı təmin etməyən kredit təşkilatına və onun inzibatçısına qarşı Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xəttə Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş inzibati tənbeh tədbirlərini tətbiq edə bilər.

Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Bu zaman verilən kreditlər dövlət qiymətli kağızları, dövlətin və digər etibarlı emitentlərin qərantiyaları və zəminliyi, xarici valyuta, qızıl, müxtəlif formada qiymətli metallar və digər aktivlərlə təmin olunmalıdır. Belə kreditlər 6 aydan çox olmayan müddətə verilir və həmin müddətə uzadıla bilər. Yenidən maliyyələşdirilmənin forma, qayda və şərtlərini Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti müəyyən edir. Kreditlər yalnız milli valyutada (manatla) kredit təşkilatlarının baş idarələrinə verilir.

Mərkəzi Bank özünün müəyyən etdiyi şərtlərlə və qarşılıqlı razılaşma əsasında kredit təşkilatlarından depozitlər cəlb edə bilər. Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə istisna hallarda qanunvericiliyə müvafiq olaraq Mərkəzi Bankı kredit təşkilatları tərəfindən aparılan ayrı-ayrı əməliyyatları müvəqqəti məhdudlaşdırma, o cümlədən onların əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrinin aşağı və yuxarı hədlərini müəyyənləşdirə bilər.

Mərkəz Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsini nəzərə alaraq Milli Bank monetar amillərdən asılı olaraq dəyişən baza inflyasiya göstəricisini hədəfləyir. Baza inflyasiya üzrə hədəf MB tərəfindən hər növbəti il üçün işlənən və ictimaiyyətə bəyan olunan pul siyasətinin əsas istiqamətlərində öz əksini tapır. Pul siyasəti üzrə son məqsədə nail olmaq üçün aralıq hədəflər müəyyən edilir. Baza inflyasiya üzrə illik hədəfə nail olmaq üçün pul siyasətinin aralıq hədəfləri kimi pul kütləsindən və Nominal Effektiv Məzənnədən (NEM) istifadə edilir. Hədəf götürülən inflyasiya səviyyəsindən asılı olaraq tələb olunan pul kütləsinin artım həddi və eləcə də NEM-nin dəyişim trayektoriyası təyin edilir. Sonra bu göstəricilər pul siyasətinin tətbiqi üçün istiqamət rolunu oynayır. Azərbaycanda pul siyasətinin aralıq məqsədləri kimi pul kütləsi və NEM-dən istifadə olunması uzunmüddətli dövrdə inflyasiyanın dinamikasının əsasən məhz bu parametrlərdən asılı olması ilə əlaqədardır.

Pul siyasətinin aralıq hədəflərindən asılı olaraq onun əməliyyat hədəfləri müəyyənləşdirilir. Pul siyasətinin əməliyyat hədəfləri pul bazası və manatın ABŞ dollarına nəzərən ikitərəfli nominal məzənnəsidir. Bu göstəricilərdən əməliyyat hədəfləri kimi istifadə edilməsi ölkənin maliyyə bazarlarının xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Belə ki, sərəncamda olan pul siyasəti alətləri vasitəsilə Mərkəzi Bank pul bazasına və ikitərəfli məzənnəyə digər potensial operativ hədəflərə müqayisədə daha effektiv təsir göstərə bilər.

Pul siyasətinə dair gündəlik qərarlar pul bazasının və ABŞ dollarının məzənnəsinin dəyişimində dərhal öz əksini tapır. Pul bazasının və manatın ABŞ dollarına nəzərən məzənnəsinin dəyişimi isə pul kütləsinə və NEM-ə təsir göstərir. Bu da müəyyən vaxt ərzində inflyasiya üzrə hədəfə nail olmağa imkan verir. Operativ hədəflərdən asılı olaraq pul siyasəti alətlərinin kəmiyyət parametrləri, o cümlədən açıq

bazar əməliyyatlarının həcmi, valyuta mübadiləsinin məbləği və s. müəyyənləşdirilir.

Maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq Mərkəzi Bank 2007-ci ildən etibarən pul siyasətinin beynəlxalq əstandartlara uyğunlaşdırılması çərçivəsində «faiz dərəcələri dəhlizi» yanaşmasının tətbiqini nəzərdə tutur. Yerdilən pul siyasətinin reallaşması mexanizmlərinin mütərəqqi formalarından olan faiz dəhlizinin tətbiqi yeni əməliyyat strukturunu nəzərdə tutmaqla Mərkəzi Bankın iqtisadiyyatda pulun dəyərinə təsir etmək imkanlarının genişləndirəcəkdir.

Mərkəzi Bank Pul siyasətini aşağıdakı alətlər vasitəsilə həyata keçirir:

1. açıq bazarda əməliyyatların aparılması;
2. faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi;
3. kredit təşkilatları üçün məcburi ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi;
4. kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi;
5. depozit əməliyyatlarının aparılması;
6. bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması;
7. beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş pul siyasətinin digər alətləri.

8. Mərkəzi Bank bu Qanunla müəyyən edilmiş məqsəd və funksiyalarına uyğun olaraq bu Qanunun 29.1-ci maddəsində göstərilənlərdən özünün məqbul hesab etdiyi alətləri tətbiq edir.

Kredit təşkilatları ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək məqsədilə, Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının, onların ittifaq və assosiasiyalarının nümayəndələrini cəlb etməklə bank işinin ən vacib məsələləri barəsində məsləhətləşmək, əməli təklifləri öyrənmək üçün ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərən şuralar, işçi qrupları yarada bilər. Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının öhdəlikləri üzrə, kredit təşkilatları isə Mərkəzi Bankın öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşıyırlar. Mərkəzi Bankın klassik xüsusiyyətlərindən biri də onun kredit təşkilatları üçün sonuncu instansiya kreditору olmasıdır. Belə ki, Mərkəzi Bank zəruri hallarda kredit təşkilatlarına müəyyənləşdirilmiş uçot stavkasına görə qısamüddətli

dətli kreditlər verir. Nəhayət, Mərkəzi Bankın dövlətə münasibətdə əsas səlahiyyətlərindən biri də onun Azərbaycan dövlətinin bankiri və müşaviri rolunda çıxış etməsi, həmçinin bank sistemi vasitəsilə dövlət büdcəsinin kassa icrasını təşkil etməsidir.

2008-ci ildə Mərkəzi Bank pul siyasəti üzrə hədəflərinə nail olmaq üçün faiz dəhlizinin parametrləri, məcburi ehtiyat normaları, açıq bazar əməliyyatları kimi alətlərdən aktiv istifadə etmişdir.

Bankların likvidlik göstəricilərinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə onların xarici öhdəlikləri 5%-lik məcburi ehtiyat normalından azad olunmuşdur. Daxili öhdəliklər üzrə məcburi ehtiyat normaları isə oktyabr ayında 12%-dən 9%-ə, dekabrın 1-dən isə 6%-ə endirilmişdir. Eyni zamanda məcburi ehtiyat normalarının ortalarına müddəti 15 gündən 1 ayadək uzadılmışdır ki, bu da banklar tərəfindən likvidliyin daha səmərəli idarə olunmasına şərait yaratmışdır.

Təkcə məcburi ehtiyat normalarının azaldılması hesabına bank sisteminə 2008-ci ildə 346.3 mln. manat həcmində likvidlik dəstəyi həyata keçirilmişdir. Banklara verilən likvidliyin 63%-i xarici valyutada olan öhdəliklərə, 37%-i isə milli valyutada olan öhdəliklərə görə məcburi ehtiyat normalasının azaldılması hesabına baş vermişdir.

Bank sistemindəki likvidliyi tənzimləmək üçün Mərkəzi Bank 2008-ci ildə açıq bazar əməliyyatlarından da fəal istifadə etmişdir. Qlobal maliyyə böhranının təsiri ilə bankların sərbəst vəsaitlərinin azalması onların portfelinin də adekvat olaraq azalması ilə müşayiət olunmuşdur. Eyni zamanda Mərkəzi Bank hesabat ilində bankların likvidlik çatışmazlığını nəzərə alaraq onların yenidən maliyyələşdirməsini aktivləşdirmişdir.

2008-ci il ərzində Mərkəzi Bankın banklarla əməliyyat saldosu (AMB tərəfindən bank sistemindən cəlb edilən likvidlik ilə AMB tərəfindən bank sisteminə verilən vəsaitlərin həcmi arasındakı fərq) 3 dəfəyə yaxın azalmış və dekabr ayının sonuna 175.6 mln. manat təşkil etmişdir. Bu göstəricinin əhəmiyyətli aşağı düşməsi məcburi ehtiyat normalarının

azaldılması və AMB tərəfindən bankların daha çox yenidən maliyyələşdirilməsiləlaqədardır.

Maddə 30. Açıq bazarda əməliyyatlar

30.1. Mərkəzi Bank açıq bazarda aşağıdakı əməliyyatları apara bilər:

30.1.1. bu Qanunun 16-cı maddəsinin tələblərini nəzərə almaqla, dövlətin buraxdığı qiymətli kağızlarla alqı-satqı və digər əməliyyatlar;

30.1.2. özünün buraxdığı qiymətli kağızlarla alqı-satqı və digər əməliyyatlar;

30.1.3. xarici valyuta ilə alqı-satqı və digər əməliyyatlar.

30.2. Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə buraxılan Mərkəzi Bankın borc qiymətli kağızlarının buraxılışı və dövriyyəsi qaydaları qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Maddə 31. Faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi

31.1. Mərkəzi Bank uçot dərəcəsini və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirir.

31.2. Mərkəzi Bank uçot dərəcəsini müəyyənləşdirərkən, ölkədəki mövcud makroiqtisadi durumu və maliyyə bazarının vəziyyətini nəzərə alır.

31.3. Mərkəzi Bank öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini pul bazarının likvidlik vəziyyətini nəzərə alaraq özünün açıq bazar, yenidən maliyyələşdirilmə və depozit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini təsbit etməklə və ya hərraclarda tələb və təklif əsasında müəyyənləşdirir.

31.4. Mərkəzi Bank müəyyən etdiyi uçot dərəcəsini və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini dərc etdirir.

Maddə 32. Məcburi ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi

32.1. Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarına məcburi ehtiyatlar saxlamaq barədə göstəriş verə bilər. Ehtiyatlar depozitlərin faizi nisbətində müəyyən edilir və Mərkəzi Bankda saxlanılır. Tələb olunan ehtiyatların norması, hesablanması və saxlanması qaydası Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən edilir.

32.2. Məcburi ehtiyatlar təmin edilmədikdə, Mərkəzi Bank ehtiyatı təmin etməyən kredit təşkilatına və onun inzibatçılara qarşı Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş inzibati tənbeh tədbirlərini tətbiq edə bilər.

Maddə 33. Kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi

33.1. Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Bu zaman verilən kreditlər dövlət qiymətli kağızları, dövlətin və digər etibarlı emitentlərin qarantiyaları və zəminliyi, xarici valyuta, qızıl, müxtəlif formada qiymətli metallar və digər aktivlərlə təmin olunmalıdır.

33.2. Yenidən maliyyələşdirilmənin forma, qayda və şərtlərini Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti müəyyən edir.

33.3. Kreditlər kredit təşkilatlarının baş idarələrinə verilir.

Maddə 34. Depozit əməliyyatlarıMərkəzi Bank özünün müəyyən etdiyi şərtlərlə və qarşılıqlı razılaşma əsasında kredit təşkilatlarından depozitlər cəlb edə və onlarda depozitlər yerləşdirə bilər.

Maddə 35. Bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılmasıPul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə istisna hallarda, qanunvericiliyə müvafiq olaraq, Mərkəzi Bank kredit təşkilatları tərəfindən aparılan ayrı-ayrı əməliyyatları müvəqqəti məhdudlaşdırma, o cümlədən onların əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrinin aşağı və yuxarı hədlərini müəyyənləşdirə bilər.

Maddə 54. Mərkəzi Bankın əqdləri və əməliyyatları

54.1. Mərkəzi Bank öz məqsədlərinə nail olmaq üçün yerli və xarici kredit təşkilatları ilə aşağıdakı əməliyyatları aparmaq hüququna malikdir:

54.1.1.1. çekləri, vekselləri, qiymətli metalları *hüquqmətlı daşları*, habelə bunlardan hazırlanmış məmulatı almaq, satmaq və saxlamaq;

54.1.2. xarici valyutanı, habelə xarici valyutada təqdim etdikləri ödəniş sənədlərini və öhdəliklərini almaq və satmaq;

54.1.3. qarantiyalar və zəmanətlər vermək;

54.1.4. bank hesabları, o cümlədən depozit hesabları açmaq;

54.1.5. hesablaşma, kassa, depozit əməliyyatları aparmaq, qiymətli kağızların və başqa sərəvətlərin saxlanması və idarə olunması üçün onları qəbul etmək;

54.1.6. hər hansı valyutada çekləri və vekselləri ödənişə təqdim etmək;

54.1.7. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan hallarda beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş digər bank əməliyyatlarını həyata keçirmək.

54.2. Mərkəzi Bank bank əməliyyatlarının aparılması üçün haqq tutmaq hüququna malikdir.

54.3. Mərkəzi Bank öz əməkdaşlarına, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda fondlara bank xidmətləri göstərə bilər.

54.4. Hesablaşma və kliring (prosessinq) əməliyyatlarının dəstəklənməsi məqsədilə Mərkəzi Bank həmin əməliyyatları həyata keçirən təşkilatlara bank hesabları açmağa bilər.

54.5. Mərkəzi Bank xarici dövlətlərin hökumətlərinə, mərkəzi banklarına və pul siyasətini tənzimləyən orqanlarına, habelə Mərkəzi Bankın və ya Azərbaycan Respublikasının üzv olduqları beynəlxalq təşkilatlara bank xidmətləri göstərə bilər.

54.6. Mərkəzi Bank etibarlı emitentlər tərəfindən buraxılmış likvidli borc qiymətli kağızlarını almaq hüququna malikdir.

54.7. Mərkəzi Bank qanunvericiliklə qadağan olunmayan mülki-hüquqi əqdləri bağlaya bilər.

Maddə 55. Qadağan olunan fəaliyyət

55.0. Mərkəzi Bank aşağıdakı fəaliyyətləri həyata keçirə bilməz:

55.0.1. bu Qanunda nəzərdə tutulmuş şəxslərdən başqa, digər hüquqi və fiziki şəxslərlə bank əməliyyatları aparmaq;

55.0.2 istehsal, ticarət, sığorta və bu Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, digər kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq.

FƏSİL 27. ÖDƏNİŞ SİSTEMİ

Azərbaycan Mərkəzi Bankının məqsədlərindən biri də, ödəniş sistemlərinin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankın (AMB) ödəniş sistemləri sahəsində fəaliyyəti onun struktur bölməsi olan Ödəniş sistemləri və hesablaşmalar departamenti tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin III hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır.

Azərbaycanda ödəniş sistemləri böyük miqdarda ödənişlər üçün kredit köçürmələri və pərakəndə əməliyyatlar üçün nağd pulun istifadəsi ilə xarakterizə edilir.

Azərbaycan Respublikasının ödəniş sisteminin hüquqi çərçivəsi aşağıdakı sənədlərə əsaslanır: Mülkü Məcəllə, Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Mərkəzi Bank haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bundan əlavə, “Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında Təlimatlar”, “Azərbaycanda fəaliyyət göstərən banklar arasında hesablaşmaların aparılması Qaydaları” kimi AMB-nin digər normativ xarakterli aktlarından da istifadə olunur. AMB həmçinin kommersiya banklarına təmin etdiyi xidmətlərlə bağlı banklarla fərqli müqavilələr imzalamışdır.

Mərkəzi Bankın ödəniş sistemləri üzərində nəzarətdəki hüququ çox aydındır. Mərkəzi Bank haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununun 4.2 maddəsində Mərkəzi Bankın əsas məqsədlərindən biri belə təsbit edilib: “...bank və ödəniş

sistemlərinin sabitliyini və inkişafını təmin etmək”. Mərkəzi bankın funksiyalarının təsbit edildiyi maddə 5 – də Mərkəzi Banka “ödəniş sistemlərinin fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsi, əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsi” hüququ verilir. 44 – 45 – ci maddələrdə Mərkəzi Bankın ödəniş sistemləri ilə əlaqəli hüquqları daha ətraflı təsvir edilib.

Maddə 44. Ödəniş sistemləri üzrə səlahiyyətlər

44.1. Mərkəzi Bank ödəniş, o cümlədən hesablaşma və klirinq (prosessinq) sistemlərinin sabit işləməsinin təmin etmək məqsədi ilə onların fəaliyyətini təşkil edir, əlaqələndirir, tənzimləyir və onların fəaliyyətinə nəzarət edir.

44.2. Mərkəzi Bank normativ xarakterli aktları ilə müəyyən edilmiş qaydada klirinq (prosessinq) təşkilatlarının fəaliyyətinə icazələr verir və nəzarəti həyata keçirir.

44.3. Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq ölkədə nağdsız hesablaşmaların və kredit təşkilatları vasitəsilə pul köçürmələrinin aparılması qaydalarını və şərtlərini, habelə ödəniş sənədlərinin forma və məzmununu müəyyən edir.

44.4. Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə və digər normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq uyğun olaraq bank hesablarının növlərini, onların açılması, aparılması və bağlanması qaydalarını müəyyən edir.

44.5. Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının istifadə etdikləri elektron hesablaşma və pul köçürmələri, habelə klirinq (prosessinq) sistemlərinin etibarlığının və təhlükəsizliyinin, habelə bank informasiyasının mühafizəsinin təmin edilməsinə aid minimum tələbləri müəyyən edə bilər.

44.6. Mərkəzi Bank qanunvericiliyə müvafiq olaraq ödəniş sistemlərinin təşkili sahəsində digər səlahiyyətləri həyata keçirir.

Mərkəzi Bank ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən kredit təşkilatları arasında hesablaşmaları Mərkəzi Bankda milli valyutada (manatda) açıqları müxbir hesabları vasitəsilə, yaxud beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi digər üsullarla təşkil edir.

Hal-hazırda Yeni manat ölkədə olan yeganə hüquqi ödəniş vasitəsidir. AMB tərəfindən beynəlxalq təcrübə əsasında beynəlxalq maliyyə qurumlarının texniki yardımı və maliyyə köməyindən istifadə edilməklə son on il ərzində Milli Ödəniş Sisteminin

yaradılması və inkişafı istiqamətində geniş islahatlar aparılmışdır. 1998-ci ildə Milli Ödəniş Şurasında Milli Ödəniş Sisteminin yaradılmasının konseptual əsasları və strategiyası hazırlanmışdır. 2001-ci ilin əvvəllərində Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının əsasını təşkil edən Real Vaxt Rejimində Banklararası Hesablaşmalar Sistemi (AZİPS) yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. AZİPS sisteminin istismara verilməsi nəticəsində banklar arasında hesablaşmaların real vaxt rejimində (on-line) həyata keçirilməsinə, pul dövriyyəsinin sürətinin nəzərəcarpacaq dərəcədə artmasına, banklar tərəfindən likvidliyin daha çevik idarə olunmasına imkan yaranmışdır.

2002-ci ilin sonlarından etibarən Milli Telekommunikasiya Şəbəkəsinin bazasında Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının ikinci mühüm elementi olan Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Klirinq Sistemi (XÖHKS) yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. Beləliklə, kiçik həcmli, lakin daim təkrarlanan xırda ödənişlərin (əmək haqqı, sosial müdafiə ödənişləri, telefon, qaz, su, elektrik enerjisi üzrə kommunal ödənişlər və s.) elektron daşıyıcılar əsasında həyata keçirilməsinə, eyni zamanda, xırda ödənişlərin əsas iştirakçıları olan kommunal xidməti müəssisələrinin, böyük sayda ödəniş əməliyyatları (məs., vergi, gömrük və sosial müdafiə ödənişləri) aparan hökumət qurumlarının Milli Ödəniş Sisteminin infrastrukturuna inteqrasiyası üçün əlverişli zəmin yaradıldı.

XÖHKS sistemi Milli Telekommunikasiya Şəbəkəsi üzərində qurulmuşdur, məlumat mübadiləsinin yüksək təhlükəsizlik səviyyəsini təmin edir və müasir standartlara tamamilə uyğundur. Respublikada fəaliyyət göstərən bütün banklar, Baş Dövlət Xəzinədarlığı, Azərbaycan İpoteka Fondu, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Naxçıvan Ərazi İdarəsi sistemin üzvüdürlər.

AZİPS və XÖHKS sistemlərinin fəvqəladə hallarda etibarlı və davamlı fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə onların Sumqayıt Ehtiyat Mərkəzində ehtiyat surətləri yaradılmışdır. 2007-ci il ərzində sistemlərin əsas və ehtiyat mərkəzlərdə yerləşən serverləri arasında real vaxt rejimində informasiya mübadiləsi təşkil edilmişdir.

Ödəniş sistemləri sahəsində aparılan islahatların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və regionlara istiqamətləndirilməsi, yaradılmış Milli Ödəniş Sisteminin imkanlarından daha aktiv istifadə olunması, bütün ölkə üzrə vahid elektron ödəniş məkanının yaradılması, hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının daha da artırılması zərurətini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 9 dekabr tarixli Fərmanı ilə [“Azərbaycan Respublikasında Milli Ödəniş Sisteminin İnkişafı üzrə 2005-2007-ci illər üçün Dövlət Proqramı”](#) təsdiq edilmişdir. Dövlət Proqramına uyğun olaraq ölkədə kart ödənişlərinin daha da inkişaf etdirilməsi və Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının tamamlanması üçün yeni infrastrukturun– MilliKart Prosesinq Mərkəzinin yaradılması üzrə işlər başa çatdırılmışdır.

Azərbaycanda iki əsas ödəmə sistemi mövcuddur: Böyük və yüksək prioritetli ödənişlər üçün Azərbaycan Banklararası Ödəniş Sistemi (AZİPS) və az miqdarda olan ödənişlər üçün Xırda ödənişlərin hesablaşma Klirinq Sistemi (XÖHKS). Hər ikisi Mərkəzi bank tərəfindən idarə edilir və yalnız yeni manatla həyata keçirilir.

İRİ MƏBLƏĞLİ ÖDƏNİŞLƏRİN KÖÇÜRÜLMƏSİ SİSTEMLƏRİ – AZİPS. AMB-nin Azərbaycan Banklararası Ödəniş Sistemi (AZİPS) respublikanın yeganə iri məbləqli ödəniş sistemidir. AZİPS real vaxt rejimində işləyən hesablaşma sistemidir (RTGS). Sistem iştirakçıların AMB-dəki müxbir hesabları vasitəsilə ödənişləri tam elektron şəkildə emal edir. Hesablaşmanın qətilyi və gerigötürülməzliyinə nəzarət tələbləri vasitəsilə nail olunmuşdur.

Əgər ödəməni həyata keçirmək üçün lazımi qədər vəsait varsa AZİPS real vaxt əsasında yeni manatla hesablaşmanı təmin edir. Əgər lazımi qədər vəsait yoxdursa o zaman əməliyyat avtomatik olaraq gözləmə növbəsinə göndərilir və orada ödəmə üçün lazım olan miqdarda vəsait daxil olana qədər gözləyir. Mərkəzi Bank qeyri - likvidliyi qənaətbəxş olan iştirakçıları günlük və gecəlik (overnayt) pulsuz güzəştli kreditlərlə təmin edir. Bu proses

avtomatlaşdırılmadığına görə iştirakçılar kreditin ayrılması üçün Bazar əməliyyatları departamenti ilə əlaqə saxlamalıdır.

Mərkəzi Bankda olan nostro müxbir hesabın aylıq ortalama qalığının məcburi ehtiyat norması üzrə məbləğdən aşağı olmamaq şərti ilə, Banklara ehtiyat tələbindən istifadəyə icazə verilir. Hazırda, ehtiyat tələbi 02.03.2009-cu il tarixdən etibarən həm manat, həm də xarici valyutalar üzrə müddətindən asılı olmayaraq 0,5% həcmində müəyyən edilmişdir.

Əqdlər SWİFT şəbəkəsi vasitəsilə həyata keçirilir. AMB yalnız bankarası hesablaşma üçün məqbul olan məlumatları (dəyər tarixi, məbləğ, göndərən bank, benefisiar bank və s.) əldə edir. Əgər hesablaşma üçün lazımi vəsait mövcuddursa, sistem vəsaiti göndərən bankın hesabından benefisiar bankın hesabına köçürür və SWİFT-ə hesablaşma üzrə təsdiqnaməni göndərir. SWİFT daha sonra debit və kredit təsdiqnamələrini hazırlayır və ödəniş detallarını benefisiar banka göndərir. Hər bir ödəniş məcmu əsasda emal olunur və məlumat dərhal AMB-nin Baş Mühəsibat Kitabında qeydiyyata alınır.

İştirakçı olmaq üçün üzvün AMB-də cari hesabı açmalı və SWİFT-ə qoşulmalıdır. Bu və digər üzvlük tələbləri AMB və hər bir bank arasında imzalana ikitərəfli Kollektiv Əməkdaşlıq Sazişlərində əks olunur. Əlavə üzvlük tələblərinə daxildir: 1) proqram təminatının və avadanlığın quraşdırılması kimi texniki tələblər, 2) təlim kursu keçmiş səriştəli əməkdaşların olması. İştirakçıların AZİPS-dən çıxarılması qaydaları aydın deyildir.

Saat 10:00-da başlayan əməliyyat günündə AZİPS hesabında əgər lazımi balans mövcuddursa, ödənişlər onlayn rejimdə emal olunur. Əks halda, növbədə olan ödənişlər iştirakçıların müyyən etdiyi ardıcılıqla və FİFO prinsipinə uyğun emal olunur. Sistemdə 99 prioritet kodları mövcuddur və iştirakçının prioritet kodunu seçmək və likvidliyi idarəetmək üçün növbədə koda düzəliş etmək hüququna malikdir. AZİPS-də olan həll mexanizminə əsasən əlavə vəsait mövcud olan kimi sistem əqdi avtomatik növbəyə daxil edir. Müştərinin ödənişləri 16:30-dək qəbul olunur. Növbəti yarım saat ərzində iştirakçılar iştirakçılar banklararası ödənişləri

həyata keçirə bilər. Növbədə olan əqdlər günün sonunda sistemdən çıxarılır.

Əməliyyat günü saat 17:20-də yekunlaşır. Əməliyyat gününün yekunlaşmasından sonra iştirakçılara aşağıdakı hesabatlar göndərilir:

1. həyata keçirilmiş ödənişlər haqqında hesabat;
2. ləğv edilmiş ödənişlər haqqında hesabat,
3. faktura hesabatı.

Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının birinci mühüm elementi olan və 2001-ci ildən fəaliyyət göstərən Real Vaxt Rejimində Banklararası Hesablaşmalar sistemi -AZİPS sistemində 2008-ci il üzrə ümumi həcmi 71425 mln. manat olmaqla 457 min ədəd ödəniş sənədi emal olunmuşdur ki, bu da keçən illə müqayisədə 84,4% (32698 mln. manat) və 5,8% (24 min ədəd) çoxdur. Sistemdə orta günlük sənəd sayı 1870 ədəd, hər bir ödəniş sənədinin məbləği orta hesabla 156 min manat təşkil etmişdir. Hazırda AZİPS sisteminin 47 (kommersiya bankları - 44, AMB, bank olmayan Aqrarkredit birliyi, Baş Dövlət Xəzinədarlığı) iştirakçısı vardır.

Xırda ödənişlər üzrə hesablaşma kliring sistemi.AMB-nin BCSS (XÖHKS) sistemi elektron pərakəndə ödənişlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kiçik məbləqli vəsaitlərin köçürülməsi AZİPS vasitəsilə də həyata keçirilə bilər. Belə ki, AZİPS-də ödəniş mesajına üçüncü tərəf ödəniş detallarını əlavə etmək imkanı mövcuddur və minimum məbləğ tələbi yoxdur.

XÖHKS 2002-ci ilin dekabr ayından istifadə olunur. Sistem paket emala əsaslanır və özəl telekommunikasiya şəbəkəsi vasitəsilə ilə fəaliyyət göstərir. Bir paket daxilində cəmi ödənişin sayı və həmçinin bir ödəniş daxilində fərdi mesajların sayı məhdudsuzdur. Bir ödəniş mesajının maksimum məbləği təqribən 40.000 manatdır. Hər bir ödənişdə eyni dəyər tarixli ödənişlər olmalıdır.

Sistem iştirakçıları arasındakı hesablaşma haqqında qeyd etmək lazımdır ki, XÖHKS-da real vaxt ödəniş sisteminin bir sıra xüsusiyyətləri var. Likvidlik (qalıqlar) iş günü başlanğıcı olan

9:30-da iştirakçıların AZİPS hesabından XÖHKS sub-hesabına köçürülməlidir.

Əgər bütün paket üçün adekvat likvidlik mövcud deyilsə, ödəniş gözləmə sırasına daxil olur. Sıradakı paketlər FİFO (birinci girən birinci çıxır) prinsipinə uyğun olaraq emal olunur. BCSS sıradakı paketi və ya paketdəki hər hansı mesajı ləğv etmək imkanı təmin edir.

Gün ərzində iki hesablaşma sessiyası olur. Birinci sessiyada sistem saat 13:00-dək müştərilərin ödənişlərini qəbul edir və emal edir. Saat 13:00-dən 13:10-dək müştərilər sıradakı paketlərin emalı üçün əlavə likvidlik təmin edə bilər. Saat 13:10-dan 13:35-dək BCSS paketləri emal edir. Yalnız yekun ikitərəfli qalıqlar baş mühasibat kitabında uçota alınır, lakin hesablaşmanın təbiəti ümumi olur. Əgər əlavə likvidlik mövcud olmazsa, sıradakı paketlərsaat 13:40-dan 15:05-dək olan ikinci sessiyaya ötürülür. 15:05-dən 15:35-dək iştirakçılar sıradaiki ödənişlərin emal olunması üçün əlavə likvidlik təmin edə bilər. Əgər 16:10-dək likvidlik təmin olunmazsa, ödəniş ləğv olunur. Bu vaxt BCSS iştirakçıların balansları AZİPS-ə geri köçürülür.

AMB gündəlik əsasda iştirakçıların qalıqları, əqdlərin həcmi, məbləği və ya ləğv edilmiş əqdələri monitorinq edir.

AZİPS-də hesablaşma üzrə tarif ödəniş məbləğinin 0,043 faizdir. Minimum xidmət haqqı 0.1 AZN (yeni manat). Maksimum tutulan məbləğ 43 AZN-dir. Mərkəzi Bank, XÖHKS ilə həyata keçirilən hər bir ödənişdən 0,005 faiz tutur.

Ödəniş sisteminin arxitekturasının ikinci mühüm elementi olan və 2002-ci ildən fəaliyyət göstərən Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Klirinq Sistemi-XÖHKS sistemində 2008-ci ildə ümumi həcmi 5364 mln. manat olmaqla 1943 min ədəd ödəniş sənədi emal olunmuşdur ki, bu da keçən illə müqayisədə 150,7% (3226 mln. manat) və 86,8% (903 min ədəd) çoxdur. Sistemdə orta günlük sənəd sayı 7930 ədəd, hər bir ödəniş sənədinin məbləği orta hesabla 2760 manat təşkil etmişdir. XÖHKS sisteminin 50 (kommersiya bankları - 45, AMB, ARMB Naxçıvan Əİ, İpoteka Fondu, Baş Dövlət Xəzinədarlığı, bank olmayan

Aqrarkredit birliyi) iştirakçısı vardır. XÖHKS sisteminin funksional imkanlarından istifadə edilməklə ƏDV-nin mədaxili, uçotu və dövlət büdcəsinə məxarici ilə bağlı əməliyyatların aparılması imkanı yaradılmışdır.

Beynəlxalq ödənişlər və hesablaşma sistemləri.

Beynəlxalq ödəniş tapşırıqları normal olaraq SWIFT vasitəsilə qəbul olunur və göndərilir. Hesablaşma xarici müxbir banklar vasitəsilə təmin olunur. Hazırda ölkənin 40 kommertiya bankı və maliyyə institutları SWIFT sisteminin üzvüdür.

Təqribən yerli bazardakı xarici valyuta əməliyyatların 40%-birja vasitəsilə həyata keçirilir. Qalan 60% isə vasitəçilərsiz həyata keçirilir.

1993-cü ildə yaradılan Bakı Banklararası Valyuta Birjası (BBVB) ticarət və hesablaşma sisteminin formal sahibidir. BBVB-nin səhmdarların yığıncağında 4 kommertiya bankı təmsil olunur. Hər bir bank bərabər həcmdə səhmlərə malikdir. BBVB-da iştirak etmək üçün bankların xarici valyuta əməliyyatları ilə məşğul olmaq üçün xüsusi lisenziyası olmalıdır. Hazırda sistemin 40 üzvü vardır.

BBVB-də əməliyyat görün valyutalara ABŞ dolları, Rus Rublu, Avro daxildir. ABŞ dolları ilə əməliyyatların cəmi əməliyyatlardakı çəkisi 80%-dir. Ticarət səsli hərraclar və Birja Elektron Ticarət Sistemi (BEST) vasitəsilə həyata keçirilir: Valyuta əməliyyatları eyni gün emal olunur. Alıcı və satıcılar üçün ticarət limitləri mövcuddur. İştirakçılar hesablaşma hesablarına ilkin mədaxil etmədən manat və xarici valyutada müəyyən limitdək ticarət apara bilərlər. Əgər əməliyyatın məbləği limitdən yuxarı olarsa, aradakı fərq əvvəlcədən mədaxil edilməlidir.

Birjada iki ticarət sessiyası olur. Birinci sessiya saat 10:00-dan 12:00-dək davam edir. Daha aktiv olan ikinci sessiya saat 2.15-dən 4:15-dək davam edir. Hər sessiyanı sonunda BBVB hər bir valyutada xalis mövqeləri hesabladıqdan sonra hesablaşma baş verir. Tərəflər öhdəliklərini 5:30-dək icra etməlidirlər. Manat əməliyyatları AMB vasitəsilə emal olunur. Xarici valyuta əqdləri isə xaricdəki müxbir hesab vasitəsilə emal olunur. BBVB-nin 3

xarici bankda müxbir hesabı var. Əməliyyatların həcmi baxımından ən aktiv müxbir hesab Deutsche Bank-ın Nyu-York filialıdır.

BBVB hesablaşma prosesinin ortasında müdaxilə edərək digər valyutada vəsait qəbul edərsə, müvafiq məbləği digər valyutadakı hesaba köçürür. BBVB AMB-ni manatda emal olunacaq mövqelər haqqında məlumatlandırır. Əksər hallarda AMB köçürməni eyni gündə edir. Xarici valyuta əməliyyatları üçün, BBVB Deutsche Bank-ın Nyu York filialının təqdim etdiyi xüsusi proqram təminatı vasitəsilə hesabını onlayn rejimdə monitorinq edir.

Əgər iştirakçı hesablaşma öhdəliyini yerinə yetirə bilmirsə, BBVB hesablaşmanı ləğv edə bilər və ya tapşırığı aldığı tərəfə geri qaytarır. Öhdəliyini icra edə bilməyən tərəf əks tərəfə cərimə ödəməlidir. BBVB bu iştirakçının limitini sifirə azaldır. BBVB əsas əks tərəf kimi çıxış etmədiyindən öhdəliyin icra etməyən tərəfin yaratdığı itkilərə görə öhdəlik daşımır.

Xarici valyuta alıcıları və satıcıları üçün BBVB məbləğin 0,03 faizi və ya maksimum 500 ABŞ dolları tutur.

Bazardakı digər əməliyyatlar vasitəçilərsiz həyata keçirilir. Bu zaman adi müxbir bank köçürmələrindən istifadə olunur. Bu əqdlərin hesablaşması qarşılıqlı razılaşmalara əsaslanır.

Dövr ərzində idxal-ixrac əməliyyatlarının artması və bank sistemində artan xarici borclanmaya xidmət olunması ilə əlaqədar maliyyə sektorunun xarici valyutaya tələbi artmışdır. Bundan əlavə valyuta bazarının əsas iştirakçılarının bazara etdiyi təklifin həcmində də əhəmiyyətli artım müşahidə olunmuşdur. Həm tələb, həm də təklifdə müşahidə olunan artım özünü daxili valyuta bazarının həcmində artmasında büruzə vermişdir.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi 2008-ci ildə də daxili valyuta bazarında əməliyyatların 70%-dən çoxu bankdaxili əməliyyatların payına düşmüşdür.

2008-ci ildə Mərkəzi Bankın valyuta bazarına xalis müdaxilə alışıönlü olmuşdur. Belə ki, hesabat dövründə Mərkəzi Bankın valyuta bazarına müdaxiləsi 243,5 mln. \$ olmuşdur.

Mərkəzi Bankın alışıyönlü müdaxilələri manatın məzənnəsinin kəskin möhkəmlənməsinin qarşısını almışdır.

Dövr ərzində manatın ABŞ dollarına qarşı rəsmi məzənnəsi 0,0443 manat, yəni 5,24% güclənərək dövrün sonuna 0,8010 manat təşkil etmişdir. Bivalyuta mexanizminin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq manatın ABŞ dollarına nəzərən məzənnəsinin gündəlik volatilliyi ötən illərdəki ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu onunla əlaqədardır ki, avro-dollar məzənnəsinin dəyişimindəki volatillik qismən dollar-manat məzənnəsinin dinamikasında əks etdirilmişdir.

Ödəniş xidmətləri göstərən təşkilatlar. Bank sistemi rəsmi olaraq Mərkəzi bank və kredit təşkilatlarından ibarətdir. Kredit təşkilatları Mərkəzi Bankın lisenziyası əsasında mənfəət əldə etmək məqsədilə bank əməliyyatları həyata keçirən korporativ təşkilatları təmsil edir. Banklar bütün bank əməliyyatlarını həyata keçirməklə bağlı müstəsna hüququ olan kredit təşkilatlarıdır. Bank olmayan kredit təşkilatlarının məhdud sayda bank əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün lisenziyaları vardır.

Mərkəzi Bankın funksiyalarının təsbit edildiyi maddə 5 – də Mərkəzi Banka “ödəniş sistemlərinin fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsi, əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsi” hüququ verilir. 44 – 45 – ci maddələrdə Mərkəzi bankın Ödəniş sistemləri ilə əlaqəli hüquqları daha ətraflı təsvir edilib.

AzərPoçt.2004-cü ildə «Poçt rabitəsi haqqında» AR Qanunu qüvvəyə mindikdən sonra, həmin qanuna uyğun olaraq 07 oktyabr 2004-cü il tarixdən «Azərpoçt» DM universal poçt xidmətlərini göstərən Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin milli poçt operatoru sayılır. Müəssisənin strukturunda 62 poçtamt, 4 törəmə müəssisə, 10 rabitə qovşağı mövcuddur. Respublikanın bütün yaşayış məntəqələrini əhatə etməklə struktur tərkibdə 1273 poçt şöbəsi, o cümlədən 101 ədəd Bakışəhərində, 1172 ədədi isə kənd yerlərində fəaliyyət göstərir. 2004-cü ildə 27 yeni poçt şöbəsi açılmışdır ki, bu da 2003-cü illə müqayisədə 3

dəfəcoxdur. Ölkəəhalisinə göstərilən poçt xidmətlərinin keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi üçün, həmçinin ölkə Prezidentinin yeni iş yerlərinin inkişafı barədə imzaladığı fərman və sərəncamlarına uyğun olaraq, «Azərpoçt» DM tərəfindən 2005-ci il ərzində 45 yeni poçt şöbəsi açılmışdır ki, bu da ötən illə müqayisədə 18 ədəd çoxdur. Bundan əlavə, 21 poçt agentliyi açılıb əhalinin istifadəsinə verilmişdir.

2004-cü ildə «Azərpoçt» DM tərəfindən sektorun inkişafına RİTN tərəfindən 3.4. mln. manat sərmayə qoyulmuşdur. 2005-ci il ərzində «Azərpoçt» DM tərəfindən müvafiq olaraq 4 mln. manat investisiya qoyulmuşdur. 2003-cü ildə 66 ədəd poçt binası tikildiyi halda, 2004-cü ildə 140 ədəd milli üslubda poçt binası tikilib, 16 ədəd poçt şöbəsinin binası təmir olunub və 18 ədəd poçtamt binasıəsası təmir olunub.

ÜPİ-nin beynəlxalq elektron pul baratları sistemində (STEFİ) keçidləəlaqədar məqsədyönlü işlər aparılaraq sistem qurulmuşdur. Elektron pul baratlarının mübadiləsinə dair BƏƏ, Qazaxıstan, Ukrayna, Rusiya, Belarus poçt müdiriyyətləri ilə sazişimzalanıb və mübadiləyə başlanmışdır. 2005-ci ildə Dünya Bankı ilə Azərbaycan Hökuməti arasında «Maliyyə Xidmətlərinin İnkişafı» Layihəsi üzrə 12.25 mln. ABŞ dolları məbləğindəİnkişaf Krediti Sazişi imzalanmış və bu sazişin həyata keçirilməsi nəticəsində poçt şəbəkəsinin iqtisadi durumunun yaxşılaşdırılması və rəqabətə davamlılığı, pul köçürmələrinə sərf olunan xərclərin azalması, regionlarda, kənd yerlərində sahibkarlığın inkişafı və yeni iş yerlərinin açılması təmin ediləcəkdir. Layihənin əsas məqsədi «Azərpoçt» DM-in infrastrukturunu yenidən qurmaqla (yeni texnologiyalar tətbiq etməklə) poçt şəbəkəsində bank-maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün şəraitin yaradılmasıdır.

Bu layihə qarşıya aşağıdakı məqsədləri qoymuşdur:

- Bizneç mühitinin təkmilləşdirilməsi;
- Nağd əməliyyatların həjminin azaldılması;

- Bütün respublika ərazisini əhatə edən vahid elektron ödəniş məkanının yaradılması;

- Hüquqi və fiziki şəxslərin bank, maliyyə və biznes xidmətlərinə çıxışının təmin edilməsi;

- Əmək haqqı, pensiya, müavinət və digər ödənişlərin əhaliyə çatdırılması;

Dünya Bankının maliyyələşdirilməsi layihələrlə əlaqədar təcrid edilərkən yeni maliyyə xidmətləri aşağıdakılardır:

- Elektron ödənişlər;

- Müddətsiz və müddətli depozitlərin qəbulu;

- Digər əmanət xidmətlərinin satışı;

- Banklar tərəfindən buraxılan depozit sertifikatların satışı;

- Depozit şəhadətnamələrinin satışı;

- Smart kartlarının satışı;

- E-hökumət xidmətləri.

Dünya Bankının maliyyələşdirdiyi «Maliyyə Xidmətlərinin İnkişafı» Layihəsinin icrası ilə əlaqədar 2005-ci ildə «Azərpoçt» DM-də struktur islahatı aparılmış, 2 yeni şöbə yaradılmışdır.

«Azərpoçt» dövlət müəssisəsi dünya təcrübəsinə əsaslanaraq, gələcəkdə poçt şəbəkəsi vasitəsilə əhaliyə birbaşa bank- maliyyə xidmətləri təklif edəcəkdir.

Azərbaycan poçt – bank xidməti inkişafı üçün bir neçə amil vardır. O cümlədən: poçt şəbəkə sisteminin genişliyi, yəni ölkənin bütün yaşayış nöqtələrində şöbəsi vardır və əhəlinin poçta inamı və etimadı.

Ölkədə maliyyə-bank xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi prioritetlərinə uyğun olaraq ödəniş sistemlərinin coğrafi əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və regionlara istiqamətləndirilməsi, təsərrüfat subyektlərinin və ev təsərrüfatlarının maliyyə xidmətlərinə əlverişliliyinin artırılması məqsədilə «Poçt rabitəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa 2008-ci il 02 oktyabr tarixində müvafiq

əlavə və dəyişikliklər qəbul edilmişdir. Bununla da geniş filial şəbəkəsinə malik olan və maliyyəməliyyatlarının aparılmasında böyük təcrübəsi olan Milli poçt rabitəsi operatoru tərəfindən bank-maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün hüquqi əsaslar yaradılmışdır. Milli poçt operatoruna poçt hesablarının açılması və aparılması, ödəniş sistemləri vasitəsilə pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi, poçt əmanətlərinin qəbul edilməsi, valyuta mübadiləməliyyatlarının aparılması kimi yeni maliyyə xidmətlərinin həyata keçirilməsinə qanuni əsas təmin edilmişdir. Bununla da ölkəmizin bank şəbəkəsi olmayan ucqar regionlarda əhalinin maliyyə xidmətlərindən istifadə imkanları artırılacaqdır.

Azərikard. Azərikard sistemi ölkənin ən böyük prosessinq mərkəzi olub, Azərbaycanda və xaricdə 30 yuxarı banka xidmət edir. Bu Azərbaycan Beynəlxalq Bankının törəmə müəssisəsi olan Azərikard tərəfindən idarə edilir və Visa, MasterCard və American Express beynəlxalq kart təşkilatları tərəfindən tam şəkildə sertifikatlaşdırılıb. Şirkət kartların hazırlanması və kodlaşdırılması iləəlaqəli, həmçinin kart ödəməməliyyatları üçün səlahiyyət vermə və klirinq mərkəzi kimi xidmətlər təklif edir. Uyğun kart təşkilatı vasitəsilə, müxtəlif hesablarla beynəlxalq əməliyyatlar üçün hesablaşmalara nail olunmuşdur. Azərikardın şəbəkəsi təxminən 867 bankomatdan və 1.140 pos-terminaldan ibarətdir. Son üç il ərzində Azərikard bankomat və internet bankçılığı vasitəsilə kommunal ödənişlərin toplanması ilə bağlı bir neçə layihə ortaya qoymuşdur. Həmçinin icra üçün hazır olan mobil telefon bankçılığı iləəlaqəli bir layihə də var.

MilliKart . Millikart ölkədəki ikinci prosessinq mərkəzi olub, 2004 – cü ilin sonunda Mərkəzi Bank tərəfindən yaradılmışdır. Mərkəz 2005 – ci ilin mart ayından fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Hazırda, MilliKart sistemində aktiv fəaliyyət göstərən 9 yerli bankın 200-dən artıq bankomatı və 2.500-dən artıq pos-terminalı mövcuddur.

Qeyri-maliyyə müəssisələrinin istifadə etdikləri ödəniş vasitəsi. 1 yanvar 1994-cü ildən etibarən dövriyyədə olan milli

valyuta, manat, ölkənin yeganə ödəniş vasitəsidir. AMB ölkədə pul çap edən yeganə müəssisədir. Nağd pul indiyədək Azərbaycanda ən əsas ödəniş vasitəsidir. Banknotlar M1-in təqribən 70%-nə bərabərdir. Bakıdan kənar bölgələrdə nağd pul yeganə ödəniş vasitəsindən çox geniş istifadə edilir.

1 yanvar 2006-cı ildə Azərbaycan manatı yenidən denominasiya etmişdir. Bunun nəticəsində, 1 yeni manat 5000 köhnə manata bərabər olmuşdur. Yeni banknotlar aşağıdakı denominasiyada çap olunmuşdur: 1, 5, 10, 20, 50 və 100 yeni manat. 2006-cı ilin sonunadək yeni və köhnə manatlar birlikdə istifadə olunacaqdır. 2007-ci ilin 1 yanvar tarixindən etibarən isə köhnə küpürlər dövriyyədən çıxarıldı.

Mərkəzi Bank haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununun 37 və 38 maddəsində Mərkəzi Bankın Pul tədavülünün təşkili üzərində nəzarət və pul nişanlarının tədavülə buraxılması məsələləri çox aydın təsbit edilib.

2008-ci ildə Mərkəzi Bank tərəfindən ölkə iqtisadiyyatının nağd pula olan tələbatı tam həcmdə, tələb olunan strukturda və vaxtında ödənilmiş, nağd pul üzrə müvafiq strateji ehtiyatlar yaradılmış və onların yerləşdirilməsi təmin edilmişdir.

01.01.2009-cu il tarixinə nağd pul kütləsi əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 53% artaraq (1,4 milyard manat) 4,1 milyard manata yüksəlmişdir.

2008-ci ilin sonuna dövriyyədə olan nağd pul kütləsi ilin əvvəlinə nisbətən ədədlə 13,4% (33,4 mln. ədəd) artaraq, 282,2 mln. ədədə çatmışdır. Dövriyyədə olan pul nişanlarının məbləğcə 99,5%-ni əskinas, 0,5%-ni metal pul nişanları, ədədlə isə 53,3%-ni əskinas, 46,7%-ni isə metal pul nişanları təşkil etmişdir.

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı. Mərkəzi Bankda informasiya texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi, mövcud informasiya sistemlərinin etibarlı və davamlı fəaliyyətinin təmin edilməsi və avtomatlaşdırmadan kənar qalan sahə-

lərin avtomatlaşdırılması hər il olduğu kimi 2008-ci ildə də Mərkəzi Bankın mühüm strateji hədəflərindən olmuşdur.

Bu strateji hədəfə uyğun olaraq il ərzində Baş Mühasibat Sisteminin, Avtomatlaşdırılmış Bank Statistika Hesabatı Sisteminin, Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestri Sisteminin, Mərkəzi Bankın internet sahifəsinin, fayl serverin, daxili yazışmalar və lokal şəbəkə sistemlərinin normativ-metodoloji bazaya müvafiq surətdə sabit və davamlı istismarı təmin edilmiş və daim təkmilləşdirilməsi üzrə mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Baş Mühasibat Sisteminin altı ildən artıq bir müddətdə istismarda olan modullarının funksionallığının artırılması və inkişaf etdirilməsi, mühasibatlıq sahəsində analitik hesabatlılığın və nağd pul dövriyyəsinin idarə edilməsi kimi əlavə sistem alətlərinin yaradılması, eyni zamanda sistemin mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlməsi iləəlaqədar olaraq onun beynəlxalq standartlara cavab verən yeni versiyasının yaradılmasına zərurət yaranmışdır. Bu sahədə həyata keçirilən işlərlə yanaşı Mərkəzi Bankın informasiya texnologiyaları sahəsində aparılan inkişaf yönümlü fəaliyyəti davam etdirilmiş və daim diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Mərkəzi Bankın bütün əməliyyat və uçot sahələrini əhatə edən və informasiya texnologiyaları üzrə beynəlxalq standartlara cavab verən Baş Mühasibat Sisteminin yeni versiyasının yaradılması üzrə «Temenos» şirkətinin T-24 proqram kompleksinin Mərkəzi Bankda tətbiqi üzrə işlər davam etdirilmiş, sistemin texniki təchizat təminatı yaradılmış, əsas modullarının tətbiqi həyata keçirilmiş və ilkin testləşdirilmə mərhələsinə başlanılmışdır.

Mərkəzi Bankda informasiya texnologiyaları sahəsində aparılan inovativ tədbirlərdən biri olan, habelə ölkədə həyata keçirilən Elektron-hökumət layihəsinə inteqrasiyası nəzərdə tutulan Elektron Kargüzarlıq Sisteminin - Documentum proqram kompleksinin tətbiqi üzrə işlər hesabat ilində də davam etdirilmişdir. Sistemin Mərkəzi Bankda yaradılması həm Mərkəzi Bank daxilində bütün sənəd dövriyyəsinin kağız daşıyıcılardan elektron daşıyıcılara keçirilməsinə, habelə

elektron-hökumət platformasıçərçivəsində digər qurumlarla elektron yazışmaların aparılmasına imkan verəcəkdir.

Mərkəzi Bankda valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi, bu zaman yaranan risklərin ölçülməsi və onların proqnozlaşdırılması məqsədilə Portfelin İdarəetmə Sisteminin yaradılmasına başlanılmışdır. Bu məqsədlə hesabat dövründə Qanunvericiliyə uyğun olaraq tender prosedurları həyata keçirilmiş və aparılmış detallı araşdırma işləri nəticəsində qalib olaraq Vol Strit şirkətinin proqram kompleksi seçilmişdir.

Mərkəzi Bankda avtomatlaşmadan kənar qalan sahələrin müəyyən edilməsi və onların avtomatlaşmaya cəlb edilməsi istiqamətində aparılan işlərin nəticəsi olaraq kommersiya banklarında bank nəzarəti üzrə həyata keçirilən fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması və effektivliyinin yüksəldilməsi məqsədilə Menecment İnformasiya Sisteminin (MİS) və insan resurslarının idarə edilməsi, planlaşdırılması, işə qəbul, təhsil və inkişaf, baza əmək haqqı, qiymətləndirmə və motivasiya prosedurlarının avtomatlaşdırılması məqsədiləİnsan resurslarının idarə edilməsi sisteminin yaradılmasıüzrə müvafiq hazırlıq işləri həyata keçirilmiş, beynəlxalq təcrübəyəəsaslanaraq sistemlərin texniki şərtlər toplusu işlənib hazırlanmışdır.

Mərkəzi Bankda mövcud informasiya sistemlərinin vahid blokda birləşdirilməsi, habelə statistik bazanın beynəlxalq standartlara uyğun yenidən təşkili, onun informasiya əhatəsi vəkeyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə Mərkəzləşdirilmiş Elektron Statistik Məlumat Bazasının yaradılmasıüzrə işlərə start verilmişdir.

2001-ci ildə müasir standartlara cavab verən şəbəkə avadanlıqları bazasında yaradılmış və istismara verilmiş Mərkəzi Bankın lokal şəbəkə sistemində fəaliyyət göstərən ödəniş və informasiya sistemlərinin etibarlı və təhlükəsiz fəaliyyətləri 2008-ci ildə də təmin edilmişdir. Mərkəzi Bankın lokal şəbəkə infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi məqsədilə lokal şəbəkədə yaranan nasazlıqların operativ olaraq müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması, habelə Mərkəzi Bankın

mövcud lokal şəbəkə sisteminin təhlükəsizliyini və Microsoft proqram təminatı məhsullarının on-line rejimində yenilənməsini və inzibatçılığını təmin etmək məqsədilə Mərkəzi Bankın lokal şəbəkəsində servis funksionallıqları yaradılmışdır.

Mərkəzi Bankda mövcud informasiya sistemlərində məlumat axınının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi daim prioritet hədəflərdən olmuşdur. Bu sahədə aparılan işlərin davamı olaraq Mərkəzi Bankda elektron imzanın yaradılması məqsədilə Sertifikatlaşdırma Mərkəzinin təşkilinə başlanılmışdır.

Qanunvericiliyə müvafiq olaraq Mərkəzi Bankın əsas məqsədlərindən biri ödəniş sistemlərinin sabit fəaliyyətinin və inkişafının təmin edilməsidir. Azərbaycan Respublikasında ödəniş sistemlərinin daha da inkişaf etdirilməsini, iqtisadi fəaliyyət göstərən şəxslərin vəəhalinin elektron ödəniş sistemlərinin imkanlarından daha fəal istifadə olunmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 22 noyabr 2005-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasında ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsi sahəsindəəlavə tədbirlər haqqında» Sərəncamın icrasıçərçivəsində görülmüş işlər nəticəsində 2008-ci il üzrəölkərazisində bank filiallarında, pərakəndə ticarət və xidmət müəssisələrində quraşdırılmış POS-terminalların sayı 2007- ci illə müqayisədə 65% (2829 ədəd) artaraq 8138 ədəd təşkil etmişdir ki, onlardan da 7397 ədədi Bakışəhərində, 741 ədədi regionlarda quraşdırılmışdır.

Kommunal sektorda aparılan islahatlara dəstək verilməsi, vahid elektron ödəniş sistemi məkanından istifadə etməklə kommunal xidməti haqlarının yığım səviyyəsinin vəşəffaflığın daha da artırılması, bu sahədə maliyyə dövriyyəsinin bank sisteminə cəlb edilməsi məqsədilə «Azərbaycan Respublikasında Milli Ödəniş Sisteminin İnkişafıüzrə 2005-2007-ci ihər üçün Dövlət Proqramı» çərçivəsində Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmişİnformasiya Sistemi (KÖMİS) yaradılaraq 11 iyul 2008-ci il tarixində real rejimdə istismara verilmişdir.

KÖMİS-də bütün kommunal xidməti və kütləvi xidmət operatorları üzrə abonentlərin vahid qeydiyyat nömrəsinə əsaslanan müştəri bazası yaradılır. Müştəri bazasında baş verən dəyişikliklər onların daxili informasiya sistemlərinin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq razılaşdırılmış rəqlamentə əsasən, yaxud da real vaxt rejimində mərkəzləşdirilmiş bazaya daxil edilir. Hər bir kommunal xidməti müəssisəsi sistem vasitəsilə müştərilərin apardığı ödənişlər haqqında real rejimində məlumat almaq imkanına malikdir.

KÖMİS-də iştirakçılarla sistem arasında informasiya mübadiləsi yüksək səviyyədə təhlükəsizlik prinsipləri əsasında qurulmuşdur. Sistem əhaliyə istənilən maliyyə nöqtəsində kommunal xidmətləri üzrə borcları haqda məlumat almaq və ən müasir ödəniş alətləri vasitəsilə ödəniş aparmaq imkanını yaratmışdır.

Fövqəladə hallarda KÖMİS sisteminin fasiləsiz fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə Sumqayıt Ehtiyat Mərkəzində yerləşdirilmiş ehtiyat serveri ilə «online» rejimli informasiya mübadiləsi qurulmuşdur.

KÖMİS istifadəçiləri fəaliyyət göstərən bütün kommersiya bankları, poçt operatoru, kommunal xidməti müəssisələri, digər kütləvi xidmət operatorları (mobil telefon operatorları, kabel televiziyası, internet xidməti provayderləri və s.), kart prosessinq mərkəzləri və nəhayət kommunal xidmətlərinin istehlakçısı olan fiziki və hüquqi şəxslər ola bilərlər.

Hazırda «Azəriqaz» QSC, «Azərsu» ASC və «Bakielektrik-şəbəkə» ASC üzrə Bakışəhərini əhatə edən elektron abonent bazası sistemə daxil edilmişdir. 17 kommersiya bankının və «Azərpoçt» DM-nin «AzDataCom» telekommunikasiya şəbəkəsi üzərindən 81 poçt şəbəsi daxil olmaqla, ümumilikdə 300-ə yaxın ödəniş məntəqəsi real rejimində KÖMİS-ə qoşulmuşdur.

KÖMİS-ə qoşulmuş kommunal xidməti müəssisələri üzrə ödənişləri nağd, «MilliKart» MMC-də xidmət olunan banklara məxsus POS-terminal və bankomatlarda ödəniş kartları vasitəsilə həyata keçirmək mümkündür. Eyni zamanda «MilliKart» MMC-də xidmət olunan bankların müştəriləri

ödənış kartları vasitəsilə KÖMİS-in «İnternet Service» xidmətindən istifadə etməklə ödənişlərini «on-line» rejimində həyata keçirmək imkanına malikdirlər.

Ödəniş sistemlərinin coğrafi əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, regionlara istiqamətləndirilməsi, eyni zamanda təsərrüfat subyektlərinin və ev təsərrüfatlarının maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının daha da artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi ilə birlikdə «Azərpoçt» layihəsinin reallaşdırılması istiqamətində işlər 2008-ci ildə də davam etdirilmişdir. «Azərpoçt» DM tərəfindən poçt-maliyyə xidmətlərinin göstərilə bilməsi üçün bu haqda «Poçt rabitəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq əlavə və dəyişikliklər edilmiş və 2 oktyabr 2008-ci il tarixində ölkə prezidenti tərəfindən təsdiq edilmişdir. «Azərpoçt» DM-nin bazar yönümlü yeni strukturunun layihəsi hazırlanmış və struktur dəyişikliyi həyata keçirilmişdir. Layihə tam başa çatdıqdan sonra «Azərpoçt» DM-in 1200-dən çox poçt şöbələri vasitəsi ilə əhaliyə ənənəvi poçt xidmətləri ilə yanaşı maliyyə xidmətlərinin (ödənışlərin həyata keçirilməsi, kommunal xidməti haqlarının toplanması, əhalidən depozitlərin cəlb edilməsi və plastik kartlarla xırda kreditləşdirmənin həyata keçirilməsi və s.) də göstərilməsi reallaşacaqdır.

2008-ci ildə POS-terminallar vasitəsilə ümumi həcmi 290.23 mln. manat olan 788 min əməliyyat aparılmışdır ki, bunlardan da 66.2 mln. manatı nağdsız ödənişlərin payına düşür.

2008-ci il üzrə ölkə ərazisində bankomatların sayı keçən illə müqayisədə 15% (202 ədəd) artaraq 1518 ədəd, bankomatlar vasitəsilə aparılan əməliyyatların sayı 26.4% (7672 min) artaraq 36772 min ədəd, əməliyyatların həcmi isə 58.9% (1330 mln. manat) artaraq 3592 mln. manat təşkil etmişdir.

2008-ci ildə kart sahiblərinin sayı 3.5 mln. nəfərə çatmışdır. İlin sonuna kartların sayı 3.6 mln. ədəd təşkil etmişdir ki, onlardan da 3.5 mln. ədədi debet və 0.1 mln. ədədi kredit kartlarıdır.

FƏSİL 28. BANK NƏZARƏTİ BANK SİSTEMİNİN SABİTLİK AMİLİ KİMİ

Dünyada bank sferasına nəzarətə və bu sferanın tənzimlənməsinə ciddi ehtiyac ötən əsrin 20-30-cu illərində baş vermiş Böyük depressiyadan sonra formalaşmağa başlamışdır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra bank biznesinin beynəlmilləşdirilməsi və kapitallaşmanın sürətləndirilməsi beynəlxalq bank nəzarəti qayda və normalarının formalaşmasını şərtləndirdi. Bununla belə, bank sferasında nəzarət səlahiyyətləri hər bir ölkədə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş institusional formalarda həyata keçirilir. Bu sistemlərin müxtəlif ölkələr üzrə fərqlərinə baxmayaraq, onların hamısı aşağıdakı əsas məqsədlərin həyata keçirilməsinə istiqamətlənib:

1. Pul və maliyyə sabitliyinin saxlanması. Bu da bankların iflasına yol verilməməsi və aktiv və passivlərin səmərəli idarə edilməsinə yönəldilmiş bank tənzimlənməsi ilə bağlı tədbirlərin görülməsi deməkdir.

2. Bank sisteminin səmərəliliyinin təmin olunması. Bu isə aktivlərin keyfiyyətinin artırılması və potensial risklərin azaldılması hesabına əldə olunur. Bank nəzarətinə həmçinin daxili bank əməliyyatlarının və maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi daxildir ki, bu da bankların həyati əhəmiyyətli iqtisadi əməliyyatları və institutları maliyyələşdirmək qabiliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir.

3. Əmanətçilərin maraqlarının müdafiəsi: əmanətçilər qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyən bankların fəaliyyətinə müvafiq orqanlarının əmanətçilərə münasibətdə öz öhdəlikləri-

ni yerinə yetirə bilməyən bankların fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirilməlidir.

Ayrı-ayrı ölkələrdə bank nəzarətini həyata keçirən orqanların növləri də müxtəlifdir ki, bu da bir sıra institusional, mədəni və inzibati şərtlərlə, habelə iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi və kapital bazarlarının həcmi ilə izah olunur. Bəzi ölkələrdə Mərkəzi Banka nəzarət və bu bankların tənzimlənməsi vahid orqan tərəfindən həyata keçirilir, digər ölkələrdə bu funksiyaları öz aralarında sıx əməkdaşlıq edən xüsusi nəzarət orqanları icra edir, çünki pul-kredit siyasətinin və bank nəzarətinin işlənilməsi hazırlanması funksiyaları kəşifdir.

Elə ölkələr var ki, burada nəzarət funksiyası tamamilə Mərkəzi Bankın əlindədir. Bu ölkələrə məsələn, Rusiyanı aid etmək olar. Bəzi ölkələrdə Mərkəzi Bank özünün nəzarət və tənzimləyici funksiyalarından qismən məhrum olunub (Fransa, Almaniya, Avstraliya, Kanada, İsveçrə, Türkiyə və s.). Nəhayət, elə ölkələr də vardır ki, onlarda mərkəzi banka və ya oxşar funksiyalara malik orqana nəzarət və tənzimləyici səlahiyyətlərin bir hissəsi verilir. Belə orqanın tipik nümunəsi kimi ABŞ-ın Federal Ehtiyatlar Sistemini göstərmək olar.

Beləliklə, nəzarət orqanları arasında funksiyaların bölünməsinin bir neçə modelini fərqləndirmək olar:

Model 1. Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ona nəzarət sferasında müstəsna səlahiyyətlərin qanunvericiliklə Mərkəzi Banklara həvalə olunmasına əsaslanır. Bank işi sahəsində nəzarət təcrübəsinin yarandığı vaxtdan etibarən məhz bu model, yeganə olmasa da, tarixən hakim model olub. Bu gün bu model özünün hakim mövqelərini itirsə də, ona əvvəlki kimi həyati tələbat var.

Model 2. “Qarışıq”. Nəzarət və yoxlama funksiyaları ixtisaslaşdırılmış orqanlar tərəfindən Mərkəzi Bankın və maliyyə nazirliyinin bilavasitə iştirakı ilə yerinə yetirilir. Klassik misal kimi ABŞ-ı göstərmək olar. Amerikanın kommertiya bankları və maliyyə institutları üzərində nəzarəti Federal Ehtiyatlar Sistemindən başqa, banklarda və digər kredit institutlarında əmanətlərin sığortalanması ilə məşğul olan Əmanətlərin Sığortalanması Fede-

ral Korporasiyası və Pul Dövryyəsinə Nəzarət İdarəsi (Maliyyə Nazirliyinin bürosu) tərəfindən də həyata keçirilir. Hər üç orqan ikiqat işin istisna olunması haqqında razılığa gəliblər. “Qarışıq” modelə Fransa, İtaliya və Niderland aiddirlər.

Model 3. Bank fəaliyyətinə nəzarət Maliyyə Nazirliyi ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində, Mərkəzi Bankın iştirakı ilə müstəqil ixtisaslaşdırılmış orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Bu model Kanadanın və qismən Avstriya və Almaniyanın bank sisteminə xasdır.

Model 4. Bu model maliyyə xidmətləri bazarında meqatənzimləyicinin yaradılması haqqında qanunverici qərarlar qəbul etmiş ölkələri birləşdirir. Bu ölkələrin demək olar ki, hamısında nəzarət funksiyaları Mərkəzi Banklardan ayrılıb. Burada yalnız meqatənzimləyici səlahiyyətlərinin Mərkəzi Banka aid olduğu Sinqapur və müəyyən dərəcədə İrlandiya (burada meqatənzimləyici yerli Mərkəzi Bankın muxtar bölməsinin bazasında yaradılıb) istisna təşkil edir. Vahid maliyyə nəzarəti orqanları ilk dəfə 1986-cı ildə Norveç, 1988-ci ildə isə İslandiya və Danimarkada tətbiq olunub. Bu gün onlar Estoniyada, Latviyada, Macarıstanda, Maltada, Çində, Yaponiyada, Qazaxıstanda, Cənubi Koreyada və bir sıra digər ölkələrdə fəaliyyət göstərir.

Model 5. Beynəlxalq və ya millidən yüksəkdə nəzarət modeli. Bu modeli mənzil-qəragahı İsveçrədə yerləşən Beynəlxalq hesablaşmalar Bankı (BHB) və üzv dövlətlərin maliyyə bazarlarına əhəmiyyətli təsir göstərən direktivlər qəbul edən Avropa İttifaqı (Aİ) həyata keçirir.

Bu gün Azərbaycanın bank sektorunda səmərəli bank nəzarəti və tənzimlənmənin daha böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi yeni inkişaf mərhələsi başlayır. Azərbaycanda bank nəzarətinin və tənzimlənməsinin əsas məqsədləri bank sistemində sabitliyin saxlanması, əmanətçilərin və kreditorların maraqlarının müdafiəsidir.

Azərbaycanda bank tənzimlənməsinin qanunverici əsasını “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Qanun” təşkil edir. Həmin qanuna əsasən, Azərbaycanda kredit təşkilatla-

rına nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı həyata keçirir.

Qanunvericiliklə Mərkəzi Banka bank əməliyyatlarının keçirilmə qaydalarının təyin olunması, kredit təşkilatlarının dövlət qeydiyyatı, onların fəaliyyətlərinin lisenziyalaşdırılması, kredit təşkilatlarının (bank və qeyri-bank) fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi üzrə funksiyaların həvalə olunması ilə əlaqədar Mərkəzi Bank tərəfindən normativ aktlar işlənib hazırlanır.

Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin sabit işləməsi ni təmin etmək, bank kreditorlarının və əmanətçilərin maraqlarını müdafiə etmək məqsədilə Mərkəzi Bank qüvvədə olan qanuna, “Banklar haqqında” və “Kredit ittifaqları haqqında” AR qanunlarına, Mərkəzi Bankın normativ aktlarına və səmərəli bank nəzarəti üzrə beynəlxalq təcrübəyə müvafiq olaraq, bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması, tənzimlənməsi və bank fəaliyyəti üzərində nəzarət funksiyalarını həyata keçirir.

Bank nəzarətinin və tənzimlənməsinin təşkilinin konkret üsulunun seçilməsi bir sıra amillərin məcmusu ilə təyin olunur ki, bu amillərin də özünəməxsus müxtəlifliyi onların hər birinə təkrarolunmaz milli səciyyə qazandırır. Bir mübahisəsiz faktı qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə bazarlarının bütün seqmentlərinin artan inteqrasiyası şəraitində nəzarət funksiyalarının meqatənzimləyicinin əlində cəmlənməsi tendensiyası özünü daha dolğun şəkildə büruzə verir.

Vaxtilə bir sıra inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr maliyyə bazarının meqatənzimləyicisini yaratmaqla maliyyə bazarının dövlət tənzimlənməsi sistemində islahatların aparılması yolunu seçmişdilər. Onların sırasına Norveç (1986), Kanada (1987), Danimarka (1988), İsveç (1991), Böyük Britaniya (1997), Yaponiya (1998), Koreyan (1998), Avstraliya (1998), İslandiya (1999), Cənubi Afrika (1990), Macarıstan (1996), və Sinqapuru aid etmək olar. Meqatənzimləyici, mahiyyətə, İsveçrədə də yaradılıb.

Maliyyə bazarının bütün bölmələri üzərində nəzarətin və yoxlamanın birləşdirilməsi nadir hadisə deyil. Britaniyada təxminən 10 il əvvəl yaradılmış Maliyyə Xidmətləri İdarəsi (FSA) ilk vaxtlardan

həm investisiya xidmətləri sektorunu tənzimləyir, həm də banklara nəzarət edirdi (bank sistemi üzərində nəzarət ona İngiltərə Bankından keçmişdi). Sonralar ipoteka kreditləşməsi sektoruna, 2005-ci ildən isə sığorta sektoruna nəzarət də bu quruma verildi.

Beləliklə, etiraf etmək olar ki, bir çox xarici ölkələrdə meqatənzimləyicilərin yaradılması və ya ən azı maliyyə bazarlarında fəaliyyət göstərən bir neçə tənzimləyici orqanın funksiyalarının birləşdirilməsi tendensiyası kifayət qədər diqqətlə izlənilir. Lakin müxtəlif ölkələrdə maliyyə bazarlarının meqatənzimləyicilərinin yaradılması prinsipləri bir-birindən fərqlənir. Meqatənzimləyicilərin formalaşma prinsipləri hətta Avropa İttifaqı çərçivəsində də fərqlənir. Məsələn, tam inteqrasiya olunmuş meqatənzimləyicilər üç ölkədə mövcuddur, iki dövlətdə tənzimlənmə əsasən bir institutda mərkəzləşib, bir ölkədə konfederal sistem, altı ölkədə üç idarədən ibarət tənzimlənmə strukturu mövcuddur, daha ikisində isə mövcud sistem dəyişiklik prosesindədir. Mərkəzi bankların iştirakına gəlincə, yeddi dövlətdə bank nəzarəti mərkəzi bankın daxilindədir və ya onunla sıx əlaqədədir, beş ölkədə banklara nəzarət orqanının mərkəzi bankdan heç bir asılılığı yoxdur, ikisində əsasən müstəqildir, bir dövlətdə isə sistem yenidən nəzərdən keçirilməkdədir.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin heç də hamısı öz maliyyə bazarlarının meqatənzimləyicilərinin yaradılması yolu ilə getməyiblər. Məsələn, ABŞ-da maliyyə sektorunun seqmentlərinə nəzarəti müxtəlif təşkilatlar həyata keçirir. Onlardan heç biri hökumət strukturuna daxil deyil, sığorta sahəsinin isə, ümumiyyətlə, federal tənzimləyicisi yoxdur. Maliyyə bazarı dünyanın ən çox inkişaf etmiş bazarlarından olan ABŞ maliyyə bazarının tənzimlənməsi istiqamətində islahatların gedişində (1999-cu ilin ikinci yarısında qəbul edilmiş maliyyə qanunvericiliyinin modernizasiyası haqqında qanun) meqatənzimləyicinin yaradılmasından imtina edib. ABŞ funksional tənzimləmə prinsipinin inkişaf etdirilməsi yolu ilə getmiş və maliyyə bazarlarının bir neçə idarə etmə orqanını qoruyub saxlamışdır. Sözügedən qanuna görə, ABŞ-ın qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarının lisenziyalaşdırılması və nəzarəti SEC tərəfindən həyata keçirilir.

Qəbul olunmuş bir faktıdır ki, bank işi etimada əsaslanır. Biz artıq müştərilərin bir çox hallarda ayrı-ayrı bankların və bütövlükdə bank sisteminin əmanətləri qorumaq qabiliyyətinə etimadını itirdiyinin şahidi olmuşuq. Sərt və ciddi bank nəzarəti özlüyündə maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün kifayət deyil. Maliyyə qeyri-sabitliyinin bank sektorundan kənarında çox sayda digər potensial mənbələri var, odur ki, nəzarətin məqsədləri böhranın qarşısının alınması üçün daha irəli getməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (17 aprel 2007-ci il, 9 oktyabr 2007-ci il, 6 noyabr 2007-ci il, 26 may 2009-cu il, 19 iyun 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunlarla qəbul edilmiş dəyişikliklər və əlavələr)

Maddə 48. Tənzimləmə və nəzarət

48.1. Kredit təşkilatlarının və poçt rabitəsinin milli operatorunun fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarəti üzrə Mərkəzi Bank aşağıdakıları həyata keçirir:

48.1.1. bank fəaliyyəti üzrə normativ xarakterli aktları qəbul edir;

48.1.2. prudensial normativləri, habelə onların hesablama metodlarını və tətbiqi qaydalarını müəyyən edir;

48.1.3. kreditlər və digər aktivlər üzrə ehtimal olunan zərərlərin ödənilməsi üçün banklar, xarici bankların yerli filialları və bank olmayan kredit təşkilatları tərəfindən yaradılan xüsusi ehtiyat fondunun hesablanması və formalaşdırılması qaydasını müəyyən edir;

48.1.4. hesabat və yoxlamalar əsasında kredit təşkilatlarının maliyyə vəziyyətini qiymətləndirir və bunun əsasında maliyyə hesabatlarında müvafiq düzəlişlərin edilməsi barədə kredit təşkilatlarına icrası məcburi olan göstərişlər verir;

48.1.5. banklarda və xarici bankların yerli filiallarında korporativ idarəetmə standartlarını müəyyən edir və tətbiqinə nəzarət edir;

48.1.6. qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada kredit təşkilatlarında, habelə onların törəmə təsərrüfat cəmiyyətlərində yoxlamalar aparır;

48.1.6-1. kredit təşkilatları tərəfindən "Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə əməl edilməsinə nəzarət edir;

48.1.7. bank xidmətləri bazarında inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması məqsədilə səlahiyyətli dövlət orqanı qarşısında məsələ qaldırır;

48.1.8. kredit təşkilatlarına və onların inzibatçılara qarşı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada təsir (təshih) tədbirlərini və sanksiyaları tətbiq edir;

48.1.9. qanuna müvafiq surətdə həyata keçirdiyi nəzarət tədbirlərinin nəticələri tələb etdiyi hallarda, kredit təşkilatlarının idarəetmə orqanlarının iclaslarında müşahidəçi qismində iştirak edir, kredit təşkilatlarının inzibatçıları ilə məsləhətləşmələr aparır;

48.1.10. qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda, bankların maliyyə sağlamlaşdırılması tədbirləri çərçivəsində onların Mərkəzi Bank qarşısında kredit öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin xüsusi şərtlərini müəyyən edir;

48.1.11. qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda banklara və xarici bankların yerli filiallarına müvəqqəti inzibatçı təyin edir, zəruri hallarda, bankın öhdəlikləri üzrə moratorium tətbiq edilməsi barədə məhkəməyə müraciət edir;

48.1.12. lisenziyası ləğv olunmuş banklar və xarici bankların yerli filialları haqqında qanunvericiliyə müvafiq tədbirlər görür;

48.1.13. qanunla nəzərdə tutulmuş digər səlahiyyətləri həyata keçirir.

48.2. Kredit təşkilatları və poçt rabitəsinin milli operatoru üçün prudensial normativləri müəyyən edərkən, Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının növləri üzrə fərqli normativləri və onların hesablanması metodlarını müəyyənləşdirə bilər.

FƏSİL 29. ƏMANƏT SİĞORTA SİSTEMİNİN MAHIYYƏTİ

Bankların iflası zamanı dövlət tərəfindən lazımı tədbirlər və proqramlar hazırlanır. Məhz, bankların iflası zamanı dövlət tərəfindən lazımı tədbirlər və proqramlar kontekstində əmanət sığorta sistemi (ƏSC) fəaliyyət göstərir.

1930-cu illərdə ABŞ – da banklardan əmanətin çəkilməsini önləmək üçün mükəmməl bir dərman olaraq ortaya çıxmış və illərdən bəri özəl sektoru əmanət riskindən qorumaqdadır. Bankın əmanət sahibləri, bank seçimində öz təhlillərindən çox hökumət sığorta və təcrübəsinə əsaslanaraq güvən alır. Lakin, əmanət sığorta obyektinin olmasından dolayı, banklar əmanətlərin cəlb edilməsində risklərini sifirə endirməkdədirlər. Əmanət sahibi acısından durum dəyərləndirildiyində, əmanət sığorta miqdarını aşmadığı müddətcə bir bankın digər bankdan üstün və ya zəif cəhəti təsbit etmək çətinləşir. Bu isə əmanətçilər üçün hansı bankın sağlam və ya zəif çalışmasını müəyyən etməkdə problem yaradır.

Əmanət sığorta sistemləri ölkələrin strukturlarına görə bəzi kiçik fərqliliklər xaricində ümumi struktur etibarilə bir - birlərinə bənzər özəllikləri vardır və bu özəllikləri aşağıdakı kimi açıqlaya bilərik:

1. Sistemin quruluşunda tərəf olaraq dövlətin marağı olmuş və sistemin nəzarət və təftişini əlində tutmuşdur;

2. Adətən, əmanət bir dövlət qurumu tərəfindən sığortalınır və özəl sığorta şirkətləri isə sistem xaricində qalmaqdadır;

3.Çox ölkələrdə sistemə qatılmaq məcburi olmamasına rəğmən rəqabət şərtləri səbəbi ilə həməh-həməh bütün banklar sistemə qatılmaqdadır;

5. Banklar əmanətlərin həcminə görə hər il müəyyən bir sığorta haqqıödəməkdə və bu haqq sabit olub bankların risklərinə görə dəyişməkdədir;

6.Əmanətin tamamı deyil, ancaq müəyyən bir hissəsi qüvəncə altına alınmaqdadır;

7. Sistem sıxıntıya girdiyi zaman dövlət tərəfindən dəstəklənməkdədir;

8. Zəif bankların fəaliyyəti idari nəzarətlə izlənməkdədir.

Əmanət sığorta sisteminin məqsədi – makro baxımdan əmanət sahiblərinin bank sistemlərinə olan etimadı gücləndirir vəəmanətlərin bankçılıq sistemi kənarında qalmasını və ya sistem kənarına çıxarılmasının qarşısını almaq üçün fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, ƏSS yığım sahiblərinin əmanətlərini topluca və ani olaraq banklardan çəkmələri durumunda bu sektordə yaşanabiləcək böhranların da qarşısını alır və ya ola biləcək mənfi təsirləri minimuma endirilməsində böyük xidməti vardır.

Vətəndaşların finans maraqlarının müdafiəsi dünyanın onlarla ölkəsində vacib problemlərdən biridir. Bu, həm əmanətçilərin zəmanət təminatıdır (başlıca olaraq fiziki şəxslərin),həm də bank likvidliyi böhranının aradan qaldırılmasının real mexanizminin formalaşdırılmasıdır.

Son 20 il ərzində 80-90-cı illərin bank böhranlarına cavab olaraq İEÖ-in bir çoxunda əmanətlərin sığortalanması sistemi (ƏSS) yaradılmağa başlamışdır. Son onilliklərdə bu cür sistemlər Şərqi Avropanın Ukrayna, Albaniya, Baltikyanıölkələrində, Asiyanın Qazaxıstan,Özbəkistan, Vyetnam kimi ölkələrində yaradılmışdır. Çin, Monqolustan, Malaziya, Qırğızıstan, Tacikstan kimi ölkələr depozitlərin sığortalanmasının milli sisteminin yaradılmasına hazırlıq mərhələsindədir. Azərbaycanda «Əmanətlərin Sığortalanması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu 11 fevral

2007-ci ildə dərc edilməklə qüvvəyə minmişdir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərinin kollektiv icbari sığortalanması sisteminin yaradılması və fəaliyyəti, o cümlədən əmanətlər üzrə kompensasiya ödənilməsi qaydalarını müəyyən edir. Bu, onu təsdiq edir ki, təminatlı yaşamın müdafiəsi sisteminin yaradılması dünyada dövlətin stabilliyi və maliyyə təhlükəsizliyinin təminatının effektiv sisteminin zəruri elementi olaraq qəbul olunur.

Avstraliya və Yeni Zelandiya da daxil olmaqla praktiki olaraq bütün İEÖzlərində sözügedən sistemi formalaşdırmışlar. 1994-cü il 16 may tarixində Avropa birliyinin depozitlərin təminat sistemi iləəlaqədar olaraq qəbul edilən direktivəəsasən, birliyə daxil olan bütün ölkələrdə Depozitlərin Sığortalanması Sistemi yaradılmalı idi. Bundan sonra Fransa, Almaniya vəİtaliya öz təminat sistemlərində könüllülük prinsipini məcburilik prinsipi iləəvəz etdilər. Avropada könüllülük prinsipi yalnız İsveçrə və Makedoniyada saxlanılır.

BPF-nun üzv ölkələrindən 71-i ƏSS-ni qəbul etmişdir. Həmin ölkələrdən 14-ündə, o cümlədən Azərbaycanda ƏSS yalnız fiziki şəxslərə aiddir. Qalan 57 ölkədə bu, hüquqi şəxslərin əmanətlərini dəəhatə edir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dövlətin dəstəyi olmadan, xüsusilə dəəlverişsiz xarici təsirlər zamanı, ƏSS kifayət qədər davamlı olmur.

Son iki onillikdə bank əməliyyatlarının sığortalanmasının bu və ya digər forması başlıca olaraq İEÖ-də tətbiq edilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu tədbirlər 80-90-cı illərdə başvermiş bank böhranlarının geniş vüsət almasına cavab reaksiyası olaraq həyata keçirilmişdir. Məhz bu fakt bir daha sübut edir ki, depozitləri müdafiə sistemi olmadan müştərilərin vəəmanətçilərin etibarını qazanmaq bank üçün çətindir. Deməli, bu sistemin yaradılmasıəmanətçilərin maraqlarının təmin olunması ilə yanaşı, eyni zamanda iflasa qarşıön tədbirlərdir. 1934-cü ildə ABŞ-da yaradılmışƏmanətləri Sığorta Sistemi dünya təcrübəsinin elementi olaraq mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Daha sonra Kanada, Böyük Britaniya, Yaponiya kimi ölkələr bu sistemi öz təcrübəsində sınaqdan keçirmişlər. Son illərdə Avropa ölkələri bu sistemi tətbiq etməkdədirlər.

Depozitlərin sığortalanmasının mütləq forması ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Yaponiya, Niderlandda qəbul edilmişdir. Bu halda sığortanın aparılması şərtləri, onun obyektləri və subyektləri, sığortalanmış əmanətlərin və kompensasiyanın həcmi qanunvericiliklə müəyyən olunur.

Sığorta qurumunun resurs bazasının yaradılmasında Banklardan cəlb edilmiş vəsaitlə yanaşı, dövlət vəsaitindən də istifadə olunur. Əsas etibarilə bu sistem ABŞ-da tətbiq edilir. Burada sığorta ilə Federal Depozitləri Sığorta Korporasiyası məşğul olur. Böyük Britaniyada bunu Depozitlərin Müdafiəsi Fondu həyata keçirir.

Avropa birliyinə üzv olan ölkələrdə “əmanət – sistemlərinə aid təlimatlar 30 may 1994-cü il 94/19 EC sayılı Avropa parlamentində qəbul edilmişdir. Təlimata görə birliyə daxil olan dövlətlərdə fəaliyyət izni olan bütün bankların cəlb etdikləri əmanətlər sığorta sisteminə qatılmasını məcburiyyət gətirmişdir.

Təlimatın 3-cü maddəsinin 1 bəndinə görə kredit qurumları əmanət qarantı sisteminə qatılmadıqca, banklara əmanət toplamaq lisenziyası verilmir.

Təlimatın 7-ci maddəsinə görə birliyə üzv olan dövlətlərin əmanətçilərə 20.000 Avroya qədər olan bölümünü ödəməklə məsuldur.

Qarışıq formalı sığorta təşkilatlarının nizamnamə kapitalı həm dövlət idarəetmə orqanlarının, həm də kommertiya strukturları hesabına formalaşır. Belə bir sistemi Yaponiyada mövcuddur. Burada 1971-ci ildən «Depozitlərin Sığortalanması Korporasiyası» fəaliyyət göstərir. Onun kapitalı 50% Yaponiya Bankı, 50% özəl banklar tərəfindən təşkil edilmişdir. Korporasiya onu təşkil edən nümayəndələrdən ibarət komitet tərəfindən idarə olunur.

Sığorta müdafiəsinin obyekt və subyektlərinin müəyyən edilməsi məsələsi müxtəlif cür həll olunur. Bu nöqteyi-nəzərdən sığortanın aşağıdakı variantları fərqləndirilir.

Məsələn, Böyük Britaniya və Fransada yalnız milli valyuta ilə qoyulmuşəmanətlər sığortalanır. Yerli bankların ölkə xaricindəki filiallarındakıəmanətlər isə sığortalanmır. AFR-də isə Depozitlərin Sığorta Fondu həm milli, həm də xarici valyutada yatırılmışəmanətləri sığortalayır. Bu, eyni zamanda yerli bankların xaricdə fəaliyyət göstərən bölmələrinə də aiddir. Yaponiyada xarici bankların bu ölkədə fəaliyyət göstərən filiallarında yerləşdirilmişəmanətlər sığorta müdafiəsinə cəlb olunurlar.

İştirakçı bankların ödədiyi sığorta haqlarının miqdarından asılı olaraq, 2 cür sistem fərqləndirilir: vahid və differensial şkalalı tarif cədvəli.

Birinci halda sığorta haqlarının ölçüsü (həcmi) bütün banklar üçün vahid qaydada müəyyən baza əsasında hesablanmış % dərəcələrinə əsaslanır. Yəni vahid % dərəcəsi mövcuddur. Baza olaraq sığortalanmışəmanətlərin həcmi çıxış edir. Məsələn olaraq, Yaponiyada banklar il ərzində sığortalanmışəmanətlərin 0.008%-i həcmində sığorta haqqı ödəyirlər, AFR-də bu göstərici – 0.03%, Kanadada isə – 0.1% təşkil edir.

Differensial tarif cədvəlində isə sığorta haqları hər bir bank üçün onun likvidliyi, ödəməqabiliyyəti və maliyyə sabitliyi kimi göstəricilərdən asılı olaraq individual şəkildə müəyyən olunur.

ABŞ-da sığorta haqlarının illik normasıəmanətlərin orta həcmindən asılı olaraq:

1. normal maliyyə sabilliyinə malik banklar üçün- 0.23%;
 2. problemlə banklar üçün – 0.31%
 3. maliyyə vəziyyətinin kəskin pisləşdiyi banklar üçün – 0.35%;
 4. kreditlər yüksək risklə verildiyi banklar isə – 0.5%
- təşkil edir.

Ölkədə böhran təhlükəsi yarandığı təqdirdə ƏSF-nun oyun qaydaları dəyişə bilər. Fond təkcə fiziki şəxslərin müda-

fiasini deyil, həmçinin banklarda ödəniş sisteminin işləyisini də məqsəd olaraq qarşısına qoymalıdır.

ABŞ və Fransada hər bir əmanət üçün maksimum ödəniş məbləği nəzərdə tutulmuşdur (müvafiq olaraq, 100 min ABŞ dolları və 20 min Avro həcmində). Kanada və Yaponiyada isə hər bir əmanətçi üçün maksimal ödəniş həcmi müəyyən olunmuşdur (müvafiq olaraq, 60 min Kanada dolları və 10 min ien). AFR-də bir əmanətçi üçün sığorta kompensasiyasının miqdarı bankın özünə məxsus kapitalının 30%-i həcmində məhdudlaşır. Bu ölkələrdə əmanətçilərin limitdən artıq itkiləri tamamilə kompensasiya olurur. Böyük Britaniyada sığorta şərtləri əmanətçilərin itirilmiş depozitlərinin 5%-inə aid edilir, depozitlərin həcmi 7500 fund sterlinqdən çox olmamaq şərtilə.

Bütün bunlarla yanaşı, bankın maliyyə vəziyyəti ciddi təhlükə qarşısında qaldıqda, sığortaçı (ƏSF) həmin banka qarşı müəyyən profilaktik tədbirlər də görə bilər. Bu baxımdan ən bariz nümunə olaraq ABŞ-da Federal Depozitləri Sığorta Korporasiyasının təcrübəsi çıxış edir.

ƏSS bir tərəfdən yığımların bank sistemində axınını sürətləndirir, digər tərəfdən ölkədə bank sektorunda müəyyən bir sabitliyi də saxlamış olur. Əmanət sığorta sisteminin tətbiqi heç bir zaman zəif idarə edilən iqtisadi prinsip və qurumlara uyğun çalışmayan bankların risklərini üzərinə almamalıdır. Lakin belə bir uyqulama, zəif idarə edilən bankları uduşlu duruma gətirir.

Bu səbəblə əmanət sığorta sisteminin tətbiqində sağlam idarə edilən bankların reytinglərini təsbit edəcək bir sistemin təşkil edilməsi məcburidir.

Dünya təcrübəsindənən böyük bank böhranı 1930-cu illərdə olub. Bu illərdə ABŞ-da iflasa uğrayan bankların 20%, geri ödənməyən əmanətlərin 5% qədər olmuşdur. Əmanət sığorta sisteminin tətbiqatı 1930-cı illərdə ABŞ-da bank iflaslarına cavab olaraq qanuni çərçivəyə minmişdir. 1930-1933-cü illər arasında yüzlərlə bank iflas etmişdir. Əmanətləri qorumaq haqqında qanun qəbul edilməsi böyük bankların və

prezident Franklin Rouseveltin qəbul etmədə istəksiz davranmasına rəğmən konqress kiçik və təcrübəsiz investorları bank iflasından qorumaq məqsədi ilə qəbul etmişdir. Əmanət sığorta sisteminin təməlləri 1933-cü ildə FDİC (Federal Deposit Insurance Commite) qurulması ilə başlanmışdır. ABŞ-da bank əmanətlərinə təminatı Federal Deposit Insurance Corporatin (FDİC) adlı qurum həyata keçirir. FDİC 1934-cü ildə bank sistemi içərisində əmanət sahiblərinə güvən saxlamaq məqsədi ilə qurulmuşdur. FDİC, üzvlərinin maksimum 100.000\$-a qədər olan əmanətlərini güvən altına almaqdadır. FDİC-in fəalliyəti üç nəfərdən təşkil edilən idarə heyəti tərəfindən aparılmaqdadır. FDİC-in idarə heyətinin üzvləri prezident tərəfindən təyin edilir və senat tərəfindən təsdiq edilməkdədir. FDİC-in bir üzvü Federal Nəzarət Dairəsindəndir (Comptroller of the Currency). FDİC-in fəalliyəti üzvlük tərəfindən ödənen illik sığorta haqqı ilə finanse edilməkdədir.

FDİC-nin fəalliyətini sırası ilə aşağıdakı şəkildə göstərə bilərik:

1. Mövcud bank dəyərini qoruyur. Banklara yeni şöbə açma və birləşmə təklifləri verir;

2. FDİC bank qeydiyyatlarının incələnməsi və idari fəalliyətin nəzarətini də həyata keçirir;

3. Pul çəkilməsinə yönəlik əmanət nisbətləri və şərtləri ilə əlaqədar tənzimləmə;

4. zəif və problemlı banklara yönəlik üç strateji tətbiq etməkdədir:

4.1. əmanət sahiblərinin sığorta çərçivəsində alacaqlarını tamən ödəyərək bankı ləğv edir;

4.2. finans yükümlüklərini qarşılaya bilməyən banklara uyğun bir birləşmə imkanı aramaq və ya bankın varlıqlarının bir hissəsini ya da tamamının bir banka satılması ilə əmanət sahiblərini qorumaq;

4.3. finans yükümlülüklerini qarşılamaq duruma gələn bankın fəalliyətini yenidən qurmaqdır.

FDİC başlangıçda 2500\$-ə qədər əmanəti sığorta edərkən, bu gün isə 100000\$ qədər olan əmanətləri sığorta çərçivəsinə almaqdadır. Son zamanlarda əmanət sahibləri FDİC-in 100000\$ limitini aşmaq üçün “brokered deposits” deyilən yola başvurmaqdadır. Məsələn, 10 milyon \$ -lıq əmanət sahibi 10 milyon \$ - 100000\$ 100 parçaya ayıraraq brokərə getməkdə və 100000\$-lik 100 dəyişik bankdan əmanət sertifikatı almaqdadır. Beləliklə hər bankdakı 100000\$ -lik əmanət FDİC-in əmanət sahibləri içində yer almaqda və beləliklə çeşidli banklarda 10 milyon \$ olan əmanət sahibi sığorta şərcivəsində yer alır. FDİC “brokered deposits” üçün sığortaya limit gətirməyə təşəbbüs etməkdədir. Çünki, bu durum zəif bankların batması durumunda FDİC- i çox böyük itkilərə məruz qoya bilər.

FDİC-in tətbiq etdiyi iki təməl metodu var: bunlardan birincisi, ödəmə metodudur. Bu metodda FDİC, daha öncə FDİC sığortası olan banklar tərəfindən ödənen sığorta ödəmələrindən təşkil olunan fondan 100000\$-a qədər olan əmanətləri ödəyir və bankı ləğv edir. Daha sonra isə FDİC bankın digər alacaqlılarını (kreditorların) sıraya alaraq ləğv edilən aktivlərdən paylarına düşən ödəməyi yapar.

İkinci metod isə, birləşdirmə metodudur. Bu metodla FDİC zəif bankı sağlam bankla birləşdirməməliyyatını həyata keçirəcəkdir. Bu metodda əmanət sahiblərinin bir itkisi olmayacaqdır. FDİC bu birləşmə sırasında yardımında bulunur. Bu metodun bir özəlliyi FDİC-in yalnızca 100000\$-in altında olan əmanətləri deyil, bütün əmanətləri sığorta çərçivəsinə almasıdır. Bu metod olduqca yaygın və geniş bir şəkildə istifadə edilməkdədir.

Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 11 fevral 2007-ci il, № 30 qüvvəyə minmişdir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərinin kollektiv icbari sığortalanması sisteminin yaradılması və fəaliyyəti, o cümlədən

əmanətlər üzrə kompensasiya ödənilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Əmanətlərin sığortalanması sisteminin yaradılmasının məqsədi banklar və xarici bankların yerli filiallarıödəmə qabiliyyətini itirdikdə, fiziki şəxslərdən əmanətə qəbul olunmuş pul vəsaitinin itirilməsi riskinin qarşısını almaq, maliyyə və bank sisteminin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir.

Sığortalanmışəmanət—qorunan əmanətçinin qorunan əmanətinin Fond tərəfindən kompensasiya ödənilən hissəsidir. Əmanətçi—bankda əmanəti olan, habelə qanunvericiliyə və/və ya müqaviləyəəsasən əmanətə sərəncam vermək hüququ olan şəxsdir.

Qorunan əmanətçi—aşağıdakılar istisna olunmaqla, bankda əmanəti olan fiziki şəxsdir: bankın MüşahidəŞurasının, Audit Komitəsinin, idarə heyətinin üzvləri və onların yaxın qohumları (ər/arvad, onların valideynləri vəövladları, o cümlədən övladlığa götürülənlər, bacı və qardaşları); bankın 10 faiz və daha çox səsvermə hüququ verən səhmlərinə malik olan şəxslər və onların yaxın qohumları (ər/arvad, onların valideynləri vəövladları, o cümlədən övladlığa götürülənlər, bacı və qardaşları); kompensasiyaların ödənilməsi barədə elanın ilk dəfə dərc edildiyi tarixdən əvvəlki təqvim ili ərzində bankın auditini keçirmiş kənar auditorlar.

İştirakçı bank—bu qanunla müəyyən edilmişqaydada Fonda sığorta haqlarıödəməköhdəlikləri daşıyan bank və ya xarici bankın yerli filialıdır.

Birgəəmanət hesabı—iki və ya daha çox fiziki şəxsin sahibliyində olan və onlardan birinin və ya bir neçəsinin imzası ilə sərəncam verilə bilən bank hesabıdır. Sığorta haqları—bu qanunla müəyyən edilmiş qaydada iştirakçı bankın Fonda ödədiyi üzvlük, təqvim vəəlavə haqlardır.

Sığorta hadisəsi—iştirakçı bankın məcburi ləğv edilməsi və ya müflis elan olunması, yaxud qanunvericiliyə müvafiq olaraq əmanətlər üzrəöhdəliklərin yerinə yetirilməsinə morato-

rium tətbiq edilməsi barədə məhkəmə qərarının qüvvəyə minməsi və bankın əmanətçilər qarşısında öz öhdəliklərini qanun və ya müqaviləşərtlərinə uyğun yerinə yetirə bilməməsi faktının Mərkəzi Bank tərəfindən təsdiq edilməsidir.

Sığorta hadisəsinin baş verdiyi gün—bu qanuna müvafiq olaraq Mərkəzi Bankı tərəfindən Fonda göndərilən bildirişdə sığorta hadisəsinin baş verməsi günü kimi qeyd olunan tarixdir.

Kompensasiya—sığorta hadisəsi baş verdikdə, qorunan əmanətçilərə ödənilən pul vəsaitidir.

Əmanətlərin sığortalanması məqsədləri üçün bu qanunla Əmanətlərin Sığortalanması Fondu yaradılır. Sığorta qanunvericiliyinin müddəaları Fondun fəaliyyətinə şamil edilmir və bu fəaliyyət üçün xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunmur.

Fiziki şəxslərin əmanətlərinin cəlb edilməsi üçün bank lisenziyasına malik olan bütün banklar və xarici bankların yerli filialları Fondun məcburi iştirakçılarıdır. İştirakçı bankların Azərbaycan Respublikası ərazisindən kənarında yerləşən filiallarındakı əmanətlər Fond tərəfindən sığorta olunmur və onlar üzrə kompensasiya ödənilmir.

Xarici bankın öz ölkəsindəki əmanətlərin (depozitlərin) sığorta sistemi onun Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən filialını (filiallarını) əhatə etdikdə, xarici bankın yerli filialındakı əmanətlər Fond tərəfindən sığorta olunmur, bu şərtlə ki, həmin ölkədə əmanətlərin sığortalanması sisteminin qaydaları bu qanunla müəyyən olunmuş şərtlərdən az əlverişli olmasın. Əks təqdirdə xarici bankın yerli filialındakı əmanətlər bu qanunla müəyyən edilmiş qaydada əlavə sığortalanmalıdır.

Fond əşğadək funksiyaları həyata keçirir:

1. iştirakçı bankların reyestrini tərtib edir və onlara şəhadətnamələr verir;
2. sığorta haqlarını yığır və onların uçotunu aparır;
3. öz əmlakını idarə edir və ona dair sərəncam verir;
4. sığorta hadisəsi baş verdikdə, əmanətçilərin tələblərinin uçotunu aparır və kompensasiya ödəyir;

5. Fondun funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün iştirakçı banklardan bu qanunla müəyyən edilmiş lazımi məlumatı (o cümlədən, əmanət siyasəti haqqında) və hesabatları alır;

6. bu qanuna müvafiq olaraq Fondun qaydalarını qəbul edir;

7. öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün vəsaiti çatışmadıqda, maliyyə bazarlarından, Mərkəzi Bankdan və ya Azərbaycan hökumətindən borc vəsaitləri cəlb edir;

8. öhdəlikləri üzrə kompensasiya ödədikdə, həmin məbləği reqress qaydasında iştirakçı bankdan tələb edir;

9. iştirakçı banklardan sığorta haqları üzrə borcun və hesablanmış dəbbə pulunun ödənilməsinə tələb edir və bu barədə Mərkəzi Banka məlumat verir;

10. əmanətlərin sığortalanması sisteminin fəaliyyətini təmin edən digər funksiyaları həyata keçirir.

Fondun sığorta ehtiyatları aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:

1. iştirakçı bankların üzvlük haqları;

2. iştirakçı bankların təqvim haqları;

3. iştirakçı bankların əlavə haqları;

4. Fondun buraxdığı uzunmüddətli borc öhdəlikləri hesabına cəlb olunan vəsait;

5. iştirakçı banklar tərəfindən ödənilən dəbbə pulları;

6. cari xərclər çıxılmaqla, Fondun vəsaitinin idarə olunması nəticəsində əldə edilmiş gəlir;

7. qrant, ianələr və ya qanunvericilikdə qadağan edilməmiş digər mənbələrdən daxil olan vəsaitlər;

8. kompensasiyaların ödənilməsi üçün çatışmayan məbləğdə alınmış borc vəsaitləri;

9. reqress qaydasında tələb hüququ ilə bankdan və ya xarici bankın yerli filialından alınan vəsaitlər.

İştirakçı banklar Fondun reyestrinə daxil olduqdan sonra 10 təqvim günü müddətində Fondun Mərkəzi Bankda olan hesabına 10 (on) min manat məbləğində birdəfəlik üzvlük haqqı ödəyirlər.

Üzvlük haqqını ödəmiş iştirakçı banklar birləşmə və ya qoşulma şəklində yenidən təşkil olunduqda, yaxud fiziki şəxslərdən əmanətlərin cəlb edilməsi hüququ Mərkəzi Bankı tərəfindən bərpa edildikdə, üzvlük haqqı ödəmədən iştirakçı bankların bu qanunla müəyyən olunmuş hüquq və vəzifələrini əldə edir.

Fondun sığorta ehtiyatları aşağıdakı məqsədlərə istifadə edilə bilər:

1. kompensasiyaların ödənilməsinə;
2. illik büdcə çərçivəsində Fondun idarə edilməsinə və əmlakının alınmasına;
3. borc öhdəliklərinin ödənilməsinə.

Fond risklərin bölüşdürülməsi (diversifikasiyası) məqsədi ilə, habelə aktivlərin təhlükəsizliyini, yetərli likvidliyini və ağlabatan gəlirliyini təmin etmək üçün sərbəst pul vəsaitlərini yalnız aşağıdakı maliyyə alətlərində yerləşdirir:

1. dövlət qiymətli kağızlarında;
2. mərkəzi bankların qiymətli kağızlarında;
3. mərkəzi banklarda və yüksək reytingli digər banklarda depozitlərdə, habelə yüksək reytingli başqa maliyyə alətlərində.

Əmanətçilərin aşağıdakı hüquqları vardır: Fondun iştirakçısı olması, əmanətlərin sığortalanması şərtləri, kompensasiya ödənilməsinin şərtləri və qaydaları barədə yazılı vəşifahi sorğu ilə banka müraciət etmək və ondan yazılı məlumat almaq.

2008 –ci ilin global maliyyə böhranı Avropa Birliyi ölkələri arasında əmanət sığorta sistemi haqqında qəbul etdikləri qərarların deklarativ olduğunu ortaya qoydu. Məsələn, İrlandiya və Yunanıstan hökumətləri tək tərəfli olaraq bank əmanətlərinə (həcmindən asılı olmayaraq) 100 % zəmanət verdi. Böyük Britaniya hökuməti İrlandiya hökumətinin bu qərarına təpki olaraq əmanətlərin tam kompensasiya olunan həcmi 35 min funt sterlinqdən 50 min funt sterlinqədək artırdı. Bütün bu kimi addımlar AB üzv ölkələrində “iqtisadi millətçilik” siyasəti

tinin bank sektorunda “moral hazard” təhlükəsinə yol verəcəyini ortaya qoydu.

2008-ci ilin sentyabrında Rusiya əmanətlərin tam kompensasiya olunan həcmi 100 min rubldan 200 min rubla, ödənişlərin maksimal məbləğini isə 400 min rubldan 700 min rubla qaldırmaqla əmanətlərə tətbiq olunan dövlət təminatının artırılmasını elan etdi.

Azərbaycanda «Əmanətlərin Sığortalanması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu 11 fevral 2007-ci ildə dərc edilməklə qüvvəyə minmişdir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərinin kollektiv icbari sığortalanması sisteminin yaradılması və fəaliyyəti, o cümlədən əmanətlər üzrə kompensasiya ödənilməsi qaydalarını müəyyən edir. Fond tərəfindən sığortalanan əmanətlər üzrə kompensasiya məbləği 4000 manatdan 6000 manata qaldırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 08 may 2009-cu il tarixdə “Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda əlavə və dəyişikliklərin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununu qəbul etmişdir.

Qanuna edilmiş dəyişikliklə qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddinin müəyyən edilməsinin Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının uçot faiz dərəcəsiindən asılılığı aradan qaldırıldı. Qəbul olunmuş Qanuna əsasən illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddini Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı ilə razılaşdırmaqla Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun Himayəçilik Şurası müəyyən edir. 10 iyun 2009-cu il tarixdə keçirilmiş növbədən kənar iclasda Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun Himayəçilik Şurası qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddini Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı ilə razılaşdırmaqla 15 faiz müəyyən etdi.

FƏSİL 30. KOMMERSİYA BANKLARININ FUNKSİYALARI

Banklar kredit, əmanət və ödənişlərə aid geniş xidmətlər spektrini təklif edən və iqtisadivahidlərə çeşidli maliyyə xidmətlərini təklif edən kredit təşkilatlarıdır.

Əmanət funksiyası. Hər bir bank aktiv əməliyyatları (kredit qoyuluşu qiymətli kağızlar alqısı və s.) həyata keçirmək üçün öz kapitalı ilə yanaşı (nizamnamə, ehtiyat fondu, bölüşdürülməmiş mənfəət) passivlərinin öhdəliklərinin adətən əsas hissəsini təşkil edən əmanət cəlbə ilə də məşğul olur. Geniş mənada əmanətlərə müştərilərin banka müəyyən müddətə daha yüksək faizlə qoyduqları pul vəsaitləri ilə yanaşı fiziki və hüquqi şəxslərin cari hesablarında olan resurslar da aiddir. Müxtəlif subyektlər gələcəkdə dövrün xərcləri üçün qazancları akumulyasiya edir və bu da bankın əmanət yığıma imkanlarını artırır.

Kredit funksiyası. Banklar yığıqları vəsaitə görə müəyyən haqq verir və ya məsrəfləri ödəyir. Bu xərcləri üstələmək və mənfəət qazanmaq üçün banklar istehsal, ticarət sahələrinə kredit verir. Yəni yaranan dəyərin bir hissəsi sonunculara, bir hissəsi isə banka faiz şəklində daxil olur. Əmanət və kredit funksiyası ilə banklar iqtisadiyyatda vasitəçi rolunu oynayaraq qənaətli təsərrüfatdan defisitli təsərrüfata pulu öz zəmanəti ilə ötürür.

Köçürmə və hesablaşmalar funksiyası. Hər bir müəssisənin bank hesabı var. Onun vasitəsilə o, ödənişlərini aparır və başqa subyektlərdən ödənişləri qəbul edir. Təhlükəsizlik, operativlik,

ucuzluq, bəzən qanunvericilik hesablaşmaların nağdsız formasının nüfuzunu artırır. Bu əməliyyatlar bankdan kənarında mümkün olmadığı üçün vacib funksiya kimi inkişaf edir.

Nağdiyyənin idarə edilməsi prosesində bank müəssisələrin ödənişlərinin inkassasiyasını və məxrəcinin aparılmasını öz üzəri-nəgötürür. Artıq nağdiyyəni isə qısamüddətli qiymətli kağızlara qoyur. Müştəriyə nağdiyyə lazım olduqda isə əks əməliyyat keçirilir. Son vaxtlaradək hüquqi şəxslərin nağdiyyəsi idarə olunurdusa, indi fiziki şəxslərlə də analoji əməliyyatlar aparılır. Banklar öz fəaliyyətinin ilk dövrlərindən müştərilər üçün hesablaşma əməliyyatları aparıb. Bu müştərilərə verilən çeşklər üzrə vəsaitin toplanması, valyuta və pul kütləsinin bölgüsü, eləcə də vəsaitlərin şəbəkə vasitəsilə köçürülməsidir.

Trast funksiyası. Banklar müəyyən komission qarşılığında fiziki şəxs (personal trast xidmətləri) və müəssisələrin maliyyə resurslarını idarə edir.

Bank investoru və ya anderayter. Anderaytinq qiymətli kağızın emitentdən alınması və mənfəət əldə edilməsi məqsədilə başqasına satılması deməkdir. Bu əməliyyat növü ənənəvi bank xidmətlərindən risklidir. Buna görə 1933-ci ildə ABŞ Konqresi banklara eyni vaxtda investisiya və kommertiya əməliyyatları ilə məşğul olmağı qadağan etdi. Sonralar isə firmalar bank kreditləşməsindənsə, öz qiymətli kağızlarını emissiya edib birjada yerləşdirməyi üstün tutdular.

Broker funksiyası. Banklar müştərilərinə broker xidmətini göstərərək dilerlərə müraciət etmədən səhm, istiqraz və sair qiymətli kağızları almaq imkanını verir. Banklar daşınmaz əmlaka broker əməliyyatlarını apararaq yaşayış və kommertiya tikililərini satıb sonradan onları maliyyələşdirir. Banklar broker firmaları ilə müqavilə bağlayaraq öz təşkilatlarında broker büroları yaradır. Bununla brokerlər bank müştərilərinə, banklar isə brokerlərin biznes dairəsinə yaxınlaşır. Yaşayış yerini dəyişən insanlar "öz bankını" tapmamış, ev və kommertiya tikilisi axtararaq brokerə müraciət edir. O isə öz növbəsində müştərinə banka səmtləndirir. Birbaşa faiz dərəcələri ilə əlaqədar olmayan

brokerlər bankların partnyoruna çevrilir. Eləcə də banklar artıq bu əməliyyatlar üzrə ixtisaslaşmış broker firmalarını alır. Bankların inkişafında bu istiqamət dəhəmiyyətli sayılır.

İnvestisiya planlaşdırma funksiyası. Banklar müştəriləri üçün investisiya layihələrini planlaşdırır. Banklar daim iqtisadi cəmiyyətdə gedən prosesləri təhlil obyektində saxlamalı və güclü maliyyə-hüquqi ekspertlər ilə müştərilərinə professional planlaşdırma xidməti göstərməlidirlər.

Kredit pullarının emissiyası. Bankları digər finans institutlarından fərqləndirən spesifik funksiyadır. Banklar depozit-kredit emissiyasını həyata keçirərək dövriyyədəki pul kütləsini artırır. Kredit verərkən pul kütləsi artır, qayıdarkən azalır. Müştəriyə verilmiş kredit onun tələb edilənədək hesaba yazılaraq bankın öhdəliyini artırır. Hesabın sahibi vəsaiti nağdlaşdıraraq dövriyyədəki nağd pul kütləsini artırma bilər.

Məsləhət xidməti. Ənənəvi olaraq müştərilər banklara müraciət edərək kreditin, əmanətin, investisiyaların optimal istifadəsini onlarla müzakirə edir. Banklar vergi deklarasiyalarını və biznes-planları tərtib etməkdən tutmuş daxili və xarici bazarlarda marketinq araşdırmaları, mal və xidmətlərin bazarda irəliləməsi barədə məsləhətlər verir. Banklar hesablaşma əməliyyatı, əmanət qoyanların, kredit götürmək istəyənlərin arasında vasitəçi olaraq külli miqdarda informasiyanı təhlil edir. Məhz bu qabiliyyət göstərilən funksiyaları daşımaqda bankları başqa uyğun subyektlərdən fərqləndirir.

Qiymətlilərin saxlanması. Qədimdən bankların əsas xidmət növlərindən biri kimi qiymətlilərin saxlanması bu gün də aktualdır. Zinət əşyaları, sənədlər və s. şəxsi ləvazimatlar yanmayan sənədlərdə qorunur. Bankın mühafizəsi müştərilərin rahat dincəlmə ehtimalını artırır.

Valyuta mübadiləsi. Bu xidmət növü də bank təkamülündə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu gün dünya maliyyə bazarının riskli olması bu əməliyyatların geniş mənada iri banklar tərəfindən aparılmasına gətirib çıxarıb. Buna səbəb vəsaitin likvidliyi problemi və zəngin təcrübənin vacibliyidir.

Lizinq xidməti. Banklar müştərilərinə avadanlıq almaq üçün kredit əvəzinə lizinq təklif edir. Yəni bank öz vəsaiti olaraq onu icarəyə verir. Lizinq ödənişləri tam ödənildikdən sonra avadanlıq ya bankın, ya da müştərinin sərəncamında qalır.

Vençur kapitalının təklifi. Banklar getdikcə riskli sahələrin finansmanına vəsait ayırır. Əsasən yüksək texnologiyalar siyahısına aid layihələrdir ki, ənənəvilikdən uzaq iflasa uğramaq ehtimalı çox olan, lakin yüksək gəlir də gətirə bilən biznes-planlar əsasında həyata keçirilir.

Pensiya təminatı. Banklar pensiya fondlarının marağ dairəsinə daxil olaraq vətəndaşların qocalığının təmini ilə məşğul olur. Bu, bilavasitə şəxslərlə, ya da müəssisələrlə bağlanan müqavilə əsasında olur. Daxil olan vəsait akumulyasiya edilərək investisiyalara yönəldilir. Vətəndaşlar təqaüd yaşına çatdıqda və ya onlar əmək qabiliyyətini itirdikdə ödənişlər başlanır. Bu resurslar uzunmüddətli vəsait kimi bankların investisiya fəaliyyətində mühüm rol oynayır.

FƏSİL 31. BANKLARDA KORPORATİV İDARƏETMƏ STRUKRURU

Finansvə real sektorunda korporativ idarəetmə sisteminin tətbiq edilməsi şirkətləşmənin inkişafında vacib elementlərdən biridir. Bazar iqtisadiyyatışəraitində bu tələblər kiçik akşionerlərin maraqlarının qorunması, investorların və kreditorların təhlükəsizliyinin təmin olunması, dövlətin maraqları baxımından bankların vəşirkətlərin fəaliyyətindəşəffaflığın əldə edilməsi iləəsaslandırılır. Korporativ şirkətlərdə investisiya və maliyyələşmə mövzusunda qərarlar alan və bu qərarların həyata keçirilməsində iştirak edən və təsir göstərən komitə finans komitəsidir.

Finans komitəsi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1. şirkətin finans problemlərinin həlli üçün departament rəhbərlərinin təklif və tövsiyələri dəyərləndirmək;
2. şirkətin finans problemlərinin həlli üçün daha keyfiyyətli planlama, dəyərləndirmə və nəzarətini təmin etməkdir.
3. Finans komitəsi, əlavə maliyyə mənbələrinin cəlb, investisiya qərarları, dividend, finans planlama kimi mövzularda təklif və tövsiyələr hazırlayır.

Korporativ idarəetmə sistemindəşirkətin finans işləri üzrə direktorun vəzifələri aşağıdakılardır:

1. şirkətin uzunmüddətli finans siyasətini hazırlamaq;
2. mühasibat fəaliyyətinə nəzarət;
3. idarə heyətinəşirkətin maliyyəsinə aid mövzularda təkliflər hazırlamaq;

4. qısa müddətli, fond ehtiyaclarının qarşılanması üçün banklarla əlaqə qurmaq və sağlam bir şəkildə həyata keçirmək;

5. uzun müddətli maliyyə büdcəsini hazırlamaq;

6. investisiya mövzusunda təkliflər hazırlamaq;

7. nəğd büdcəni (cash flow) hazırlamaq;

8. korporativ qiymətli kağızların (səhm və istiqraz) ixracını hazırlamaq;

9. dividend siyasətində təkliflər hazırlamaq;

10. kredit əməliyyatlarını sağlam bir şəkildə həyata keçirməkdir.

Korporativ şirkətlərdə maliyyə komitəsinə adətən, müşahidəçilər şurasının (direktor şurasının) sədri rəhbərlik edir. Adətən, komitə ayda bir dəfədən gec olmayaraq toplanır. Komitənin vəzifəsi: maliyyə və mühasibat işləmələrində ortaya çıxan problemlərin həllini tapmaq və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müvafiq tənzimləyici işləmələr həyata keçirməkdir.

Korporativ idarəetmə – bankın strateji baxışında onun strateji vəzifələrinin müəyyən edilməsini, bütün idarəetmə səviyyələrində dəqiq vəzifə bölgüsünün aparılmasını, idarəetmə orqanları üzvlərinin tutduğu vəzifələrə uyğunluğunu, risklərin səmərəli idarə edilməsi məqsədi ilə müfəssəl nəzarət sistemlərinin tətbiqini, habelə idarəetmənin şəffaflığına nail olmaq üçün daxili və xarici auditdən istifadəni təmin edən prudenial idarəetməsüludur.

Korporativ idarəetmə standartlarının lazımi səviyyədə tətbiqni təmin etmək üçün bankın səhmdarları və inzibatçıları aşağıdakıları təmin etməlidirlər:

1. Strateji planlaşdırma prosesinin təşkilini və həyata keçirilməsini;

2. Səmərəli təşkilati strukturun yaradılmasını;

3. Maliyyə planlaşdırması prosesinin həyata keçirilməsini;

4. Səmərəli daxili nəzarət və hesabatlıq sistemlərinin mövcudluğunu;

5. Bankın fəaliyyətini əks etdirən dürüst, dolğun və qərəzsiz məlumatın istifadəçilərə vaxtında təqdim edilməsini;

6. Risklərin idarə edilməsi sistemlərinin yaradılmasını;

7. Bankın jəri maliyyə vəziyyəti və əməliyyatları haqqında müfəssəl və aydın məlumatın davamlı axınını təmin edən etibarlı idarəedici informasiya sistemlərinin mövcudluğunu və inkişafını;

8. Daxili nəzarətin daimi səmərəliliyini artıran, onu mükəmmələşdirən və möhkəmləndirən daxili audit strukturunun yaradılmasını, audit işi üzrə siyasətin və strategiyanın müəyyənləşdirməsini və işinin təşkilini;

9. Maraqlar münaqişəsinin qarşısını almaq və tənzimləmək məqsədi ilə müvafiq hallarda bankın səhmdarları və inzibatçıları tərəfindən həyata keçiriləcək dəqiq ardıcılıq ilə müəyyən edilmiş tədbirlərin hazırlanmasını, habelə hər bir münaqişə üzrə maraqlı tərəflərə bankın aydın və əsaslandırılmış mövqeyinin vaxtında çatdırılmasını;

10. İnzibatçıların bankın mənafeyini öz mənafeələrindən üstün tutmasını;

11. Banka aidiyyəti olan şəxslərin və onların adından hərəkət edən şəxslərin öz imkanlarından istifadə edərək bankın finans vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb ola bilən və ya imicinə xələl gətirən halların qarşısını almaq üçün tədbirlərin görülməsini;

12. Qanunvericiliyə uyğun olaraq Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının istifadəsini və onların tələblərinə daimi riayət edilməsini və bu məqsədlə mühasibat uçotu və hesabatlıq prosedurlarını əks etdirən daxili qaydaların işlənilməsinə hazırlanmasını.

Kredit Komitəsi bankın İdarə Heyəti üzvlərindən və struktur bölməsinin rəhbərlərindən təşkil olunur. Komitəyə İdarə Heyətinin üzvü rəhbərlik edir. Bankın baş maliyyə inzibatçısı və müsahibat xidmətinin vəzifəli şəxslərindən biri komitənin üzvü olmalıdır.

Kredit Komitəsinin başlıca vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. MüşahidəŞurasının müəyyən etdiyi limitlərdən artıq kreditlərin verilməsi və kredit öhdəliklərinin götürülməsi, habelə onların şərtlərinin dəyişdirilməsi və restrukturizasiyasını təsdiq etmək;

2. Kreditlərin jəmləşmələrinə nəzarət etmək;

3. Müxtəlif fəaliyyət növlərinin və sahələrin kreditləşməsi üçün qaydaların hazırlanması və tətbiq edilməsini təmin etmək;

4. Kreditlərin və kredit öhdəliklərinin faiz dərəcələrini müəyyən etmək;

5. Vaxtaşırı kredit portfelinin qəflətən monitorinqini həyata keçirmək;

6. Girovların müntəzəm olaraq yenidən monitorinqini həyata keçirmək;

7. Girovların müntəzəm olaraq yenidən qiymətləndirilməsini təmin etmək;

8. Kreditlərin verilməsi üzrə səlahiyyətlərə və prosedurlara riayət edilməsini təmin etmək;

9. Kreditlərin qaytarılması üçün görülən bütün tədbirlərin iclasına rəhbərlik etmək;

10. Kreditlər üzrə mümkün zərərlər üçün yaradılmış ehtiyatların yetərliliyini (adekvatlığın) yoxlamaq və təhlil etmək;

11. Ayda bir dəfədən az olmamaq şərti ilə kreditlərin alınması üçün ərizələri nəzərdə keçirmək;

12. Ən azı ayda bir dəfə kredit portfelinə aid riskləri təhlil etmək;

13. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydaları uyğun şəkildə bütün kreditlərin təsdiqi, təsnifatı, ehtiyatların yaradılması, vaxtında və tam həcmdə ödənilməsi üçün struktur bölmələri tərəfindən hazırlanmış qayda və prosedurlara baxmaq və təsdiq olunması üçün MüşahidəŞurasına təqdim etmək.

Bankın maliyyə idarəetməsi və hesabatlığı aşağıdakı tərkib hissələrdən ibarətdir:

- 1.Uçotun idarə edilməsi prosedurları;
- 2.Rəhbərliyə məlumat;
- 3.Maliyyə nəzarəti.

Maliyyə idarə etməsi və hesabatlığıüzrə vəzifələr aşağıdakı kimi bölüşdürülür:

1.MüşahidəŞurası bankın maliyyə idarəetməsinin və hesabatlığının üsullarını və qaydalarını müəyyən edir, onların lazımi qaydada və vaxtında yerinə yetirilməsinə nəzarət edir;

2.İllik maliyyə hesabatları Səhmdarların Ümumi Yığıncağı tərəfindən təsdiq edilir. MüşahidəŞurası illik maliyyə hesabatlarının əsas istifadəçilərə vaxtında çatdırılmasını, Audit Komitəsi isə onların mötəbərliyini və aydınlığını təmin edir;

3.İdarə Heyəti MüşahidəŞurası tərəfindən təsdiq edilmiş büdcə və maliyyə planlaşdırılması sistemini yaradır və proqnozlaşdırılan mənfəətliyin vaxtaşırı təhlilini aparır;

4.Baş maliyyə inzibatçısı bankın mühasibat, hesabatlıq və maliyyə nəzarəti funksiyalarının lazımi qaydada təşkil edilməsini və onlara əməl edilməsini təmin edir;

5.Baş maliyyə inzibatçısı mühasibat prosedurlarının idarə edilməsini və bütün maliyyə və vergi hesabatlarının vaxtında hazırlanmasını və təqdim edilməsini təmin edir;

6.Struktur bölmələrinin rəhbərləri MüşahidəŞurası tərəfindən təsdiq edilmiş daxili qaydalara uyğun olaraq maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün məlumatın hazırlanmasını və təqdim edilməsini təmin edir.

Bankın bütün struktur bölmələri və mühasibat xidmətinin əməkdaşları məhsul və xidmətlər haqqında cari məlumat bazasını yaradır. MüşahidəŞurası, İdarə Heyəti və ya bankın hər bir inzibatçısı bu məlumat bazasında saxlanan məlumatlarla istənilən zaman tanış olmaq hüququna və imkanına malik olmalıdır.

Filial vəşöbələrin əməliyyatları bankın mühasibat kitablarında real vaxt recimində və mərkəzləşdirilmiş qayda əks et-

dirildikdə həmin filial vəşöbəyə baş mühasibin təyin olunması məcburi deyildir.

Büdcənin hazırlanması. Büdcə növbəti təqvim ili üçün il başlanmazdan əvvəl tərtib olunur. Büdcənin hazırlanması ilin əvvəlinə bir ay qalmış başa çatdırılır. Büdcə baş maliyyə inzibətçisinin rəhbərliyi altında hazırlanır. İdarə Heyəti ilə razılaşdırılır və bankın səlahiyyətli idarəetmə orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Büdcənin icrasına məsul olan şəxslər və müddətlər müəyyən edilir.

Maliyyə açıqlaması və şəffaflyq. Bank bütün mühüm məsələləri, o cümlədən maliyyə vəziyyəti, fəaliyyət nəticələri, mülkiyyət və idarə edilməzrə məlumatları əsas istifadəçilərə vaxtında və dəqiq açıqlayır. Bank ilin sonunda maliyyə hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun olaraq konsolidasiya əsasında hazırlanmış və kənar auditor tərəfindən təsdiq edilmiş maliyyə hesabatlarını auditor rəyi ilə birlikdə əsas istifadəçilərə maliyyə ilinin qurtarmasından ən gec beş ay sonra təqdim edir. Bank illik maliyyə hesabatlarını kütləvi informasiya vasitələrində dərc etdirir.

Bank öz fəaliyyətinə dair aşağıdakı rüblük məlumatları kənar auditor tərəfindən təsdiq edilmədən açıqlaya bilər:

1. Maliyyə və məliyyə nəticələrini əks etdirən balans, mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı;

2. Maliyyə məlumatlarının açıqlanması üçün bankın İnternet səhifəsindən istifadə edilə bilər.

Bankın açıqlanan maliyyə hesabatları İdarə Heyətinin sədri və baş mühasib (mühasibat xidmətinin rəhbəri) tərəfindən imzalanmalıdır.

Bankların maliyyə və inzibati idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi 2006-cı ildə qarşıda duran digər mühüm bir vəzifə olmuşdur. Bu məqsədlə effektiv idarəetmənin ən mühüm komponenti olan korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqinin təşviqi davam etdirilmişdir. Korporativ idarəetmə standartlarının banklarda tətbiqinin səmərəliliyinin artırılması 2006-cı ildə də bank sisteminin sabit inkişafının mühüm şərt-

lərindən biri olmuşdur. Banklarda korporativ idarəetmənin təkmil standartlarına keçidin stimullaşdırılması və bu prosesin effektiv nəzarətdə həyata olunması üçün tədbirlər planı hazırlanmış, standartların tətbiqi ilə bağlı hər bir banka müvafiq tövsiyələr verilmiş və il ərzində onların davamlı monitorinqi aparılmışdır.

Həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində fokus qrupu olan 20 bankda korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi məqbul səviyyəyə çatdırılmışdır. Korporativ idarəetmə, tətbiqi mürəkkəb və davamlı bir proses tələb edən yeni idarəetmə aləti olduğu üçün bu standartların tətbiqi məqsədilə kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu istiqamətdə görülən işlərin 2007-ci ildə də davam etdirilməsi, prudensial tənzimləmə və nəzarət alətləri vasitəsilə korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqinin nəzarətdə saxlanması təmin olunacaqdır.

Bankların fəaliyyətinin şəffaflığının təmin edilməsinin və korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqinin ən mühüm elementlərindən biri də maliyyə hesabatlığının Maliyyə Hesabatlığının Beynəlxalq Standartlarına (MHBS) uyğun təşkil edilməsidir. Hesabat ilində bankların maliyyə hesabatlarında MHBS-dən kənarlaşmaların tam aradan qaldırılması ilə MHBS-yə keçid prosesləri tamamlanmışdır.

FƏSİL 32. BANKLARIN İDARƏETMƏ STRUKTURU

Hər bir bank ali idarəetmə orqanı olan səhmdarların ümumi yığıncağı, onun idarə olunmasına və işinə nəzarəti həyata keçirən orqan olan Müşahidə Şurası, bankda audit işini təşkil edən Audit Komitəsi və məsul icra orqanı olan İdarə Heyəti tərəfindən idarə olunur.

Səhmdarların ümumi yığıncağı (Maddə 24).

Bank səhmdarlarının ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir:

1.1. bankın nizamnaməsini qəbul etmək, nizamnaməyə əlavə və dəyişikliklər etmək;

1.2. bankın reqlamentini qəbul etmək və reqlamentə əlavə və dəyişikliklər etmək;

1.3. bankın faiz dərəcələri, aktivlərin yerləşdirilməsi və kateqoriyaları barəsində siyasətini, habelə bankın ümumi maliyyə, uçot, inzibati və kadr siyasətini müəyyənləşdirmək;

1.4. digər hüquqi şəxslərin kapitalında bankın iştirakı barədə qərarlar qəbul etmək, bankın filiallarını və nümayəndəliklərini yaratmaq və fəaliyyətlərinə xitam vermək, onların əsasnamələrini təsdiq etmək;

1.5. növbəti və tələb olunduğu hallarda növbədənənar auditin keçirilməsi barədə qərar qəbul etmək və bu məqsədlə kənar auditoru təyin etmək;

1.6. bankın büdcəsini qəbul və təsdiq etmək;

1.7. bankın İdarə Heyətinin üzvlərini təyin və azad etmək, İdarə Heyətinin əsasnaməsini təsdiq etmək;

1.8. bankın Müşahidə Şurasının və Audit Komitəsinin üzvlərini təyin və azad etmək, həmin idarəetmə orqanlarının əsasnaməsini təsdiq etmək, bankın inzibatçılarının işə götürülməsi müddətlərini və şərtlərini müəyyənləşdirmək;

1.9. Müşahidə Şurası üzvlərinin səlahiyyətləri istisna olmaqla bankın inzibatçılarının bank adından və bank hesabına öhdəliklər qəbul etmək səlahiyyətlərini və həmin səlahiyyətlərin bankın digər əməkdaşlarına verilməsi hüququnun hədlərini müəyyənləşdirmək;

1.10. bu Qanunun 28-ci maddəsinə əsasən bank inzibatçıları üçün kommersiya maraqlarını açıqlaması haqqında qaydaları və həmin qaydalara dəyişiklik və əlavələri qəbul etmək;

1.11. bankın törəmə təsərrüfat cəmiyyətlərini yaratmaq və fəaliyyətlərinə xitam vermək, başqa bankın satın alınması barədə qərarlar qəbul etmək;

1.12. nizamnamə kapitalının artırılması və azaldılması barədə qərarlar qəbul etmək, bank səhmlərinin buraxılması müddətlərini və şərtlərini müəyyənləşdirmək, habelə bankda mühüm iştirak payının əldə edilməsinə razılıq vermək;

1.13. bankın kənar auditor tərəfindən təsdiqlənmiş və Audit Komitəsi tərəfindən tövsiyə edilmiş illik maliyyə hesabatlarını təsdiq etmək, habelə xalis mənfəət hesabına ehtiyatların yaradılması və dividendlərin ödənilməsi barədə qərar qəbul etmək;

1.14. bankın satılması, yenidən təşkili və ləğvi barəsində qərarlar qəbul etmək;

1.15. Bu Qanunla və bankın nizamnaməsi ilə səlahiyyətinə aid edilmiş digər məsələləri həll etmək;

2. bu Qanunun 24.1.2 - 24.1.7-ci maddələri ilə səhmdarların ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlər həll edilmək üçün bankın Müşahidə Şurasına verilə bilər.

3. Bankın təsis yığıncağı bütün təsisçilər və ya onların nümayəndələri iştirak etdikdə səlahiyyətli sayılır. Səhmdarların sonrakı ümumi yığıncaqları bütün səsvermə hüququ olan səhmlərin azı 60 faizinin sahibi olan səhmdarlar iştirak etdikdə səlahiyyətli sayılır. Bankın təsis yığıncağında onun yaradılması,

nizamnaməsinin qəbul edilməsi və idarəetmə orqanlarının formalaşdırılması barədə qərarlar yekdilliklə qəbul edilir. Nizamnaməyə əlavə və dəyişikliklər edilməsi, Müşahidə Şurası və İdarə Heyəti üzvlərinin təyin və azad edilməsi, bankın satılması, yenidən təşkil, başqa bankın alınması və bankın fəaliyyətinə xitam verilməsi məsələləri üzrə qərarlar yığıncaqda təmsil edilən səhmdarların 75 faiz səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Bütün digər qərarlar yığıncaqda iştirak edən səhmdarların sadə səs çoxluğu ilə qəbul olunur.

4. Səhmdarlar bankın nizamnamə kapitalındakı paylarına mütənəsb səs hüququna malikdirlər. Hər bir səhmdar səhmdarların ümumi yığıncağında özünün səs hüququnu həm şəxsən, həm də səlahiyyətli nümayəndəsi vasitəsilə həyata keçirə bilər. Etibarnamə yazılı şəkildə rəsmiləşdirilir və yığıncağın protokoluna qoşulur. Etibarnamə yığıncaq başlanandanək verilir. Səhmdarları qanuni əsasda təmsil edən şəxslər üçün ayrıca etibarnamə tələb olunmur. Həmin şəxslər bu cür səlahiyyətlərini təsdiqləyən sənəd təqdim edirlər.

5. Səhmdarların növbəti və növbədənənar yığıncaqları keçirilə bilər. Səhmdarların hər bir ümumi yığıncağının keçirilməsi günü, yeri, vaxtı və gündəlik üzrə materiallarla tanış olma qaydası barəsində bildirişlər, habelə həmin yığıncağın gündəliyi yığıncağın keçirilməsi gününə ən azı 45 təqvim günü qalmış səhmdarlara göndərilir və bu barədə kütləvi informasiya vasitələrində məlumat dərc etdirilir. Bildirişlə birlikdə göndərilən gündəliyə daxil edilməmiş məsələlər üzrə qərar qəbul olunmasına yol verilmir. Növbəti yığıncaqlar ildə bir dəfədən az olmayaraq keçirilir. Növbəti yığıncaqlar bankın hər il üçün maliyyə hesabatı tərtib edildikdən və kənar auditor yoxlamasından keçdikdən sonra ən gec iki ay ərzində keçirilir.

Növbədənənar yığıncaqlar səsvermə hüququ olan səhmlərin azı 5 faizinin sahibləri olan səhmdarların, Müşahidə Şurasının, Audit Komitəsinin və İdarə Heyətinin tələbi ilə çağırılabilir. Növbədənənar yığıncaqların çağırılması qaydası Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə tənzimlənir.

6. Səhmdarların yığıncağında səsvermə hüququna malik olan bütün səhmdarlar təmsil olunmuşdursa, yığıncaq onun çağırılması vaxtından və üsulundan asılı olmayaraq səlahiyyətli sayılır. Səsvermə hüququna malik olan səhmdarların hamısı yekdilliklə razılıq verərsə, bu yığıncaq gündəliyə daxil edilməmiş məsələləri də müzakirə edə və onlara dair qərarlar qəbul edə bilər.

Müşahidə Şurası(Maddə 25).

Bankın Müşahidə Şurasının səlahiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir:

1.1. bankın idarə edilməsinə və fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirmək, o cümlədən bankın İdarə Heyətindən hesabat almaq;

1.2. səhmdarların ümumi yığıncağı və İdarə Heyəti üçün tövsiyələr vermək;

1.3. səhmdarların ümumi yığıncağının hər bir iclasını bildirişlər göndərmək yolu ilə çağırmaq və səhmdarların, habelə Audit Komitəsinin və İdarə Heyətinin tələbi ilə və onların gündəliyi üzrə keçirilən növbədənənar iclaslar istisna olmaqla, hər bir iclasın gündəliyini qəbul etmək;

1.4. bank tərəfindən qüvvədə olan qanunvericiliyin pozulması faktını müəyyən etdikdə bu pozuntu barəsində səhmdarların ümumi yığıncağını, Audit Komitəsinə və İdarə Heyətini xəbərdar etmək, Mərkəzi Bankıa isə bank qanunvericiliyinin pozulması faktları barədə bildiriş göndərmək;

1.5. bu Qanuna müvafiq olaraq İdarə Heyəti üzvlərini vəzifədən kənarlaşdırmaq, səhmdarların ümumi yığıncağında təsdiq edilənədək onları müvəqqəti olaraq bu Qanunun 10-cu maddəsinin tələblərinə cavab verən başqa şəxslərlə əvəz etmək;

1.6. bank ilə İdarə Heyətinin bir və ya bir neçə üzvü arasında mənafeələr toqquşması olduğu hallarda bankı idarə və təmsil etmək;

1.7. bankın etibarlı və prudensial idarə olunmasını təmin etmək üçün zəruri olan qaydaları və daxili əsasnamələri qəbul etmək;

1.8. bankın kapital ehtiyatları yaradılması haqqında qərar qəbul etmək;

1.9. bankın nizamnamə kapitalının 50 faizindən artıq məbləğdə və bankın nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş hallarda bank adından müvafiq əqdlərin bağlanmasına icazə vermək;

1.10. banka aidiyyəti şəxslər və aidiyyəti şəxs adından hərəkət edən şəxslər ilə əqdlər bağlanmasını təsdiq etmək;

1.11. bankın fəaliyyətinin kompleks və ya ayrı-ayrı sahələrinin yoxlanması barədə qərar qəbul etmək;

1.12. kənar və daxili auditorların, habelə Mərkəzi Bankın yoxlamalarının nəticələrini nəzərdən keçirmək və bu yoxlamaların yekunlarına dair tədbirlər görmək;

1.13. bu Qanunla, bankın nizamnaməsi və Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktları ilə nəzərdə tutulmuş digər səlahiyyətləri həyata keçirmək.

Müşahidə Şurası bu Qanunun 25.1.6-cı maddəsində nəzərdə tutulan səlahiyyəti icra etməzdən əvvəl Mərkəzi Bankın əsasları göstərməklə yazılı bildiriş göndərir və səhmdarların ümumi yığıncağının növbədənənar iclasını çağırır. Mərkəzi Bankı Müşahidə Şurasının qərarına dair öz münasibətini bildirə bilər.

Müşahidə Şurasının bu Qanunun 25.1.5, 25.1.6 və 25.1.8-ci maddələrinə əsasən qəbul etdiyi qərarlar səhmdarların ümumi yığıncağının növbəti iclasının gündəliyinə daxil edilməli və müzakirə olunmalıdır.

2. Bankın Müşahidə Şurası 3 nəfərdən az olmamaqla, tək sayda üzvlərdən ibarətdir. Şuranın üzvləri bankın səhmdarlarının ümumi yığıncağı tərəfindən səhmdarlardan və/və ya kənar şəxslərdən 4 ildən çox olmayan müddətə təyin edilən fiziki şəxslərdir. Şuranın üzvləri növbəti müddətlərə yenidən seçilə bilərlər. Səhmdarların ümumi yığıncağı Müşahidə Şurasının üzvləri sırasından Müşahidə Şurasının sədrini təyin edir. Müşahidə Şurası üzvlərinin muzu bankın bölüşdürülməmiş mənfəətinin faizi şəklində və ya əmək haqqı formasında səhmdarların ümumi yığıncağında təyin edilə bilər.

3. bu Qanunun 10-cu maddəsinin müvafiq tələblərinə uyğun gəlməyən fiziki şəxslər bankın Müşahidə Şurasının üzvü ola

bilməz və bank səhmdarlarının ümumi yığıncağının qərarı ilə Müşahidə Şurasının üzvləri vəzifəsindən azad edilməlidirlər.

4. Müşahidə Şurası onun iclasında üzvlərinin yarısından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətlidir. İclaslarının keçirilməsi qaydası bankın nizamnaməsində və ya Müşahidə Şurası haqqında əsasnamədə müəyyən edilir.

5. Müşahidə Şurasının iclasları ən azı üç ayda bir dəfə keçirilir. İclasların nəticələrinə dair protokol Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə müvafiq qaydada tərtib edilir.

6. Müşahidə Şurasının qərarları yığıncaqda iştirak edən üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Hər bir üzv bir səs hüququna malikdir. Üzvlərin səsvermə zamanı bitərəf qalmasına icazə verilmir. Səslər bərabər olduqda Müşahidə Şurası sədrinin səsi həlledici sayılır.

İdarə Heyəti(Maddə 26).

. Bankın İdarə Heyəti bankın idarə olunması və fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır.

26.2. İdarə Heyəti 3 nəfərdən az olmamaqla, tək sayda üzvlərdən ibarətdir. İdarə Heyətinin üzvləri bank səhmdarlarının ümumi yığıncağı tərəfindən 4 ildən çox olmayan müddətə təyin edirlər. Onlar növbəti müddətlərə yenidən seçilə bilirlər. Səhmdarların ümumi yığıncağı İdarə Heyətinin üzvlərindən birini İdarə Heyətinin sədri təyin edir. İdarə Heyəti sədrinin səlahiyyətləri İdarə Heyətinin əsasnaməsində müəyyən edilir.

26.3. Bu Qanunun 10-cu maddəsinin müvafiq tələblərinə uyğun gəlməyən fiziki şəxslər bankın İdarə Heyətinin üzvü ola bilməz və səhmdarların ümumi yığıncağının qərarı ilə İdarə Heyətinin üzvləri vəzifəsindən azad edilməlidirlər.

26.4. İdarə Heyəti onun iclasında üzvlərinin yarısından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətlidir.

26.5. İdarə Heyətinin qərarları yığıncaqda iştirak edən üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Hər bir üzv bir səs hüququna malikdir. Üzvlərin səsvermə zamanı bitərəf qalmasına icazə verilmir. Səslər bərabər olduqda İdarə Heyətinin sədrinin səsi həlledici sayılır.

Maddə 27. Audit Komitəsi və daxili audit

27.1. Hər bir bankda müstəqil Audit Komitəsi və daxili audit bölməsi (departament, şöbə və s.) fəaliyyət göstərir.

27.2. Audit Komitəsinin səlahiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir

27.2.1. bankın audit siyasətini və strategiyasını müəyyən etmək;

27.2.2. daxili audit planlarını təsdiq etmək və audit bölməsinin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirmək;

27.2.3. kənar auditin təyin edilməsi ilə əlaqədar bankın səlahiyyətli idarəetmə orqanlarına təkliflər vermək;

27.2.4. kənar auditlə birgə işi təşkil etmək, auditin nəticə və tövsiyələrinin həyata keçirilməsinə yardım etmək;

27.2.5. bankın idarəetmə orqanları ilə kənar auditorlar, habelə nəzarət orqanları arasında əlaqələr qurmaq;

27.2.6. daxili nəzarət sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə dair Səhmdarların Ümumi Yığıncağına və Müşahidə Şurasına təkliflər vermək.

27.2.7. Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktları ilə nəzərdə tutulmuş digər səlahiyyətləri həyata keçirmək.

27.3. Bankın Audit Komitəsi üç nəfərdən az olmamaqla tək sayda üzvlərdən ibarətdir. Komitənin üzvləri Səhmdarların Ümumi Yığıncağı tərəfindən 4 ildən çox olmayan müddətə təyin edilir. Komitənin üzvləri növbəti müddətə yenidən seçilə bilər. Səhmdarların Ümumi Yığıncağı Komitənin üzvlərindən birini Komitənin sədri təyin edir. Audit Komitəsinin üzvlərinin əmək haqqı formasında muzu Səhmdarların Ümumi Yığıncağı tərəfindən təyin edilir.

27.4. Bu Qanunun 10-cu maddəsinin müvafiq tələblərinə uyğun gəlməyən fiziki şəxslər bankın Audit Komitəsinin üzvü ola bilməz və Səhmdarların Ümumi Yığıncağının qərarı ilə Audit Komitəsinin üzvləri vəzifəsindən azad edilməlidirlər.

27.5. Audit Komitəsi onun iclasında üzvlərinin yarısından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətlidir. İclasların keçirilməsi qaydası Audit Komitəsi haqqında təsdiq edilmiş əsasnamədə müəyyən edilir.

27.6. Audit Komitəsinin qərarları yığıncaqda iştirak edən üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Hər bir üzv bir səs hüququna malikdir, üzvlərin səsvermə zamanı bitərəf qalmasına icazə verilmir. Səslər bərabər olduqda Audit Komitəsi sədrinin səsi həlledici sayılır.

27.7. Daxili audit bölməsi (departament, şöbə və s.) Audit Komitəsinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərir və bankın icra orqanı ilə qarşılıqlı surətdə bankda daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi sistemlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinə fasiləsiz nəzarəti həyata keçirir;

27.8. Daxili audit bölməsinin rəhbəri və əməkdaşları Audit Komitəsinin təqdimatı ilə bankın Müşahidə Şurası tərəfindən vəzifəyə təyin edilir və vəzifədən azad olunur.

27.9. Bankda Audit Komitəsinin və daxili audit bölməsinin fəaliyyətinin standart və qaydalarını Mərkəzi Bankı müəyyən edir.

FƏSİL 33.BANKLARDA MƏCMU KAPİTALININ STRUKRURU

Banklarda Məcmu kapitalın strukturuna birinci (I) dərəcəli və ikinci (II) dərəcəli kapital daxildir. I dərəcəli kapital bankın əsas kapitalı hesab olunur və onun məbləği (aparılan "tutulmalardan" sonra) bankın hesablanmış məcmu kapitalında 50 faizdən az olmamalıdır.

I dərəcəli kapitala aşağıdakı komponentlər daxil edilir: dövriyyəyə buraxılıb tam ödənilmiş adi səhmlər (bankın geri aldığı adi səhmlər çıxılmaqla); dövriyyəyəburaxılıb tam ödənilmiş qeyrikumulyativ müddətsiz imtiyazlı səhmlər; səhmlərin emissiyasından əmələ gələn əlavə vəsait (kapital artıqlığı); keçmiş illərin bölüşdürülməmiş xalis mənfəəti; bankın konsolidasiya olunmuştörəmə cəmiyyətlərində azlıq təşkil edən səhmdarların (payçıların) kapitalı. Keçmiş illərin bölüşdürülməmiş xalis mənfəətinə aşağıdakılar daxil edilir: cari ilin zərəri çıxılmaqla bütün əvvəlki illərin yığılıb bölüşdürülməmiş mənfəəti və kapital ehtiyatları, yəni əvvəlki illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti hesabına yaradılmış fondlar.

II dərəcəli kapital əlavə kapitaldır. Bankın hesablanmış məcmu kapitalında II dərəcəli kapitalın məbləği I dərəcəli kapitalın məbləğindən (aparılan "tutulmalardan" sonra) çox olmamalıdır. Bundan artıq olan hissə məcmu kapitalın hesablanması zamanı nəzərə alınmır. II dərəcəli kapitala aşağıdakı komponentlər daxil edilir: cari ilin bu tarixə olan mənfəəti; ümumi ehtiyatlar (balans aktivlərinin və balansdankənar öhdəliklərin risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş məbləğinin (aparılan "tutulmalar"dan sonra) 1,25 faizindək, lakin "adi" ehtiyatların məbləğindən çox olmayan hissəsi); kapitalın digər komponentləri: kumulyativ müddətsiz imtiyazlı səhmlər; ən azı 5 il müddətinə buraxılmış subordinasiya borc öhdəlikləri

(ödənişinə qalan son 5 ildə II dərəcəli kapitala daxil edilmək üçün onların məbləği hər il 20 faiz azaldılır). II dərəcəli kapitalın hesablanması nəzərə alınan subordinasiya borc öhdəliklərinin məbləği I dərəcəli kapitalın (aparılan "tutulmalar"dan sonra) 50%-dən çox olmamalıdır.

2007-ci ildə bankların məjmu nizamnamə kapitalı 689,5 mln. manatdan yuxarı idi. II-ci dərəcəli kapital 2007-ci il ərzində 165,5 mln. manat (və ya 118,3%) artaraq 305,4 mln. manat təşkil etmişdir. Bankın kapitalının idarə edilməsi üçün aşağıdakılar təmin etməlidir:

1. Likvidlik və kapital tələblərini nəzərə alaraq, kapital gəlirliyi dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsini;

2. Kapitalın biznes bölmələri və göstərilən xidmətər arasında "bölüşdürülməsi"ni;

3. Bankın əlavə kapitala cəlb edilməsi (məbləğinə və növünə görə) ilə əlaqədar tövsiyələrin verilməsini (məsələn, səhmlərin buraxılışı və ya subordinasiya borclar vasitəsilə).

FƏSİL 34. KREDİT VƏ İNVESTİSİYA SİYASƏTİ

Bankların investisiya prosesində iştirak etmə zəruriyyəti bank sisteminin və ümumilikdə iqtisadiyyatın uğurla inkişaf etməsinin qarşılıqlı asılılığından irəli gəlir. Kommersiya banklarının iqtisadiyyatı investisiyalaşdırması yalnız münbit nəticəsində həyata keçirilir.

Kommersiya banklarının investisiya prosesində iştirak etməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. vəsaitlərin investisiya məqsədi ilə banklar tərəfindən səfərbər edilməsi;

2. investisiya xarakterli kreditlərin təqdim edilməsi;

3. vəsaitlərin qiymətli kağızlara yatırılması.

Bu istiqamətlər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Kapitalı, əhalinin əmanətlərini, digər pul vəsaitlərini səfərbər etməklə banklar öz resurslarını mənfəət qazanmaq məqsədilə yaradırlar. Vəsaitlərin yığılması üzrə məliyyatların həcmi və strukturu bankların kredit və investisiya portfelinin vəziyyətinə, onların investisiya fəaliyyəti imkanlarına təsir edən ən əsas amillərdir.

Bankların investisiya fəaliyyətinə iki növ xidmət göstərən biznes kimi baxılır: qiymətli kağızların buraxılması və ya onların ilkin bazarda yerləşdirilməsi yolu ilə nəğd pulun artırılması; broker və dillerlərin ikinci bazarda öz funksiyalarını yerinə yetirən zaman alıcı və satıcıların bir araya gəlməsi.

Bankın investisiya fəaliyyəti mikroiqtisadi aspektdə – banka iqtisadi subyekt nöqtəyi nəzərindən birbaşa və ya dolayısı ilə gəlir əldə etmək məqsədilə maliyyə və real aktivlərin əldə edilməsinə öz vəsaitlərini yatırmaqla banka bir investor kimi baxmaq olar.

Bankların makroiqtisadi aspektdə investisiya fəaliyyəti dedikdə iqtisadiyyatın investisiya tələblərinin təmin edilməsi istiqamətlərində həyata keçirilən fəaliyyət başa düşülür.

Mikroiqtisadi aspektin investisiya fəaliyyəti zamanı kommersiya bankları özəlləşdirilən müəssisələrin qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsində iştirak edir, müəssisənin aksiyalarını, paylarını əldə etmək məqsədilə nizamnamə kapitalına yatırımlar həyata keçirirlər.

Bankların investisiya fəaliyyətinin indikatorları – bankların investisiya fəaliyyətinin indikatoru kimi aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilə bilər:

1. kommersiya banklarının investisiya resurslarının həcmi;

2. investisiya resurslarının real qiymətinin indeksi;

3. bank investisiyalarının həcmi;

4. bank ümumi aktivlərinə investisiya yatırımlarının payı;

5. bankların obyektlər üzrə yatırdığı investisiyaların struktur göstəriciləri;

6. bankların investisiya fəaliyyətinin effektivliyi göstəriciləri, əsasən də investisiya həcmi hesabın aktivlərin artımı, həmçinin də investisiya həcmi hesabına gəlirlərin artması;

7. gəlirli maliyyə aktivlərinə yatırılan kapitala müqayisədə investisiya yatırılmış istehsal sektorundakı alternativ gəlirlilik göstəriciləri.

Kommersiya banklarının investisiya siyasətinə təsir edən makroiqtisadi amillərə aşağıdakılar aid edilir:

1. ölkədəki iqtisadi və siyasi vəziyyət;

2. investisiya və maliyyə bazarının vəziyyəti;

3. bank fəaliyyətinin qanunverici və normativ əsaslar kompleks;

4. vergi siyasəti;

5. bank sisteminin strukturu və stabilliyi.

İnvestisiya imkanlarının qiymətləndirilməsi üçün analitik informasiya aşağıdakı bloklar şəkilində olur:

1. makroiqtisadi vəziyyət və investisiya abı-havası;

2. ümumilikdə investisiya bazarının makroiqtisadi inkişafını xarakterizə edən əsas göstəricilər;

3. investisiya bazarının ayrı-ayrı seqmentlərinin inkişafının əsas göstəriciləri;

4. iqtisadi sahələrin investisiya cazibədarlığının göstəriciləri;

5. ayrı-ayrı investisiya alətlərinin dinamik məlumatı;

6. ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti haqqında məlumatlar;

7. bankların investisiya fəaliyyətinin recimini müəyyən edən qanunverici və normativ aktlar;

8. müxtəlif bank fəaliyyətinin vergi vəziyyəti.

Yuxarıda göstərilən göstəricilər investisiya qərarlarının qəbul edilməsində mühüm oriyentir kimi götürülür.

İnvestisiya siyasətinin formalaşdırılmasına təsir edən əsas mikroiqtisadi faktorlar aşağıdakılardır:

1. investisiya fəaliyyətinin miqyasını və növünü müəyyən edən vəsait bazasının həcmi və strukturu;

2. bank fəaliyyətinin ümumi əsasları, strateji məqsədlərin xarakteri və əhəmiyyəti, investisiya siyasətinin şərtləşdirici seçimi;

3. bankın həyat silsiləsinin mərhələsi;

4. gəlirlik, likvidlik və risk alternativləri ilə müəyyən edilən investisiya qoyuluşunun səmərəliliyi;

5. müqayisə edilə bilən aktivlərin gəlirliyi;

6. investisiya portfelinin təşkili və idarə olunma xərclərinin miqyası.

FƏSİL 35. BANK FƏALİYYƏTİNİN MALİYYƏ TƏHLİLİ

Bankçılığın təməl prinsipi aşağıdakılardır: likvidlik, təhlükəsizlik və mənfəət. Bankçılıqda likvidlik bir bankın minimum zərər ilə, ola biləcək əmanət çəkirlərini ödəyəbilmə və eyni anda bazarın kredit ehtiyacını qarşıyabilmə gücüdür. Bankçılıqda təhlükəsizlik, kapitalının yetərli və bank aktivlərinin keyfiyyəti əsas şərtlərdən biridir.

Bank kapitalının yetərli olması əmanətlərin banka olan güvənini, bankın kredit müştərisinin keyfiyyəti isə bankın təhlükəsizliyini təmin edir.

Bankların mənfəəti, kredit müştərisindən aldığı faiz ilə əmanətçiyə ödədiyi faiz arasındakı fərqdır. Bazar prinsipləri çərçivəsində fəaliyyət göstərən və biznes quruluşu olan bankların ən son məqsədləri, təhlükəsizlik və likvidliyi arasında optimalı təmin edərək bankın mənfəətini maksimizə etməkdir. Ancaq bu üç prinsipin bir biri ilə asanca uyğunlaşmamağı da bir həqiqətdir.

Bank menecmentinin məqsədi gəlirliliyi maksimuma çatdırmaq və riskləri minimuma endirməkdir. Bir bankın ən təməl məqsədi, aktiv və passivlərini sabit və yüksək bir xalis faiz marjında saxlayaraq idarə etməkdir. Banklar aktiv passiv mövqelərini idarə edərək sahibləri üçün qazanc istehsal edirlər. Bankın təməl gəliri çeşidli aktiv maddələrindən qazandığı faiz gəliridir. Bu faiz gəliri qiymətli kağız gəlirləri və bankçılıq xidmət gəlirləri tərəfindən tamamlanır. Bankın əsas xərcləri isə əmanətlər üçün ödədiyi faiz xərcləridir. Əmanətin miqdarına və strukturuna ən önəmli təsir edən ünsür müştərinin sədaqətidir.

Faiz marjı. Faiz marjüümü faiz gəlirləri ilə ümumi faiz xərcləri arasında qalan miqdardır. Bu miqdar özlüyündə elə bir mənə kəsb etmir. Amma xalis faiz marjüüçün ümumi faiz gəlir və xərclərini gəlirli aktivlərə bölmək gərəklidir. Bu nisbət bank mənəfətindəən önəmli göstəricilərdən biridir.

Sərmayə yetərliliyi - sərmayə olmadan, banklar nəəmanət toplaya, nə də borc ala bilərlər. Sərmayəöncə işə başlaya bilmək üçün, sonra da nəzərdə tutulanşərtləri lahiyələşdirmək üçün gərəklidir.

Aktiv keyfiyyəti - bankların aktiv keyfiyyətləri önəmli anlayışlardan biridir. Bunlardan ən önəmlisi kreditlərin keyfiyyətidir. Aktiv keyfiyyətini ölçmək üçün aşağıdakı nisbətlərdən istifadə edilir.

$$1) \quad \frac{\text{Gəlirli aktivlər}}{\text{Aktivlər}} = \text{Gəlirlik nisbəti}$$

$$2) \quad \frac{\text{Kreditlər}}{\text{Aktivlər}} = \text{Kreditlər nisbəti}$$

$$3) \quad \frac{\text{Problemlı kredit qarşılıqları}}{\text{Kreditlər}} = \text{Qarşılıq nisbəti}$$

$$4) \quad \frac{\text{Problemlı kredit}}{\text{Kreditlər}} = \text{Problemlı kredit nisbəti}$$

Menecment keyfiyyəti. Banklar xidmət qurumudur. Bunun üçün insan keyfiyyəti və özəlliklə menecment keyfiyyəti çox önəmli və mənəfətə doğrudan ilişkilidir. Menecment keyfiyyəti aktiv, passiv menecmentinin ən önəmli ünsürüdür. İşdə bu nisbət nə qədər böyük olursa bankın mənəfəti o qədər artacaqdır.

Finans nisbətləri və Du pont təhlili. Bank menecmentində bütün idarəçilərin istifadə etdikləri əsas göstəricilər aşağıda göstərilmişdir.

$$\text{Xalis mənfəət} \\ \text{ROE} = \frac{\text{Kapitalın gəlirliyi}}{\text{Kapital}}$$

$$\text{Xalis mənfəət} \\ \text{ROE} = \frac{\text{Aktivlərin gəlirliyi}}{\text{Aktivlər}}$$

$$\text{Aktivlər} \\ \text{FK} = \frac{\text{Finans leverec}}{\text{Kapital}}$$

CAMEL metodu. "Bank of England"ın hazırladığı 5 önəmli göstərici bank fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən ən önəmli göstəricilərdən biridir.

1. Capital Adequate = Sərmayə yetərliliyi;
2. Asset Quality = Aktiv verimliliyi;
3. Management Quality = Menecment keyfiyyəti;
4. Earnings Ratio = gəlirlilik durumu;
5. Liquidity = likvidlik.

Başabaş nöqtəsi. Xalis faiz marjı, aktiv passiv menecmentinin önəmli hissəsidir. Xalis faiz marjı pozitiv ola bilər, amma nə qədər böyüklükdə olmalıdır? Bütün bunların cavabını verə bilmək üçün bankın başabaş nöqtəsinə nəzər salmaq lazımdır. Bunun üçünsə bankın ümumi əməliyyat və fərdi xərclərini bilmək vacibdir. Nisbət aşağıdakı kimidir:

Xalis xərclər

$$\text{BBN} = \frac{\text{Gəlir gətirən aktivlər}}{\text{Resursların gəlirliyi}} = \text{Resursların gəlirliyi}$$

Gəlirlilik durumu. Bu mövzu ROE nisbətinin qiyməti ilə izah olunur və burada aşağıdakı formullardan istifadə edilir:

Gəlirli aktivlər

Xərcli passivlər

$$\frac{\text{Faiz gəlirləri}}{\text{Gəlirli aktivlər}}$$

$$\frac{\text{Qeyri faiz gəlirlər}}{\text{Aktivlər}}$$

Qeyri faiz gəlirlər

Gəlirlər

Sabit daşınmaz aktivlər

Aktivlər

Xalis gəlir

$$\frac{\text{Xalis gəlir}}{\text{Gəlir}} = \text{Mənfəət marjı}$$

Likvidlik. Idərəcəli likvidlik nisbətləri.

Kassa + MB + digər banklar (hazır dəyərlər)

Müddətsiz əmanət + qısa müddətli borclar + ödəməəmirləri

İDərəcə likvid nisbətləri.

Hazır dəyərlər + finans investisiyası

Qısa müddətli borclar

Likvidlik bankın həm aktiv, həm də passivində toplanan nağd ehtiyacları ödəyə bilmə gücüdür. Ani əmanət çıxışlarını və ani fond ehtiyaclarını ölçmək üçün bank fəaliyyətinin düzgün idarə edilməsi çox vacibdir.

Balansın təhlili. Bank balanslarının və gəlir tablolarının incələnməsi nəticəsində bankların varlıq strukturu, passivləri ilə müəyyənləşən qaynaq strukturu və gəlir yaradıcı fəaliyyətləri ilə xərcləri haqqında məlumat əldə edilə bilər. Təməl finans cədvəli maddələrinin xüsusi olaraq bilinməsi finans təhlilinə işıq tutacaq nisbət təhlilinin aparılmasından asılıdır. Nisbət təhlili bankların finans strukturlarının güclü olub olmadığını ortaya qoymaq və bankın finans vəziyyətini öncədən proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilir. Bank balanslarının aktiv tərəfində, bütün balanslarda olduğu kimi, bankların sahib olduğu varlıqlar yer alır. Bank varlıqlarını likvid dəyərlər, kreditlər, iştirakçılar və sabit dəyərlər altında dörd qrupda araşdırma bilirik. Likvid dəyərlər nağd pul, digər banklardakı əmanət və bazarlara bilən qiymətli kağızlardan ibarətdir. Bazarlara bilən qiymətli kağızlar içindəki ən önəmli pay dövlət istiqrazlarına və xəzinə bonolarına aiddir. Likvid dəyərlər toplamına bankların Mərkəzi Bankında tutduğu ehtiyat normaları da daxildir. İştirakçılar bankların başqa şirkətlərdə iştirakından ibarətdir.

Gəlir cədvəli. Gəlir cədvəlinin ilk bölümündəki faiz gəlirlərindən faiz xərcləri çıxarıldıqda xalis faiz gəliri əldə edilir. Banklarda faiz gəliri: kreditlərdən alınan faizdən; banklardakı əmanətdən əldə edilən faizdən; pul və sərmayə bazarı yatırımlarından əldə edilən faizdən; əmanət məcburi ehtiyac normalarından alınan faizdən. Bankların faiz xərcləri isə: əmanətə verilən faizlər və istifadə edilən kreditlərə verilən faizlərdən meydana gəlir.

Gəlir cədvəlinin digər iki bölümü bankların digər fəaliyyətlərindən əldə edilən gəlirləri və xərcləri əhatə edir. Bunlara faiz xarici gəlirlər və ya fəaliyyət gəlirləri və faiz xarici xərclər və ya fəaliyyət xərcləri adı verilir.

Beləliklə, gəlir cədvəlini aşağıdakı kimi təsvir edə bilərik:

1. Faiz gəliri: Kreditlərdən, banklardan, qiymətli kağız portfeli və digər əməliyyatlardan əldə edilən faiz gəlirləri;

2. Faiz xərcləri: Əmanətlərə ödənen və alınan kreditlərə ödənen.

3. Ümumi faiz gəliri, Faiz gəliri - faiz xərcləri;

4. Kreditlər, zərər qarşılığı;

5. Xalis faiz gəliri;

6. Fəaliyyət gəlirləri: bankçılıq xidmətlərindən və digər tədbirlərdən;

7. Fəaliyyət xərcləri: Personal xərcləri, digər xərclər;

8. Vergidən qabaq mənfəət

8. Vergi;

10. Xalis Mənfəət;

Faiz xaricində gəlirlər (fəaliyyət gəlirləri): Kreditlərdən alınan haqq və komisiyon, bankçılıq xidmətləri gəlirləri, valyuta alqı-satqısından əldə edilən gəlir, iştirakçılardan alınan dividend.

Faiz xarici xərclər isə (fəaliyyət xərcləri): personal xərcləri, verilən haqq və komisiyonlar, amortizasiya xərcləri, valyuta zərərləri. Bankların faiz xarici xərcləri içindəki ən önəmli pay personal xərclərinə aiddir. Digər xərclər maddəsinə aiddir: reklam və tanıtma (promsyon) xərcləri.

Banklar mənfəətlərini artırma üçün üçəsas vəzifəni yerinə yetirirlər: gəlirlər maksimizə etmək; məsrəfləri nəzarət altına almaq; riski endirməkdir.

Bank finans cədvəllərinin təhlili bankların finans bacarığını qiymətləndirmək və finans strukturlarındakı güclü və zəif nöqtələri ortaya çıxarmaq baxımından son dərəcə önəmlidir.

Banklar finans cədvəllərinin təhlilində iki texnikadan istifadə edirlər. Bunlar: balans və gəlir cədvəli maddələrinin keçmiş dövəmlərlə müqayisəsi və ayrı-ayrı göstəricilərin nisbəti.

Öncənisbətlər, təhlili aparılan banklara uyğun olaraq seçilməlidir. Heç bir nisbətin təkbaşına bütün finans durumunu açıqlayıcı gücü yoxdur.

Banklarda istifadə edilən nisbətləri iki qrupda toplamaq mümkündür: mənfəətlik və likvidlik kapital yetərliyi.

Mənfəətlik təhlili, bankların gələcəkdəki qazanc gücünü proqnozlaşdırmaq məqsədi ilə keçmiş dövəmlərdəki fəaliyyətin dəyərləndirilməsinə yardımçı olur.

Likvidlik, aktivlərin dəyərlərini itirmədən pula çevrilə bilmə özəlliyi olaraq tanımlana bilər. Hər hansı bir bankın likvid ehtiyacı əmanət götürülməsinə, kredit həcmnin genişlənməsinə, ticari bazarlara və fəaliyyət nəticəsində lazım olan nağd ehtiyaclarına bağlı olaraq dəyişir.

Kapital yetərlik ölçüsü

Nisbət	Ölçü
Kapital/ Aktiv	Qaldırac (leverage)
Kapital/ Kreditlər	Qaldırac və borc strukturundakı meyl
Kapital/ Əmanət	Sərmayə strukturu
Borc mənbələri / Kapital	Qaldırac (leverage)

Bazar iqtisadiyyatında bank fəaliyyətinin əsas istiqaməti - mənfəti maksimum, əməliyyat xərclərini isə minimuma çatdırmaqdır. Bank fəaliyyətinin nəticəsinin metodik təhlili gəlir və xərclərin, mənfəətin araşdırılmasına bağlıdır.

Təhlil prosesində aşağıdakılara diqqət yetirilir:

1. balans hesablantını xərc və gəlirlərini təhlil etmək;
2. bank işinin finans nəticələrinin şaquli vəüfiqi təhlili;

3. mənfəət göstəricilərini rüblər və illər üzrə təhlil;
4. mənfəətin ayrı-ayrı faktorlara bağlılığının təsbiti.

Finans nəticələrinin təhlilinin məqsədi bank fəaliyyətinin mənfəətini artırma yolları və bu istiqamətdə tövsiyələr hazırlamaqdır.

Bu halda bankın strategiyası aşağıdakı prinsiplər əsasında olmalıdır:

1. kapitalı ucuz almaq və ya cəlb etmək;
2. kapitalı yüksək dəyərə satmaq və xidmətləri yükək rentabelli tarifləsəymək;
3. inamlı müştəriləri toplamaq və bank riskini minimuma endirmək, əməliyyatları diversifikasiya etmək.

Bank fəaliyyətinin təhlili nəticəsində bankın rəhbərliyi kredit və faiz siyasətini formalaşdırır və mənfəəti az olan əməliyyatları minimuma endirir.

Bankın ümumi gəlirini aşağıdakı sxemdə göstərə bilərik:
Ümumi gəlir = faiz gəliri - qeyri-faiz gəlir.

Faiz gəliri kreditlərə görə müəyyənləşdirilən faizlərdən əldə edilən gəlirlərdir; qeyri-faiz gəliri isə investisiya fəaliyyətindən əldə edilən gəlir (qiymətli kağızlara görə dividendlər), valyuta alqı-satqısından əldə edilən gəlir, çeşidli bank xidmətlərin satışından əldə edilən gəlirlər; komissiya gəlirləri və ya s. gəlirlərdir. Bank gəlirlərinin öyrənilməsi şaquli vəüfiqi təhlildən başlayır, yəni gəlirin ayrı-ayrı qruplarının xüsusi çəkisi müəyyən edilir.

Bankın ümumi gəlirinin artımına aşağıdakı amillər təsir göstərir: gəlir içində kredit əməliyyatlarının payının yüksəkliyi (faiz gəliri) və qeyri-kredit əməliyyatlarından əldə edilən gəlir (qeyri-faiz gəliri) və "işləyən" aktivlərinin payının yüksəkliyi.

Aktivin təsnifatı gəlir və gəlir gətirməyən aktivləri müəyyən etməyə imkan yaradır. Banka gəlir gətirən aktivlər qrupuna daxildir: qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlər, banklara kredit, qiymətli kağızlarla əməliyyatlardan əldə edilən gəlir. Gəlir gətirən aktivlərin optimal səviyyəsi 85 % olaraq qəbul edilir.

Kassa, müxbir hesabı, ehtiyat hesabı, əsas fondların həcmi - banklara gəlir gətirməyən aktivlər maddəsinə daxildir. Sadalanan aktiv maddələrinin ixtisaslaşması bank gəlirliyini artırır. Lakin bankların həcmnin yüksəkliyi bankların rentabelliğini azaldır, ancaq likvidliyi averilən kreditlər üzrə orta qalır.

Bankların ümumi gəlirini aşağıdakı formada göstərə bilərik:

Ümumi gəlir = əməliyyat gəliri + qeyri bank gəliri (qeyri əməliyyat gəlirlər).

Bank gəlirliliyinin təməl göstəricilərini aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

$$\frac{\text{Mənfəət}}{=x} \quad \text{Mənfəət} \quad \text{Aktiv}$$

$$\text{kapitalAktiv} \quad \text{Kapital}$$

Bank fəaliyyətinin "rentabelliği" aktivlərin çalışmasına bağlıdır. Yəni,

$$\frac{\text{Mənfəət}}{\text{Aktiv Bank gəliri}} = \frac{\text{Mənfəət}}{x} \quad \text{Aktiv} \quad \text{Bank gəliri}$$

Bank aktiv gəlirliyinə təsir göstərən başlıca amil-marjdir. Marj -gəlirin yüzədə neçə faizinin bankın əlində qalmasını göstərən göstəricidir.

Faiz tarifiinin dəyişkənlik riskinin təsir gücünü göstərmək üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə etmək olar: Xalis faiz gəliri = faiz gəliri - faiz məsrəfləri.

$$\text{Xalis faiz marjı} = \frac{\text{Xalis faiz gəliri}}{\text{Gəlir gətirən aktivlər}}$$

Kommersiya bankının xərcləri - bank fəaliyyətinin təminatı və əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün çəkilən xərcləri əhatə edir. Bankın xərcləri = faiz xərcləri + qeyri-faiz xərcləri. Faiz xərcləri - cəlb edilmiş vəsaitlər üçün ödənilən faizlərin məbləğidir. Qeyri-faiz xərclərinə daxildir: əməliyyat xərcləri - poçt və teleqraf xərcləri, valyuta əməliyyatları üzrə xərclər, müxtəlif hesablar üzrə ödənilən xərclər; bank fəaliyyətinin təminatı üçün - idarə aparatlarının saxlanması, təsərrüfat (amortizasiya ayrılmaları, icarə haqqı və s.); sair xərclər - cərimə, keçən il üzrə faiz və komissiya ödəmələri.

Ümumiyyətlə, faiz xərcləri ümumi xərclərin 70 %-ni təşkil edir.

Bank xərclərinin strukturunu aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Bank xərcləri = əməliyyat xərcləri + bank fəaliyyətinin təminatı üzrə xərclər + sair xərclər.

Bank xərclərini təhlil edərkən, ayrı-ayrılıqda xərclərin ümumi xərclər içində payının çəkisi müəyyən edilir.

Məsələn, əməliyyat xərclərinin payı: Əməliyyat xərcləri,
Xərclər

Cəlb edilmiş resurslar üçün ödənilən faiz xərclərinin ümumi xərclər içində payı, Faiz xərcləri

Xərclər

Xərclərin təhlilində aşağıdakı düsturlardan da istifadə edilir:

1) Personal xərclər

Xərclər

2) Təsərrüfat xərcləri

Xərclər

3) Sair xərclər

Xərclər

Ümumi xərclərin həcmində azaldılması banklara aşağıdakı üstünlükləri verir: resurs baza strukturunun optimallaşması və qeyri-faiz xərclərinin azaldılması.

Bank idarəçilərinin xərclər mövzusunda diqqət edəcəkləri ən önəmli nöqtə - idarə xərcləridir. Xüsusilə də, cərimələrin azaldılması

masma və ya onu sifıra endirmək məsələsi bank menecmenti qarşısında duran ən başlıca vəzifədir.

Kommersiya bankının mənfəəti – kommersiya bankının maliyyə nəticəsinin fəaliyyətidir, yəni gəlirlərin xərcləri üstləməsidir.

Kommersiya banklarının mənfəətlərinin təhlili aşağıdakı istiqamətdə apanılır:

1.bankın cari dövəndə mənfəətinin səviyyəsi;

2.xalis mənfəətin təhlili;

3bank fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini və bank əməliyyatlarının növləri üzrəldə olunan mənfəətin təhlili;

Bankın mənfəətinin başlıca göstəricilərdən biri kapitalın mənfəət normasıdır.

Mənfəət

$K = \frac{\text{Mənfəət}}{\text{Kapital}}$

Kapital

Bank fəaliyyətinin maliyyə nəticəsinin iqtisadi təhlilinin başlıca vəzifələri aşağıdakılardır:

1. bank mənfəətinin strukturunun öyrənilməsi;

2. gəlir planının yerinə yetirilməsi;

3. mənfəəti artırma yolları və tədbirlər planı hazırlamaq.

Banklarda il ərzində gəlir və xərclər haqqında hesabat əsas informasiya bazasıdır.

Bank fəaliyyətinin təhlilərindənən önəmli məsələlərdən biri də xərclərin üzərində nəzarətdir.

Bank fəaliyyətinin ən səmərəli göstəricisi rentabellikdir. Bankın rentabellik səviyyəsi rentabellik əmsalı ilə ölçülür. Bank rentabelliğinin ümumi göstəricisi bankın ümumi mənfəətliyini və ya 1 manat gəlirə düşən mənfəətin payını müəyyən etməyə imkan verir.

Mənfəət

$\frac{\text{Mənfəət}}{\text{Gəlir}} \times 100\%$

Gəlir

Bank gəlirliliyinin başlıca göstəricisi bank kapitalının səmərəliliyidir.

$$K = \frac{\text{Mənfəət}}{\text{Kapital}} \times 100\%$$

FƏSİL 36. BANKLARDA RİSK NÖVLƏRİVƏ RİSKLƏRİ İDARƏETMƏ KOMİTƏSİ

Bankqrup daxilində risklərin idarə edilməsi funksiyası finans riskləri (kredit, bazar, coğrafi, valyuta, likvidlik və faiz dərəcəsi riskləri), əməliyyat və hüquqi risklər ilə əlaqədar həyata keçirilir. Finans risklərinin idarə edilməsi funksiyasının əsas məqsədi risk limitlərinin müəyyən edilməsi və bu limitlərə riayət edilməsidir. Əməliyyat və hüquqi risklərin idarə edilməsində məqsəd, bu risklərin azaldılması üçün nəzərdə tutulan daxili qayda və prosedurlara müvafiq qaydada riayət edilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Bankçılıqda risk qavramı, bankların investisiya prosesində ortaya çıxma biləcəkləri zərərləri ifadə edir. Banklar mənfəəti və likvidlik ilə əlaqədar qərarlar olarkən, mövcud qeyri-müəyyənliyi ortadan qaldırmaq üçün çətin təhmini versiyalar hazırlar. Ancaq təhminlə gerçəkləşmənin eyni ölçülərdə olmaması riski amilini ortaya çıxarır.

Banklar, bir tərəfdən likvidliyi təmin edərkən, digər tərəfdən isə bankın gəlirliyini zəmanət etməli, qərarların meydana çıxmasına qarşı müvafiq tədbirlər hazırlamalı və dəyişən şərtlər çərçivəsində operativ bir qərar ala bilməlidir.

Banklar, bir tərəfdən likvidliyi təmin edərkən, digər tərəfdən isə bankın gəlirliyini zəmanət etməli, qərarların meydana çıxmasına qarşı müvafiq tədbirlər hazırlamalı və dəyişən şərtlər çərçivəsində operativ bir qərar ala bilməlidir.

Bankların mənfəətli fəaliyyət göstərə bilmələri üçün gəlir yaradılmasına və məsrəflərinə nəzarət etməklə yanaşı istənilən

riskə hazır olması çox mühüm məsələdir. Risk bankçılıqda qarşısı alınmayan ən problemlı amildir.

Balansın strukturundan qaynaqlanan risklər əsas etibarlı ilə aktiv və passivin tarazlığının pozulmasından ortaya çıxan risklərdir.

Müddət formasiyasının pozulması və öhdəliklərinin fərqli pulvahidləri üzərindən olması səbəbi ilə balans strukturundakı pozulma nəticəsində ortaya çıxan problemlər bankçılıq böhranlarına yol açabilir.

Kapital yetərliyi riski. Banklar sərmayələrini qanunların təsbit etdiyi həcmdə tutmaq məcburiyyəti vardır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının 1 iyul 2007-ci il tarixindən etibarən banklar üçün minimum nizamnamə kapitalı 10.000.000 manat olaraq müəyyən edilmişdir. Bir tərəfdən sərmayə yetərliyi nisbətində minimum 8% olması tövsiyə edilmişdir.

Kapital çatışmamazlığı durumunda sərmayə artımı etmək olar və ya başqa bir güclü bankla birləşmək, aktiv strukturunda bəzi məhdudiyətlər qoyula bilər və faiz xərclələrini azalmaqla sərmayə yetersizlik problemini qismən həll etmək olar.

Kredit riski. Kredit aldığı krediti zamanında geri ödəməmə riski vardır. Kredit riskinə qarşı qorunmanın ən yaxşı yolu kredit portfelinin çeşidləndirilməsidir. Hər hansı bir bankın kredit risk səviyyəsi həmin bankın sahib olduğu kreditlərin keyfiyyəti ilə doğrudan da sıx bağlıdır. Kredit riski bankların qarşılaşdıqları ən təməl risk növüdür. Basel Bankında Nəzarət və Nizamlaşdırma komitəsi tərəfindən kredit riski, bir bankın kredit müştərisinin ya da özü ilə bir anlaşmaya tərəf olanın müqavilə şərtlərinə uyğun formada öhdəlikləri qarşılıqda olaraq tanımlanmışdır.

Qarşı tərəf borcunu müəyyən edilmiş ödəmə müddətində tam ödəyə bilmədikdə, bank kredit riskinə məruz qalır. Qrup məruz qaldığı kredit riskinə bir borcalan və ya borcalanlar qrupu, eləcə də coğrafi və ya fəaliyyət sahələri üzrə limitlər

müəyyən etməklə nəzarət edir. Bu cür risklərə Qrup tərəfindən müntəzəm olaraq nəzarət olunur və il ərzində mütəmadi olaraq nəzərdən keçirilir. Kredit riski səviyyəsinin məhsul, borcalan və sənaye sahələri üzrə limitləri müntəzəm olaraq İdarə Heyəti tərəfindən təsdiqlənir.

Bir borcalan, o cümlədən banklar və broker şirkətlərinin məruz qaldığı kredit riski əlavə olaraq balans və balansdankənar riskləri əhatə edən sub-limitlər vasitəsilə, eləcə də gün ərzində forvard valyuta müqavilələri kimi ticarət vasitələri üzrə risk limitlərini ötürməklə məhdudlaşdırılır. Qəbul edilə bilən risk səviyyəsi üzrə limitlərə faktiki olaraq hər gün nəzarət edilir.

Kredit riski mövcud və potensial borcalanların borc vəsaitləri üzrə faiz ödənişlərini və əsas məbləği geri qaytarmaq qabiliyyətini müntəzəm şəkildə təhlil etməklə, həmçinin lazım olduqda kredit limitlərini dəyişdirməklə idarə olunur. Kredit riski həmçinin hüquqi və fiziki şəxslərin təminat və zəmanətlərini almaqla idarə olunur.

Balansdankənar maliyyə vasitələri üzrə kredit riski həmin maliyyə vasitəsi üzrə əməliyyatların digər iştirakçısı tərəfindən müqavilə üzrə öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi nəticəsində zərərin yaranması ehtimalı kimi müəyyən edilir. Qrup şərti öhdəlikləri və balans üzrə maliyyə vasitələri ilə əlaqədar əməliyyatların təsdiqlənməsi prosedurları, riskləri məhdudlaşdıran limitlərdən istifadə və monitorinq prosedurlarına əsaslanan eyni kredit siyasətini tətbiq edir.

Banklar gün getdikcə kreditlər xaricində də dəyişik finansal alətlərə ilişkin kredit riski ilə qarşı qarşıya qalmaqdadırlar; məsələn, interbank əməliyyatları, kommersiya finansmanı, valyuta əməliyyatları, swap əməliyyatları, bonoslar, opsiyonlar. Müddətli əməliyyatlar, qarantı və kəfalətlər kimi verilən kreditlərin az sayda şirkətin yoğunlaşması və ya tək bir şəxsə və ya industri sektoruna böyük miqdarda kredit açılması kredit riskini artırır.

Valyuta riski –Valyuta bazarlarında valyutalardakı gözlənilməyən dalğalanmalar səbəbi ilə bank axın mövqelərində uyğunsuzluq ilə rastlaşa bilər və zərərə düşər.

Azərbaycan Respublikası Milli Bankının Açıq Valyuta Mövqeyi Limitlərinin Müəyyən Edilməsi və Tənzimlənməsi haqqında Qaydalarına uyğun olaraq, Bankın hər-hansı bir valyuta üzrə açıq valyuta mövqeyi Bankın ümumi kapitalının 10%-dən, bütün xarici valyutalar üzrə isə 20%-dən artıq olmamalıdır.

Likvid riski - banklar istər kredit fəaliyyətlərini və investisiya qoyuluşlarını aparmaq, istərsə dəəmanət sahiblərinin tələblərini ödəyə bilmək üçün yetərli miqdarda istifadə edilə bilən, fonda sahib olmaq məcburiyyətindədirlər. Fondların yetərsiz olması halında risk daha da yüksəlir. Bu riskə nümunə kimi bütün əmanət sahiblərinin pullarını bir anda bankdan götürməsi ilə bankın tam iflasa uğraması göstərilə bilər.

Likvidlik riski aktivlər üzrəəməliyyatların yerinə yetirilmə müddətinin passivlər üzrəəməliyyatların ödəmə müddətləri ilə uzlaşmadığı hallarda ortaya çıxır.

Faiz riskli aktiv və passivlərdən hər hansı birisinin müddətinin digərindən qısa və ya uzun olması durumunda ortaya çıxmaqdadır ki, buna likvidlik riski də deyilir.

Faizriski - faiz nisbətərində meydana gələn dəyişikliklərin bankın gəlir və xərclərinə təsir etməsindən ortaya çıxan bir riskdir. Faiz başqa sözlə, bankların aktivlərində və passivlərində bulunan faizlə alətlərin yenilənmə sırasında qiymətlərin qeyri-müəyyənlik səbəbi ilə daşdığı ilə risklərdir.

Əməliyyat riski – sistemlərin nasazlığı, işçilərin səhvi, saxtakarlığı və ya xarici hadisələr nəticəsində yaranan riskdir. Nəzarət sistemi işləməyəndəəməliyyat riskləri nüfuza xələl vura, hüquqi nəticələrə və ya maliyyə zərərlərinə gətirib çıxara bilər. Bank bütün əməliyyat risklərinin aradan götürülməsini güman edəbilməz, lakin Bank bu riskləri nəzarət sistemi və potensial risklərin izlənməsi və onlarla bağlı tədbirlərin görülməsi yolu ilə idarə edə bilər. Nəzarət sisteminə vəzifələrin

səmərəli bölünməsi, daxil olma, təsdiq etmə və tutuşdurma prosedurları, heyətin təlimləndirilməsi və qiymətləndirilməsi prosesləri, eləcə də auditdən istifadə daxildir.

Risqləri idarəetmə komitəsi bankın fəaliyyəti nəticəsində yaranan risqlər haqqında məlumata və biliyə malik olan İdarə Heyətinin üzvlərindən və bankın struktur vahidlərinin rəhbərlərindən təşkil olunur. Komitəyə İdarə Heyətinin üzvü rəhbərlik edir.

Risqləri idarəetmə komitəsinin başlıca vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Risqlərin idarə edilməsi qaydalarını hazırlamaq, İdarə Heyəti ilə razılaşdırdıqdan sonra təsdiq olunması üçün Müşahidə Şurasına təqdim etmək;

2. Risqlərin idarə edilməsi qaydalarını vaxtaşırı qiymətləndirmək və tələb olunduqda yeniləşdirmək;

3. Risqlərin idarə edilməsi prosesini əməliyyat cəhətdən daim dəstəkləmək və bunun üçün bankın müvafiq struktur bölməsinin və ya əməkdaşlarının müəyyən edilməsini təmin etmək.

FƏSİL 37. BANK BÖHRANI

Finans böhranı, sadəcə olaraq, iqtisadiyyatın ümumi böhran şərtləri altında yaranmış geniş böhran spektrinin bir tərəfidir. “Finans böhranı” termini son zamanlar çox ümumi və geniş mənada istifadə olunur. Əvvəllər, xüsusən dəəgər söhbət dövrü iqtisadi böhranlara səbəb olan və onları müşayiət edən hadisələrdən gedirdisə, ənənəvi olaraq, daha çox “pul böhranları”ndan danışılırdı. Finans böhranlarının səbəbləri müxtəlifdir. İlk növbədə, bunun səbəbləri əsassız (tutarsız) makroiqtisadi siyasət, dövlət köçürməədemə münasibətləri sisteminin kökündən pozulması, inflyasiyanın güclənməsi, bank sektorundakı çaxnaşma, zəif və ya axsaq milli finans sistemi, əlverişsiz xarici şərtlər (məsələn, əsas milli ixrac mallarının qiymətinin düşməsi, və ya əsas idxal mallarının qiymətinin qalxması), düzgün olmayan mübadilə kursu (adətən, yüksək), siyasi qeyri-sabitlikdir.

Elmi ədəbiyyatda valyuta, böhranının birmənalı şərhini mövcud deyil. Valyuta böhranı maliyyə böhranı ilə əlaqələndirilir və qarşılıqlı əvəz oluna bilən anlayışlar kimi nəzərdən keçirilir. Valyuta böhranına geniş nəzər onu valyuta bazarındakı vəziyyətin kəskin ağırlaşması kimi təqdim edilir. Valyuta böhranı – valyuta sferasındakı qarşılıqlı əvəzin kəskin ağırlaşmasıdır. O, valyuta kurslarının kəskin tərəddüdlərində, kapital axınında, devalvasiya və revalvasiyada, beynəlxalq likvidliyin zəifləməsində, valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərində qarşılıqlı əvəzin kəskinləşməsində özünü göstərir.

BPF-nin verdiyi tərifi görə «valyuta böhranı mübadilə kursuna spekulyativ hücumlar zamanı xarici rezervlərin xərc-

lənməsinə və ya faiz dərəcələrinin kəskin qalxmasına səbəb olur».

Nəzərə alsaq ki, real mübadilə kursu yaxınlaşmaqda olan valyuta böhranını müəyyənləşdirən əsas amildir, elə o da bank qeyri-sabitliyinin əsas indikatoru olacaqdır. Deməli, valyuta və bank qeyri-sabiliyininin yaranmasını iqtisadçılar xüsusi terminlə ifadə ediblər – “ikiqat böhran” (twin crises) .

Valyuta və bank sferasının qarşılıqlı əlaqəsi bu böhranların indikatorlarının da qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birini tamamlamasına səbəb olmuşdur. Milli valyutanın devalvasiyası bank çaxnaşmasının yaxınlaşmasının göstəricisidir.

Maliyyə böhranının bir elementi də borc böhranıdır. Yerli və qərbin iqtisadçı-alimləri kifayət qədər uzun müddətdir ki, borc böhranının təbiətini ətraflı araşdırırlar. Borc böhranı dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin kreditorlar qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsidir. Bu mənada borc böhranı bank böhranı ilə oxşar görünə bilər. Bu iki anlayış arasında yeganə prinsiplial fərq münasibətlərin subyektidir. Əgər bank böhranını araşdırarkən biz bank institutlarını nəzərdən keçiririk, borc böhranının isə finans müəssisələri və dövlətlə bir əlaqəsi yoxdur. Bundan başqa, bank böhranı mahiyyət etibarilə kredit böhranıdır, yəni kreditorun problemlərini öyrənir və təhlil edir, borc böhranı isə debitorun və ya borc alanın fəaliyyətindəki qeyri-sabitliyə işarə edir.

Fond böhranı maliyyə böhranının ayrılmaz hissəsidir, belə ki, xüsusən bazar iqtisadiyyatı şərtləri altında fond bazarında baş verən proseslər bank sisteminin vəziyyətinə müstəsna dərəcədə güclü təsir göstərir. Bir halda ki, qiymətli kağızlar real və maliyyə sektorlarının (ilk növbədə, bankların) aktivlərinin əsas hissəsini təşkil edir, birjanın iflası, müvafiq olaraq, bankların ödəmə qabiliyyətini pisləşdirir.

Məlumdur ki, 1929-1933-cü illər dünya böhranı Nyu-York birjasında fəlakətli çökməsi ilə başladı. Bunun nəticəsində nəinki qiymətli kağızlar bazarında fəal işləyən minlərlə şirkətlərlə yanaşı bir çox banklar da çökdü. 1929-1933-cü illərdə

25000 amerikan bankından 11000-i müflisləşdi. 1929-cu ilin oktyabr ayından sonra bankların müflisləşməsi epidemiya miqyasını aldı. Əksər banklar aktivlərin “quruması” vəəmə-nətlərin tələb olunması arasında məngənəyə düşmüşdülər. Bankların aktivlərində qiymətli kağızlar və qiymətli kağızlar girovu altında borclar üstünlük təşkil edirdi. Böhran şəraitində bu kağızların dəyəri dəfələrlə azaldı, əksəriyyəti isə bütün dəyərini itirdi. Misal üçün, 1931-ci ildə 1700 mln. dollarlıq depoziti olan 2250 bank, 1933-cü ildə isə 2875 mln. dollarlıq depoziti olan 2700 bank iflasa uğradı.

Beləliklə, maliyyə böhranı – ağır iqtisadi və sosial nəticələr verən xoşagəlməz hadisədir. Sistemli finans böhranının bütün mümkün nəticələri arasında ondan cəmiyyətin aldığı düzgün dərslər və sağlam təhlil əsasında qəbul olunmuş adekvat qərarların reallaşdırılması müsbət nəticələr adlandırıla bilər.

Maliyyə sarsılmaları sferasındakı işləri yekunlaşdıraraq belə qərara gəlmək olar ki, maliyyə böhranının tərkibinin mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: maliyyə böhranı – maliyyə aktivlərinin dəyərinin kəskin düşməsi ilə və ya maliyyə bazarında vəziyyətin kəskin ağırlaşması, xüsusən də milli pul vahidinin dəyərsizləşməsi və suveren borcun ödənilməsi problemi, maliyyə sisteminin funksiyalarının pozulması (maliyyə bazarı və maliyyə institutları), nəhayət, qiymətli kağızların mübadilə dəyərinin kəskin düşməsi ilə xarakterizə olunur.

Maliyyə böhranının tərifinə əsaslanaraq, yerli və xarici müəlliflərin elmi araşdırmalarında maliyyə qeyri-sabitliyinin yaranması və inkişafının dəqiq çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsinə dair vahid yanaşmanın olmadığını əminliklə sübut etmək olar. Maliyyə böhranı anlayışı o qədər genişdir ki, onun mahiyyətini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Maliyyə böhranının strukturu məsələsində də iqtisadçı alimlər arasında fikir birliyi yoxdur.

Qərb ədəbiyyatında maliyyə böhranı termini, faktiki olaraq, bank böhranı kateqoriyası ilə eyni tutulur. Lakin maliyyə böhranı anlayışına belə yanaşma optimal deyildir, çünki

bank böhranı maliyyə böhranının bir komponentidir. Maliyyə böhranı anlayışı bank böhranı anlayışına nisbətən daha geniş anlayışdır.

Beləliklə, maliyyə böhranının strukturu aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

1. Valyutamilli valyutanın devalvasiyasına səbəb olur;
2. Bankbir və ya bir neçə bankın müflisləşməsi ölkədə ödəmə böhranını yaradır və onun fonunda da iqtisadiyyatda bankların müflisləşmə epidemiyası yayılır;
3. Borc daxili və ya xarici borc probleminin kəskinləşməsi ilə əlaqədardır;
4. Birja qiymətli kağızların bazar dəyərinin sürətlə düşməsi.

FƏSİL 38. QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANI VƏ AZƏRBAYCAN BANK SİSTEMİNİN MALİYYƏ SABİTLİYİ

Sistemli bank böhranın başlanğıcı ümumilikdə bank sektorunda müstəsna rolu olan bir və ya bir neçə bankın ödəmə qabiliyyətində ciddi problemlərin yaranması ilə bağlı ola bilər. Bu cür bankların dağılması «domino effekti»ni təhrik edə və bununla da sistemli böhran yarada bilər.

Ümumiyyətlə, hər bir ölkədə bank sisteminin böhrana salın fərqli səbəblərlə bərabər, bütün ölkədə keçərlı orta q səbəblər də var və beynəlxalq təcrübədə bank böhranının ən geniş yayılmış izahına görə aşığıdakı dörd şərtədən biri mövcud olarsa bank sisteminin vəziyyəti böhranlı hesab oluna bilər:

1. Bankların aktivlərində işləməyən, yəni gəlir gətirməyən aktivlərin payı 10 %-dən çoxdur;

2. Bankların xilas etməməliyyatına sərf olunan məsrəflər ÜDM-un 2 %-dən çoxdur;

3. Bank sektorunun problemləri bankların əhəmiyyətli hissəsinin (10 %-dən artıq) milliləşdirilməsinə gətirib çıxarıb;

4. Əmanətçilər arasında şaiyələr (panika) yaranıb və depozitlərin kütləvi surətdə geri götürülməsi baş verib və ya depozitlərin döndürülməsi, ya da ki, böhrana cavab olaraq hökumət tərəfindən depozitlə rümmü zəmanətlərin tətbiq olunması kimi fəvqəladə tədbirlər görüüb.

Maliyyə böhranının hərərət dərəcənin şiddətlənməsinə təsir edən amillər aşığıdakılardır:

1. Faiz dərəcələrində yüksəlmə;

2. Bankın balansındakı pozuntular;

3. Fond birjasında çöküş;

4. İqtisadiyyatda qeyri- müəyyənsizliyin artımı.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank böhranları qanunauyğun haldır və ona xas olan immanent disproporsiyalar və ziddiyyətlər ləşərtləndirilir. Bu çərçivədə bank sektorundakı böhranların səbəblərini araşdıran elmi-tədqiqat işləri son illər artmaqdadır.

Bank sisteminin böhrana girməsinin başlıca problemi sistemin dövlətə və cəmiyyətə yüklədiyi maliyyə ağırlığındadır. Bəzi hallarda, bankların xilas edilməməliyyəti maliyyə böhranların şaxələrini artıraraq daha böyük zərərlərə yol açabilir. 2007- ci ildə ABŞ-da başlayan və daha sonra əksər ölkələrə yayılan maliyyə böhranı dünyanın keçirdiyi ən iri tutumlu qlobal böhrandır. 1975- 2009 -ci illərdə 50 -dən artıq ölkədə 200 -dən çox valyuta və 54 borc/bank böhranlarını qeydə alıb.

2007- 2008 -ci illərdə ABŞ baş verən böhranın daha çox “finans infeksiyası” kimi yeni fenomenin nəticəsi olduğu aydınlaşandan sonra yeni dünya finans böhranının yaranma təhlükəsi xüsusilə kəskin şəkildə qəbul olunmağa başladı.

1990-2009-ci illərdə sistemli bank böhranları

Əlcəzair 1990-1992	Konqo 1994-2002	ABŞ 1980-1992
Argentina 1995, 2001-2002	Kosta-Rika 1994-1997	Svazilend 1995
Boliviyaya 1994-1997, 2001-2002	Kot-d-İvuar 1988-1991	Syerra-Leone 1990-1993
Braziliya 1994-1999	Keniya 1993-1995	Tayvan 1997-1998
Burkina Fasso 1988-1994	Koreya 1997-2002	Tailand 1997-2002
Bolqarıstan 1991-1993	Liberiya 1991-1995	Tunis 1991-1995
Burundi 1994-1997	Madaqaskar 1988-1991	Türkiyə 1991, 1994, 2000-2002
Venesuela 1993-1997	Malayziya 1997-2001	Uqanda 1994-1997
Macarıstan 1991-1995	Mavritaniya 1984-1993	Uruqvay 2002
Qana 1997-2002	Meksika 1994-1997	Filippin 1998-2002
Qayana 1993-1995	Nepal 1988-1991	Finlandiya 1991-1994
Qvineya-Bisau 1994-1997	Nigeriya 1991-1995	Şri-Lanka 1989-1993
İspaniya 1977	Norveç 1987-1993	İsveç 1990-1993
Hindistan 1991-1994	Papua Yeni Qvineya 1989-1992	Çili 1981-1983
İndoneziya 1992-1995, 1997-2002	Paraqvay 1995-1999	Çad 1992
İtaliya 1990-1995	Rusiya 1995-1998	Yamayka 1996-2000
Kamerun 1987-1993, 1995-1998	Ekvador 1995-2002	Rusiya 2008
Estoniya 1992-1994	Yaponiya 1992-2002	
Kolumbiya 199-2000	AB 2008	
ABŞ 2007-2008		

1970-2000-ci illərdə maliyyə böhranları onlarla ölkədə milli finans aktivlərinin 10-30 %-nin itirilməsinə səbəb oldu. 2008-2009-cu illərdə bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin bank sistemlərində böhranlar baş verdi və bu böhranlar yalnız batan və çətin vəziyyətə düşən bankları deyil, eyni

zamanda banklarla əlaqəsi olan real sektoru və ev idarələrini də əhatə etdi. 2008-ci ilin II yarısı - fond indekslərində azalma: 70-80%, global maliyyə sektorunda itkilər: 3 trln. \$ və ya qlobal ÜDM-in 4.3%-i təşkil etmişdir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bank böhranının aradan qaldırılmasına yönəlik çəkilən məsrəflər orta hesabla ÜDM-un 15-20%-ni təşkil edir. Məlumdur ki, əksər ölkələrdə bank böhranının qarşısının alınması çox böyük məsrəflər tələb olunmuşdur: İspaniya və Macarıstanda 15%-ə qədərini, Malayziyada 20,5%-i həcmində, Meksikada isə 30%-dən yuxarı səviyyəyə çatmışdı. Bir sıra ölkələrdə bu göstərici 40-50%-ə çata bilər. Türkiyənin bank sektorunun yenidən kapitallaşmasına və struktur yenilənməsinə dövlətin sərf etdiyi məsrəflər 40-50 mlrd. dollar və ya ÜDM-un üçdəbirini təşkil edirdi. Türkiyədə hətta bank sektorunun 25%-nin öhdəliklərini öz üzərinə götürəcək yeni tənzimləyici orqan (BDDK) yaradıldı.

Rusiyada bankların struktur yenilənməsinə sərf olan birbaşa maliyyə məsrəfləri 1998- ci ildə ÜDM-un 0,2%-ni təşkil etdiyi halda, 2009- ci ilin aprel ayına bu göstərici 21,7% təşkil etmişdi. 2007 – 2008 ci il böhranından sonra ABŞ hökuməti bankların struktur yenilənməsinə sərf etdiyi birbaşa maliyyə məsrəfləri ÜDM-un 38,7 %-ni təşkil edir, yəni rəqəmlə ifadə etsək- 5500 mlr. \$. Avrozonada isə, böhranın qarşısının alınması ilə əlaqədar məsrəflər ÜDM-un 23,4%-i həcmində çatmışdı(3285mlr. \$), o cümlədən AFR hökumətinin antiböhran proqramının həcmi 500 mlr. Avro, Fransada 360 mlr. Avro, İrlandiyada 400 mlr. Avro təşkil etmişdir.

Son məlumatlara görə hazırki finans böhranı nəticəsində dünya üzrə bankların məcmu itkiləri 700 mlrd dollardan çox təşkil edir, bunlardan yarıya qədəri Amerika banklarının payına düşür. Banklar bu məbləğin təxminən 50%-ni artıq yeni kapitalın cəlb olunması hesabına kompensasiya edə biliblər. Lakin BMF-nun son hesablamalarına görə bankların itkilərinin məbləği iki dəfədən də çox-1,6 trln. dollaradək arta bilər.

Beləliklə, Qlobal maliyyə böhranı (2008) və postkrizis ssenarisinin inkişafı ardıcılıqla aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. ABŞ ipoteka kreditləşmə sisteminin çöküşü;
2. kredit həcminin azaldılması və kredit xəttinin açılmasına ciddi nəzarət;
3. Fond indekslərinin aşağı doğru meyli;
4. büdcə defisitlərinin artımı;
5. Real sektorda gerilmə;
6. işsizliyin güclənməsi;
7. istehlak xərclərinin azalması.

Məlum olduğu kimi, dünya maliyyə böhranı Amerikanın daşınmaz əmlak bazarında möhtəkirdlikdən başlanmışdır. Bundan başqa, törəmə maliyyə alətlərinin yaranma səbəblərindən biri risklərdən qorunmaq olsa da, onların spekulyativ məqsədlə istifadəsi sürətlə artdı. İpoteka “köpüyü” partlayaraq, bütün dünyada bank sektorundakı böhrana təkan vermişdir ki, bu da öz növbəsində, dünyanın bütün dövlətlərinin iqtisadiyyatında real sektorda resesiyyə səbəb olmuşdur. Bütün bunlar maliyyə bazarlarında güvən amilinin itməsinə və panikanın yayılmasına gətirib çıxardı. Amerikanın bank sistemində başlayan böhran sürətlə dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrinə yayıldı.

Beləliklə, 2007- 2008 –ci illərdə başlanan və indiyədək davam edən qlobal maliyyə böhranını 4 mərhələyə bölmək olar:

1. Anglo- saksonmaliyyə böhranı (2007 –ci ilin yaz ayından 2008- ci ilin mart ayınadək). Qlobal böhranın ilk mərkəzi ABŞ ipoteka bazarında problemlərin yaranması ilə meydana çıxdı və ABŞ-ın ən iri ipoteka Bankının “Bear Stearns” qurtarılmasına yönəlik başlanan əməliyyat oldu.

2. Hüdud çəkmə və ya sərhad çəkmə (decoupling, mart-avqust 2008- ci il). Böhran bütünlüklə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə yayıldı, ancaq bununla yanaşı ümid varqlmaqda idi ki, böhran inkişaf etməkdə ölkələrə təsir etməyəcək və nəticədə onların dinamik iqtisadi inkişafı burulğan içində olan ölkələrin xilas edilməsində əsas katalizator olacaqdır.

3. Kredit daralma əməliyyatı (de-leveraging, sentyabr-noyabr 2008 ci il). Qlobal böhranın inkişaf etməkdə ölkələrə bulaşması və inkişaf etmiş ölkələrdə resesiyanın başlanması haqqında rəsmilərin etirafları. Dünyanın bir çox ölkələrində bank sisteminin kollaps təhlükəsinin başlanğıcı.

4. Emissionla vurulmaq və ya doldurmaq (quantitative easing, noyabr 2008 –ci ilin sonundan indiyədək olan müddətə). Dünya ölkələrinin əksər hökumətləri istehsalat kollapsına yol verməmək üçün monetar və fiksəl xarakterli çox çeşidli tədbirlər paketi hazırladı və məqsəd ilk növbədə, pul təklifini artırmaqla tələbi stimullaşdırmaqdır.

Qlobal böhranın Azərbaycana təsir kanalları. Qlobal maliyyə böhranın Azərbaycana təsir kanalları aşağıdakılardır:

1. Neft və digər yanacaq ixrac məhsullarının qiymətinin dünya bazarında azalması.

İxracın 90%-dən, büdcə gəlirlərinin isə 60%-dən çoxu neft sektoru hesabına formalaşır. AR MB hesablamalarına görə, neftin qiymətinin hər 1% azalması qeyri-neft ÜDM-ni 0.13% azaldır, büdcə xərclərinin hər 1% azalması isə ÜDM-i 0.3% azaldır.

2. Beynəlxalq maliyyə bazarında likvidlik çatışmamazlığı və ya banklararası kredit böhranı nəticəsində xarici maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarının məhdud vəziyyətə düşməsi.

3. Pul bazarlarının azalması. Baratların azalması istehlak fəallığına mənfi təsir edir (baratların hər 1% azalması qeyri-neft ÜDM-in 0.06% azalması effektini verir)

4. ABŞ və AB ölkələrində resessiya. Qlobal tələbin azalması nəticəsində (əsasən, ABŞ və AB ölkələrində resessiya qeyri-xammal ixracı azalmaqdadır ixracın azalması qeyri-neft sənayesində artıma mənfi təsir göstərir).

FƏSİL 39. BANK SİSTEMİNDƏ ANTİBÖHRAN TƏDBİRLƏR PROQRAMI

Bir çox ölkələrin hökumətləri və mərkəzi bankları bank böhranının həlli və öz bank sistemlərinin struktur yenilənməsi ilə müxtəlif üsullarla məşğul olurdular. Təcrübə göstərdi ki, nə struktur yenilənməsinin ideal forması, nə də bank sektorunda vəziyyətin normallaşdırılmasının universal strategiyası mövcud deyil və bir çox hallarda bu və ya digər fəaliyyət konkret vəziyyətlərdən asılıdır. Vaxt keçdikcə banklar da, dövlətlər də böhran hallarının mənfi nəticələrinin qarşısının alınmasına yönəlmiş bütöv tədbirlər kompleksləri, o cümlədən, kredit münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi və Mərkəzi Bank infrastrukturalarının bütövlükdə etibarlılığını yüksəldən tədbirlər işləyib hazırladılar.

Bir qayda olaraq əsas maliyyə yükü birbaşa və ya dolaylı yolla, o cümlədən, restrukturizasiya üçün yaradılan dövlət agentliklərinin fəaliyyətinin maliyyələşdirmək dövlət büdcəsinin üzərinə düşdü. Bank sisteminin struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilmə zamanı əksər ölkələrdə bu prosesin həyata keçirilməsinin həvalə edildiyi xüsusi institutlar yaradıldı. Ənənəvi olaraq dövlətlər bank böhranlarının nəticələrinin aradan qaldırılması prosesində aktiv rol oynayırlar. Onlar bank sisteminin problemlərinin həlli üçün maliyyə resursları ayırmaqla özlərinin təşkilatçı rolunu təsdiqləmiş olurlar. Bu məqsədlər üçün görülən tədbirlər müxtəlif amillərdən, hər şeydən əvvəl bank böhranlarının konkret səbəblərindən və onların yarandığı, inkişaf etdiyi ümumi iqtisadi vəziyyətdən asılıdır. Böhranın səbəbləri bəzi ölkələrdə üst-üstə düşürdü, bəzilərinə öz spesifikasiyası ilə fərqlənirdi, lakin onun qarşısının alınması formaları hər yerdə bir çox cəhədən oxşar idi: sabitləşdirici kreditləşdirmə, rekapitalizasiya və s.

Bununla belə digər ölkələrin təcrübəsi, dövlət strukturlarının bank böhranlarının nəticələrinin aradan qaldırılmasında fəaliyyətinin təhlili bank sisteminin struktur dəyişikliklərinin üç əsas istiqamətini qeyd etməyə imkan verir:

1. Əsas vəzifəsi bank sisteminin likvidliyinin saxlanması və onun hesablaşmaların həyata keçirilməsində vasitəçilik funksiyalarının bərpa edilməsi olan antiböhran tədbirləri;

2. Bank sisteminin struktur dəyişiklikləri (kredit təşkilatlarına tətbiq olunan və ödəmə qabiliyyətinin bərpa olunmasına və ya ləğv etmə prosesinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksi);

3. Bank sisteminin tənzimlənməsi və bank nəzarəti sisteminin möhkəmləndirilməsinə yönələn islahat.

Beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək bankların struktur yenilənməsinin dörd əsas prinsipini göstərmək olar:

1. Struktur yenilənməsi sürətlə və diqqətlə aparılmalıdır ki, finans bazarları vasitəçik funksiyasının yerinə yetirilməsinə mümkün qədər tez başlaya bilsinlər;

2. Vergi ödəyicilərinin üzərinə düşən maliyyə yükü mütləq minimumda saxlanmalıdır;

3. Problemlə bankla yardım edərək yaranan mənəvi risk probleminədən qaçmaq üçün səhmdarlar, menecment və işçi heyət bankın üzləşdiyi vəziyyətə görə məsuliyyəti bölüşməlidirlər;

4. Gələcəkdə məhkəmə çəkişmələrilə üzləşməmək üçün bankın struktur yenilənməsi şəffaf və obyektiv kriteriyalara uyğun şəkildə aparılmalıdır.

Ölkələr üzrə açıqlanan maliyyə paketləri (UDM nisbəti, %)

Ölkələr	2008	2009	2010
1	2	3	4
Çin	0,4	3,1	2,7
G. Koreya	1,1	3,9	1,2
Rusiya	0	4,1	1,3
ABD	1,1	2	1,8

G.Afrika	1,7	1,8	-
Kanada	0	1,9	1,7
Almaniya	0	1,6	2
Meksika	0	1,5	-
1	2	3	4
Yaponya	0,3	2,4	1,8
Fransa	0	0,7	0,8
Hindistan	0,6	0,6	0,6
Türkiyə	0	0,8	0,3
Brazilya	0	0,6	0,8

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən qəbul edilmiş mühüm pul siyasəti və makro – prudensial idarəetmə qərarları aşağıdakı kimi olmuşdur:

14. Oktyabr 2008- ci il.

- Uçot dərəcəsi 15%-dən 12%-ə endirilmiş, faiz dəhlizinin yuxarı həddi 20%-dən 17%-ə salınmışdır;

- Milli və xarici valyutada öhdəliklər üzrə məcburi ehtiyat normaları 12%-dən 9%-ə, bankların xarici öhdəlikləri üzrə məcburi ehtiyat norması 5%-dən 0%-ə endirilmişdir. Bununla bank sisteminə 220 mln. manat likvidlik verilmişdir.

- Həm manat, həm də xarici valyutada məcburi ehtiyat normalarının ortalamə müddəti 1 ayadək uzadılmışdır.

31. Oktyabr 2008 ci il

- Uçot dərəcəsi 12%-dən 10%-ə endirilmişdir;

- Faiz dəhlizinin yuxarı həddi 15%, aşağı həddi isə 1% müəyyən edilmişdir;

1.12.2008.

- Uçot dərəcəsi 10%-dən 8%-ə, faiz dəhlizinin yuxarı həddi 13%-ə endirilmişdir;

• Milli və xarici valyutada öhdəliklər üzrə məcburi ehtiyat normaları 9%-dən 6%-ə endirilmişdir. Bununla bank sistemində 125 mln. manatlıq likvidlik dəstəyi verilmişdir.

1.02.2009.

• Uçot dərəcəsi 5%-ə, faiz dəhlizinin yuxarı həddi 10%-ə endirilmişdir;

• Milli və xarici valyutada öhdəliklər üzrə məcburi ehtiyat normaları 6%-dən 3%-ə endirilmişdir. Bununla bank sistemində 135 mln. manatlıq likvidlik dəstəyi verilmişdir.

10.02.2009

• Mərkəzi Bank tərəfindən valyuta svopu əməliyyatlarının aparılmasına başlanılmışdır.

02. Mart 2009.

• Uçot dərəcəsi 3%-ə, faiz dəhlizinin yuxarı həddi 8%-ə endirilmişdir;

• Milli və xarici valyutada öhdəliklər üzrə məcburi ehtiyat normaları 3%-dən 0, 5%-ə endirilmişdir. Bununla bank sistemində 111 mln. manatlıq likvidlik verilmişdir.

25. May.2009.

• Uçot dərəcəsi 2%-ə, faiz dəhlizinin yuxarı həddi 7%-ə endirilmişdir.

Pul Siyasəti alətlərinin dərəcələri üzrə qəbul edilmiş qərarlar

	Faiz dəhlizi			Məcburi ehtiyat norması
	Yuxarı həddi	Uçot dərəcəsi	Aşağı həddi	
14.10.08	17%	12%	3%	9%
31.10.08	13	8	1	6
01.12.08	13	8	1	6
01.02.09	10	5	1	3
01.03.09	8	3	1	0.5

25.05.09	7	2	1	0.5
----------	---	---	---	-----

Pulsiyasətilə bağlı digərişlər

Mərkəzi Bankınyenidənmaliyyələşdirmə əməliyyatları aktivləşdirilmiş və 2009-cu ilin 7 ayındaAMB-ninkreditportfeli 3.5 dəfə artmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 9 iyul 2009-cu iltarixli Fərmanı ilə Mərkəzi Bankın pulsiyasətivə banksisteminintənzi mlənməsisahəsindəki siyasətinin çevikliyi ni artıraraq “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununadəyişikliklərvə əlavələr qüvvəyə minmişdir. Dəyişikliklərə görə Mərkəzi Bankartıqdahauzun müddətə və müxtəlif valyutalardabanklar kreditlər, ocümlə dənsubordinasiyakreditlərivərə bilər. Eynizamanda Mərkəzi Bank realsektorundəstəklənməsiməqsədilə dövlət zəmanəti əsasında bankları kreditləşdirməkhüququnamalıkdir.

Yeni qanunvericibazarı əsasgötürərəkAMB-də 28 iyul 2009-cu iltarixində “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindənbanklar kreditlərinverilməsi qaydaları” təsdiqlənmişdir. Busənəddə pulsiyasətininhəyata keçirilməsi, maliyyə sabitliyinin təmin olunması, kapitaladəkvatlığı probleminintənzi mlənməsi, habelə dövlət əhəmiyyətli layihələrin maliyyələşdirilməsiməqsədilə müxtəlif müddətlərə kreditlərinverilməsi qaydaları öz əksini tapmışdır.

Daxilimaliyyə bazarlarının inkişafınındəstəklənməsi istiqamətində Mərkəzi Bankınıştirakı ilə Mütəşəkkil Banklararası Kredit Bazarında təminat sistemi yaradılmışdır.

Maliyyə sabitliyinin qorunması ilə bağlı qərarlar

1. Aktivlərin təsnifat dərəcələri sərtləşdirilmişdir:

- Nəzarət altında olan aktivlər 6%-dən 10%-ə qaldırılmış (30.04.08);

- Qeyri-qənaətbəxş aktivlər 25%-dən 30%-ə yüksəldilmiş (30.04.08);

- Təhlükəliaktivlər 50%-dən 60%-ə artırılmışdır (30.04.08).

2. Daşınmaz əmlaklə təminat qarşılıqlı tələblər 120%-dən 150%-ə artırılmışdır.

(30.04.08).

3. Subordinasiya borclarının məcmu kapitalda iştirakı məhdudlaşdırılmış

(18.02.08):

- Subordinasiya borcunun maksimal məbləği birinci dərəcəli kapitalın 50%-lə həddində müəyyən edilmişdir.

4. İpotek kreditlərinin risk dərəcəsi 50%-dən 100%-ə artırılmışdır (18.02.08).

5. "Banklarda kreditlərin verilməsi Qaydaları"na dəyişikliklərlə borcalanın maliyyə vəziyyətinin və onun krediti qaytarmaqabiliyyətinin qiymətləndirilməsinə, həmçinin borcalanın fəaliyyətinə daimi monitorinqə və bütövlükdə kredit portfelinin keyfiyyətinə nəzarət olunmasında irəliləyişlər genişləndirilmişdir. (18.11.08)

6. Açıq valyuta mövqeyinin hesablınması metodikasını təkmilləşdirilmiş, o cümlədən, balansdakı nəqdar hesablar üzrə dəqiqləşdirilmələri aparılmış, mövqelərin hesablınmasında bank metalları ilə aparılan əməliyyatların əks etdirilməsinə başlanılmışdır. (17.12.08)

7. "Kredit əməliyyatları üzrə faizlərin hesablınmasında yandırılması haqqında Qaydalar"da dəyişikliklərlə "faizlərin hesablınmayan" kreditlər üzrə müştərinin ödənişləri hesabın borc tələblərinin ödənilməsinə və bəliyinə yenidən baxılmışdır. (17.12.08)

8. Bankların və sığorta şirkətlərinin kapitalizasiya yönəldiləcəkləri mənfəət mənfəət vergisindən azad olunmuşdur. (01.01.09 tarixindən qüvvəyə minmişdir).

9. Qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsi limitinin təmin edilməsində çeviklik təmin edilmiş, qorunan əmanətlər üzrə maksimal məbləğ 6000 manatdan 30000

manatadəkartırılmıdır. (08.05.09) Faizdərəcəsi 15%-dəkolan əmanətlərsığortasisteminə daxiledilmişdir. (10.06.08)

10. MərkəziBankıntəşəbbüsü ilə 2009-cuiliniyunayındanipotekakreditləşməsibərpaolunmuşdur. Bununpsixoloji və fiziki təsiri ilə daşınmaz əmlak bazarı soniki aydaca nlanmışdır. İpotekakreditləşmə sitikinti, bankışı, sığorta, qiymətləndirmə fəaliyyəti, rieltor və notarius xidmətləri, habelə qiymətli kağızlar bazarında iqtisadi fəallığı bilavasitə artırmış, əmlak bazarında qiymətləri stabilləşdirmişdir.

Qiymətlərin stabilləşməsi öznövbəsində bank kreditlərinin girov təminatının dəyərsizləşməsinin qarşısını almışdır.

11. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondunun buraxdığı təmin edilmiş qiymətli kağızlar üzrə risk dərəcəsi 0% təyin olunmuşdur. (17.06.09)

12. Azərbaycan Respublikası Prezidenti 7 avqust 2009-cu iltarxində dövlət mülkiyyətində olan maliyyə institutlarının əzarəti gücləndirməyin əzərdə tutan “Nizamnamə kapitalında dövlətə məxsus səhmlərolan bankların və bank olmayankredit təşkilatlarının idarə edilməsində dövlətin iştirakı qaydası haqqında” Fərman vermişdir.

13. Banklarda risklərin idarə edilməsi sistemləri təkmilləşdirilmişdir. Bu məqsədlə banklarda risklərinin monitorinqi gücləndirilmiş, risklərin idarə edilməsi sistemlərinin qiymətləndirilməsi üzrə xüsusi metodologiya əsasında reytinglər verilmiş, zəifliklərin aradan qaldırılması üzrə tədbirlər planı hazırlanıb və onun icrasına başlanılıb.

IV BÖLMƏ. FİNANS BAZARI: PUL VƏ KAPİTAL BAZARI

FƏSİL 40. FİNANS BAZARININ STRUKTURU

Fond təklif və tələbi arasındakı axınları nizamlayan qurumlar, axını saxlayan finans alətləri və bunları nizamlayan hüquqi və idari qaydaların mövcud olduğu və finans alətlərinin doğrudan və ya dolaylı olaraq, fond transfer əməliyyatlarının gerçəkləşdiyi bazarlara "Finans bazarları" adı verilmiş və finans bazarları tərkibinə pul və kapital bazarları daxildir.

Finans bazarlarının çeşidliyinə görə qruplaşdırmaq mümkündür:

1) bu bazardan faydalananlar baxımından: iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə fond tələb etmək üzrə şəxslər, şirkətlər, mərkəzi hökumət, bələdiyyə idarələri, xarici sərmayədarlar kimi 5 çeşidli yatırımcı gəlir. Şirkətlər kapital bazarına istiqraz və şirkətin səhmlərini satmaq üçün gəlirlər.

2) alətin tipi: borca və ya kapitalla görə, yəni istiqraz və aksiya;

3) alətin müddəti: bir ilədək aşağı müddətli, 5-10 ilədək ortamüddətli və daha uzunmüddətli alətlər;

4) mərkəzləşmə dərəcəsi: bəzi bazarlar regional, bəzi bazarlar ölkə əhəmiyyətlidir. Buraya ölkənin hər yerindən təklif və tələb gələ bilər;

5) I və II bazarlar. II Bazardakı əməliyyatların çoxu daha öncə bazara çıxarılan alətlərin investorlar tərəfindən alqı-satqısıdır, yeni fondlar saxlanması deyildir. Bunlara II işləmlər deyilir. Aksiya və istiqraz bazarlara çıxarılanda, bunlar ilk bazara gəlir və ilk satış orada aparılır. Bunları satın alanlar satmaq istədikləri zaman II bazara gəlirlər.

Müddətindən asılı olaraq finans bazarı pul bazarı və sərmayə bazarı kimi iki yerə bölünür:

1) **Pul bazarı** qısa fond təklifləri ilə qısa müddətə olan fond tələblərinin qarşılaşdığı bir bazardır. Ümumiyyətlə, qısamüddətli fondlar hüquqi və fiziki şəxslərin dövriyyə vasitələrinə olan ehtiyacları üçün tələb olunur.

2) **Sərmayə bazarı** uzunmüddətli fond təklifləri ilə uzun müddətə olan fond tələblərinin qarşılaşdığı bir bazardır. Burada uzunmüddətli fondlar satılır və alınır. Uzunmüddətli fondlar sonradan hüquqi şəxslərin amortizasiya ayrımalan və mənfəətləri hesabına ödənilir.

Qısa müddətli fond təklif və tələbinin bir araya gəldiyi bazarlara "pul bazarları" (money markets) deyilir. Diqqət edilməsi lazım gələn ən önəmli nöqtə, bu bazarın qısamüddətli fondlardan təşkil edilməsidir. Burada göstərilən müddət, prinsipcə, bir ildən yuxarı ola bilməz.

Banklar pul bazarlarında fəaliyyət göstərən ən önəmli qurumlardır. Kommersiya banklarının mənbələrini təşkil edən əmanətlər qısamüddətli olduğu üçün bankların satdıqları fondlar da (kreditlər) qısamüddətli olmaqdadır. Pul bazarı alətləri sırasına hökumətlərin ixrac etdiyi xəzinə bonoları, dövlət istiqrazları, özəl sektor qurumlarının ixrac etdiyi xəzinə bonoları, dövlət istiqrazları, özəl sektor qurumlarının ixrac etdiyi finansman fondları, bankların ixrac etdiyi depozit sertifikatları, repo anlaşmaları daxil edilə bilər.

Pul bazarında əldə edilən fondlar şirkətlərin finansmanında istifadə edilir. Bu bazarda şirkətlərin gerçəkləşdirilməsində istifadə edilən alətlər isə ticari sənədlər və əmanətlərdir. Pul

bazarında gerçəkləşdirilən əməliyyatlarda müddət qısa, risk və faiz nisbətləri aşağıdır.

Orta və uzun müddətli fond təklif və tələbinin bir araya gəldiyi bazara "kapital bazarları" adı verilir. Kapital bazarını pul bazarından ayıran ən əsas xüsusiyyət orta və uzunmüddətli (bir ildən çox olmaq şərti ilə) fondlardan meydana gəlməsi və bu fondların şirkətlərin sabit sərmayə qarşılanmasında istifadəsidir. Qaynaqlar pul bazarlarındakı kimi yığım olub, alətləri isə aksiya və istiqraz kimi qiymətli kağızlardır. Bu bazardakı əməliyyatlarda müddət uzun, risk və faiz nisbətləri də aşağıdır.

Uzunmüddətli fond ehtiyaclarının qarşılaşdığı sərmayə bazarlarının ən təməl iki aləti isə istiqrazlar və aksiya sənədləridir. Şirkətlər finans bazarından 2 şəkildə qaynaq əldə etmək imkanına malikdirlər. Ən çox istifadə olunan metod borc aləti (bono kimi) ixrac etməkdir. Bu alətlə firma borc alətini (bonoyu) alan quruma, məlum bir ödəmə zamanında (müddət sonunda) məlum bir gəlir ilə birlikdə əsas pulu ödəməyi öhdəlik edir. Borcun müddət sonu bir ildən az isə "qısa müddətli", bir illə on il arasında ödəmə tarixi olan bonolara "orta müddətli", müddəti on ildən daha uzun müddətli qiymətli kağızlara isə "uzunmüddətli" bonolar deyilir. Şirkətlərin cəlb edə biləcəkləri başqa bir finans mənbə aləti səhmlərdir. Səhm olan qurum və ya fərd, səhmi çıxaran şirkətə ortaqlıq olmaqdadır. Şirkət il sonunda mənfəət əldə etməsi halında səhmidarlara "divident" verir. Səhmləri bono və ya istiqrazdan ayıran ən önəmli xüsusiyyətlər: səhmlərin müddətinin olmaması və ya müəyyən edilmiş olan bir gəlir nisbətində sahib olmasıdır.

FƏSİL 41. KAPİTAL BAZARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ, NÖVLƏRİ, FUNKSİYALARI

Sərmayə bazarı orta və uzunmüddətli fond təklif və tələbinin qarşılaşdığı bazardır. Kapital bazarının tipik xüsusiyyəti və pul bazarından ayrıldığıən başlıca əsası bu bazarın uzunmüddətli fondlardan meydana gəlmiş olmasıdır. Kapital bazarından saxlanan fondlar daha çox şirkətlərin bina, avadanlıq kimi olan vəsaitlərinin finansmanında istifadə edir. Qısaca, desək, kapital bazarından saxlanan fondlar sabit sərmayə ehtiyacının ödənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Kapital bazarını müxtəlif meyarlara görə qruplara ayıra bilərik:

1) qiymətli kağızların ilk dəfə bazara çıxıb-çıxmadığına görə:

1.1. birinci bazar, tədavülə ilk dəfə çıxarılan qiymətli kağızların əldən-ələ dəyişdirildiyi bazarlardır;

1.2. ikinci bazar - kapital bazarlarına daha öncə çıxarılmış və hələ də tədavüldə olan qiymətli kağızların alınıb-satıldığı bazarlardır.

2) bazarların təşkilatı vəziyyətlərinə görə:

2.1 təşkiləndirilmiş kapital bazarı, yəni qiymətli kağızların alqı və satqısı birjələrdə aparılır;

2.2 sərbəst kapital bazarı, yəni müəyyən məkan olmayan bazarlardır.

3) ölkə miqyasında olub-olmamasına görə:

3.1 ölkə səviyyəsində kapital bazarı;

3.2 bölgə miqyaslı kapital bazarı.

4) qiymətli kağız çeşidlərinə görə:

4.1 özəl sektora aid aksiya və istiqrazların bazarı;

4.2 dövlətə aid istiqraz və xəzinə bonolar bazarı.

Kapital bazarının funksiyaları aşağıdakılardır:

1. yığımların industrial sektorlara axımını təmin edir;

2. aksiyaların dəyərində uyğun olaraq şirkət menecmentinin fəaliyyətinə qiymət vermək olur.

Sərmayə bazarında fondlar qiymətli kağız müqabilində əldən-ələ dəyişdirildiyinə görə, fond sahibləri bu sənədləri iki formada satın ala bilirlər: ya ilk ixracdan, ya da ikinci əldən.

Məhz bu səbəbdən kapital bazarı iki hissədən ibarətdir: I bazar: yığım sahibləri istiqraz və aksiya kimi haqq təmsil edən sənədləri bilavasitə ixrac edən qurumların və ya bunları ixraca vasitəçilik edən qurumlardan ala bildikləri hallarda I bazardan (primary market) söhbət gedə bilər. I bazarda ən önəmlisi qiymətli kağızların ixracdan alınmasıdır. Arada bir vasitəçi qurumun olması bu alışı I bazarda gerçəkləşməsinə maneçilik törətməz. II bazarda qiymətli kağızları ixracdan alanlar bunları pula çevirmək istədikləri təqdirdə, sonsuz müddətli sənədlərdə (aksiyalarda) heç bir zaman, orta və uzunmüddətli sənədlərdə (istiqrazlarda) müddətindən əvvəl, bunları ixrac edən qurumlara müraciət edə bilməzlər. II bazar bu durumdakı qiymətli kağızların pula çevrilməsini saxlayan bazardır və qiymətli kağızların likvidliyini artıraraq I bazara tələb yaradır, onun inkişafını təmin edir. Bu baxımdan, kapital bazarında II bazar I bazara qədər önəmlidir. İnkişaf etmiş bazarlarda II bazanın iş həcmi I bazardan dəfələrcə böyükdür. II bazanın ən yaxşı təşkilatlanmış bölümü qiymətli kağız birjasıdır.

I bazarda uzunmüddətli fondların yığım sahibindən şirkətlərə transferi prosesi ortaya çıxır və I bazarda istiqraz və aksiya satışları sonuncuda şirkətin strukturuna təzə pul halında yeni sərmayə daxil edir. Ancaq II bazarda əldən-ələ dəyişdirilən qiymətli

kağızlar fondları istifadə edənlərdən çoxdur. II bazardakılar öz aralarında qiymətli kağızları alıb-satırlar.

Artıq burada alınıb-satılan şey sərmayə fondları deyil, bir neçə qiymətli kağızlardır. Qiymətli kağız bazarında tələb faktoruna təsir edən amillər aşağıdakılardır:

- 1.Ümumi pul miqdarı;
- 2.Xalqın yığılma imkanları;
- 3.Yığılma meyli;
- 4.Sosial sığorta fondları sığorta şirkətləri;
- 5.Pensiya fondları;
- 6.Sosial müdafiə fondu.

Yuxarıdakı amillər inkişaf etdikcə, bazarda qiymətli kağızlara tələb də artır. Qiymətli kağız bazarındakı təklif qaynaqlarına aşağıdakılar aiddir:

1. yeni qurulan səhmdar şirkətlər;
2. mövcud şirkətlərin xalqa açılması;
3. xalqa açıq mövcud şirkətlərin sərmayə artımı.

FƏSİL 42. QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ TƏSNİFATIVƏ FUNKSIYALARI

Qiymətli kağızlar bazarının bir sıra funksiyaları vardır ki, onları şərti olaraq iki qrupa bölmək olar:

- 1) ümumi bazar funksiyaları - hər bir adi bazara xas olan;
- 2) xüsusi funksiyalar - bu funksiya onu digər bazarlardan fərqləndirir.

Ümumi qiymətli kağızlar bazar funksiyalarına aşağıdakılar aid edilir:

1. Kommersiya funksiyası - bazarda görülən əməliyyatlardan gəlir əldə etmək funksiyası;

2. Qiymət funksiyası;

3. İnformasiya funksiyası - bazarın ticarət obyektləri və onun iştirakçıları haqqında olan bazar məlumatlarının bazar iştirakçıları üçün hazırlanması və çatdırılması;

4. Tənzimləyici funksiya bazarda ticarət və iştirak etmək üçün qayda-qanunlar yaradır, iştirakçılar arasında mübahisələri həll edən nəzarət orqanlarını və yaxud da idarə orqanlarını təşkil edir.

Qiymətli kağızlar bazarının xüsusi funksiyalarına isə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Yenidən bölüşdürülmüş funksiya;

2. Qiymət və finans risklərinin sığortası funksiyası.

Qiymətli kağızlar bazarının strukturunda əsas 2 bazar götürülür: 1.) Qiymətli kağızların birinci bazarı; 2.) Qiymətli kağızların ikinci bazarı.

Birinci bazara şirkətlər və bələdiyyə orqanları tərəfindən ilk ixrac edilmiş qiymətli kağızlar çıxarılır. Birinci bazarda istiqrazlar və aksiyalar kimi qiymətli kağızlar alınıb-satılır. Birinci bazarın özəlliyi qiymətli kağızların ixracdan satın alınmasıdır. Birinci bazardan alınan qiymətli kağızlar ikinci bazarda satıla bilər, yeni əl dəyişdirilə bilər. İkinci bazar qiymətli kağızların hər an pula çevrilməsini saxlayan bazardır. İkinci

bazar qiymətli kağızların likvidliyini artıraraq birinci bazara tələbi artırır və onun inkişafını təmin edir.

İkinci bazarın özü dörd bazara bölünür: birja; qeyri-birja bazarı; üçüncü bazar və dördüncü bazar.

Fond birjası. İkinci bazarın ən vacib elementlərindən biri fond birjasıdır. Fond birjası qiymətli kağızlar bazarının likvidliyini və onun tənzim olunmasını təmin edir. Fond birjası qiymətli kağızların bazar qiymətini müəyyən edir, qiymətli kağızlara olan tələb və təklif arasında tarazlıqəks etdirməklə həmçinin onlar haqqında lazımı informasiyanın yayılmasını təşkil edir.

Qeyri-birja bazarında qiymətli kağızlar birjada qeydiyyatdan keçmir. Qeyri-birja bazarı avtomatlaşdırılmışşəkildə fəaliyyət göstərir ki, bu da alıcılara və satıcılara qiymətli kağızların cari qiymətlərini izləmək imkanı verir.

Üçüncü bazar qeyri-birja bazarıdır ki, burada qiymətli kağızların alqı-satqısı vasitəçilər tərəfindən qeydiyyatdan alınaraq yüksək komisyon məbləği tələb olunur.

Dördüncü bazar və yaxud da kompüterləşdirilmiş bazar. Bazar dördüncü bazarın əsasında aksiyaların elektron ticarət sistemi sistemi fəaliyyət göstərir. Bu bazar investora sazişləri güclü kompüter sisteminin vasitəsilə imzalamaq imkanı verir ki, burada da birjaya toxunmadan böyük komisyon xərclərinə qənaət etmək olar. İvestor istənilən vaxt şəbəkə vasitəsiləöz istədiyi qiyməti fayla göndərir vəəgər qarşılıqlı təklif alınarsa, sövdələşmə baş tutmuş hesab olur.

Ərazi meyarına görə qiymətli kağızlar bazarının aşağıdakı növləri vardır: regional; milli və qlobal.

Qiymətli kağızlar bazarı işlədilən ticarət "texnologiyasına" görə aşağıdakı növlərə bölünürlər:

1. Kassa bazarları;
2. Təcili bazarlar;
3. Auksiyon bazarları;
4. Diler bazarları.

Əgər maraqlı tərəflər öz qiymətli kağızlarını təcili alıb-satmaq istəyirlərsə, onda onlar kassa bazarlarından istifadə edirlər. Bu bazarda sövdələşmələr 12 gün ərzində həyata keçirilir.

Auksion bazarları aşağıdakı bazarları özündə birləşdirir:

1. Sadə auksion bazarları;
2. Holland auksion bazarları;
3. İkili auksion bazarları;
4. Onkol bazarları;
5. Fasiləsiz auksion bazarları.

Sadə auksion bazarları əsasən fond alətlərinə qarşı yüksək alıcılıq tələbi olduğu zaman işləyir və satıcı monopoliyası yaranır. Burada ən yaxşı vəziyyətdə satıcılar olurlar ki, alıcılar həmin qiymətli kağızın alınması üçün yüksək qiymətlər verirlər.

Holland auksion bazarları bu bazarın fəaliyyəti alıcıların ərizələrinin əvvəlcədən yığılması vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bundan sonra isə ərizələr emitent və ya vasitəçilər tərəfindən qiymətli kağızın alınması üçün sifarişlər yığılır. Bundan sonra qiymətli kağızların alınması üçün sifarişlər yığılır. Bundan sonra ərizələr emitent və ya vasitəçilər tərəfindən qiymətli kağızların alınması üçün sifarişlər yığılır. Bundan sonra ərizələr emitent və ya vasitəçilər tərəfindən qiymətli kağızların alınması üçün sifarişlər yığılır.

İkili auksion bazarlarının sadə auksion bazarlarından fərqi odur ki, burada çoxlu sayda alıcılar və satıcılar iştirak edirlər ki, onlar burada öz qiymətli kağızlarını alıb-satmaq hüququnu qazanmaq üçün öz aralarında yarışirlər.

Onkol bazarlarından isə qiymətli kağızlara olan tələb və təklifin təmərküzü tələb olunan səviyyəyə çatmadıqda istifadə edilir. Onkol ticarət sistemində müəyyən vaxt ərzində qiymətli kağızların alınması üçün sifarişlər yığılır. Bundan sonra ərizələr emitent və ya vasitəçilər tərəfindən qiymətli kağızların alınması üçün sifarişlər yığılır. Bundan sonra ərizələr emitent və ya vasitəçilər tərəfindən qiymətli kağızların alınması üçün sifarişlər yığılır.

Fasiləsiz auksion bazarlarının əsasən fərqi ondan ibarətdir ki, bu bazara qiymətli kağızların alınması haqqında ərizələr daxil olduqda tez bir zamanda həyata keçirilir. Əgər daxil olmuş sifarişlər şəxsi razı salmırsa, ərizəni verən tərəf ya qiymət şərtlərini

dəyişə bilər, ya da ki onun təzədən icra edilməsini qeydiyyatdan keçirib icrasını gözləyər. Fasiləsiz auksion bazarının iş mexanizmi sazişi bağlayan hər iki tərəfin razı salınmasına yönəldilmişdir.

Diler bazarı birjadan kənarında fəaliyyət göstərir və qiymətli kağızlar bazarında mühüm yer tutur. Öz şəxsi hesabına fond alətlərini almaq və satmaq imkanına malik olan şəxs diler bazarını təşkil edə bilər. Dilerlərin qiymətli kağızların alqı-satqısında rəsmən elan etdikləri elan bütün investorlarla imzalanan sazişlər zamanı qüvvədə qalmalıdır. Diler rəsmən elan etdiyi sazişin şərtlərindən yayına bilməz.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün bazarlar müəyyən faktorlar əsasında yaradılır və bu bazarların hamısının yeganə məqsədi gəlirlərini maksimum səviyyəyə qaldırmaq və öz təsir gücünü artırmaqdır. Investor bütün bu bazarları analiz edərək öz qiymətli kağızını hansı bazarda satacağına qərar verir. Əlbəttə, hər bir investor özünə sərf edəcək bazarı seçəcəkdir. Bütün bu bazarların funksiyaları və vəzifələri normativ aktlarda göstərilmişdir.

Qiymətli kağız bazarları qiymətli kağızların təklif və tələbinin qarşılaşdığı bir bazar olub, yığımlara hərəkət qazandırır, sərmayənin mülkiyyətini geniş xalq kütləsinə yayır, iqtisadiyyatda barometr vəzifəsi görür, sənayedə struktural dəyişikliyi asanlaşdırır, bazarda tək qiymətin təşkilini saxlayır, bazarda təminat işlərini yerinə yetirir, ictimai uzlaşmanı saxlayır və iqtisadi sosial baxımdan önəmli bir yer təşkil edir.

Qiymətli kağız bazarları yığımlara hərəkət qazandıran, qiymətli kağız təklif və tələbinin qarşılaşdığı alıcı və satıcıların alqı-satqı əməliyyatların gerçəkləşdirdiyi, şəxsi və qurumların iştirakçılarının yer aldığı bazarlardır. Qiymətli kağız bazarları yığım sahibləri, investorlar, bunlar adına əməliyyat aparan vasitəçi qurum və fərdlər, sadəcə qiymətli kağız satışı aparanlar kimi dəyişik mənfəət qruplarının ehtiyaclarının uyğun şəkildə qarşılamaq məqsədi daşıyır.

Beləliklə, fond ehtiyacı olan və bu səbəbdən də, qiymətli kağız ixrac etmək istəyən şirkətlər ilə fond çoxluğu axtaranları

sabit bir məkanda bir araya gətirən və gerçəkləşdirilən əməliyyat iki tərəfdə mənfəət saxlar. Fond ehtiyacı olan şirkətlər qiymətli kağız ixrac edərək ucuz yolla fond əldə etdikləri kimi, yığımları olub bunu dəyərləndirmək istəyənlər dəözlərinə uyğun vəən yüksək gəliri saxlama planışəklində dəyərləndirmə imkanəldə edir. Göründüyü kimi, qiymətli kağız bazarları qiymətli kağızların lazımı anda pula çevrilməsini, yəni likvid duruma gəlməsində vasitəçilik rolunu üzərinə götürür.

Bu xüsusiyyətilə bazarda əməliyyat gərən bütün iştirakçılar fayda əldə etmiş olurlar. Qısaca desək, qiymətli kağız bazarları bu bazarlarda yer alan investorların likvid ehtiyacını qarşılayır və fond çoxluğu olanların bu fondları səmərəli və sürətli bir şəkildə dəyərləndirərək yatırıma dönüştürülməsinə imkan saxlayır.

Birjanın bir başqa önəmli funksiyası sərmayənin mülkiyyətini geniş xalq kütləsinə yaymaqdır. Şirkətlər qiymətli kağızları Fond Birjasındakı listinqdən keçirməklə, şirkətin milli və beynəlxalq səviyyədə tanıtma imkanını əldə edir.

Ümumiyyətlə, qiymətli kağızlar bazarı orta sinfin təşkilinə və güclənməsinə təsir edir. İnkişaf etmiş ölkələrdəki xalq kapitalizmi bu şəkildə gerçəkləşmişdir. Birjada yüzlərcə aksiya və istiqraz funksiyalaşdığından, bunların qiymətləri ani anda yayımlanır. Qiymətli kağızları çıxaran şirkətlər, davamlı bir imtahan və dəyərləndirmə altında olurlar. Beləliklə, mikrobazada ölkənin barometri vəzifəsini görürlər. Qiymətli kağızlara olan təklif və tələbə görə qiymət hərəkətləri davamlı olaraq dəyişir. Lakin qiymətli kağızların qiymətinə təsir edən əsas amil, bunları ixrac edən şirkətlərin finans strukturlarındakı güclülük və mənfəət durumlarıdır.

Şirkətlərin göstərmiş olduğu yüksək performans, qiymətli kağızlara olan tələbi artırdığından, nəticədə qiymətlər də artır. Bu göstərici şirkət səhmdarları üçün çox yararlı və faydalıdır. Hətta, səhmlərin orta performansını göstərən indeks ölkənin ümumi iqtisadi durumu haqqında məlumat verir və bundan istifadə edərək gələcəyə yönəlik proqramlar hazırlamaq mümkün olur. Hər hansı bir şirkətin qiymətli kağız bazarında dəyər

qazanması və ya itirməsi, şirkəti performans və güvənirliyinin ən önəmli göstəricisidir.

Bütün alıcı və satıcıların qiymətli kağız bazarlarında qarşılaşması qiymətli kağızların vahid bir alış və satış qiymətinin meydana gəlməsini təmin edir. Bilindiyi kimi, vahid bir qiymət tam rəqabət olan bazarlarda meydana çıxır.

Birja bülletenləri vasitəsilə ölkənin və dünyanın hər tərəfinə bazarda müəyyən olmuş qiymət və rəqəsi göndərilir. Bu yolla qiymətli kağızlarla maraqlananlar üçün qiymətdə aldanma hadisələrinin qarşısı alınır.

Təşkilatlandırılmış qiymətli kağız bazarında hər istəyən şirkətin öz aksiyasını satması mümkün deyildir. Listinqdən keçə bilmələri üçün qiymətli kağızlar üzrə komitənin müəyyən etdiyi şərtləri yerinə yetirmək məcburiyyəti vardır. Bununla, birjada qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə məşğul olanlara təminat verilir. Qiymətli kağız bazarları sənayeçilər ilə kiçik yığım sahibləri arasındakı körpü vəzifəsini həyata keçirir.

FƏSİL 43. FOND BİRJASI

Kapital bazarının anatomik strukturunun təhlili zamanı, bu bazarın daxilində qiymətli kağızlar bazarının da olduğunu və bu iki bazarın iç-içə olmasına rəğmən təklif və tələbin tərs yönlü olduğunu görürük. Qiymətli kağızlar bazarında sərmayə tələb edən şirkətlər xalqa qiymətli kağız təklif edir. Sərmayə təklif edən xalq da əvəzində qiymətli kağızlar tələb edir. Qiymətli kağızlar birjası (stock exchange, securities bourse) gerçəkdə sərmayə bazarının deyil, qiymətli kağızlar bazarının qurumudur. Ancaq bu bazarlarda alqı-satqı mövzusu olan "Qiymətli kağızlar" deyilən aksiya və istiqraz kimi qiymətli kağızlar bilavasitə iqtisadi dəyər olmayıb, iqtisadi dəyərləri təmsil edən sənədlərdir. Qiymətli kağız bazarlarında alqı-satqı edənlərin məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Aksiyanı satın alan şəxsin məqsədi dividend və ya aksiyanı daha yüksək qiymətə sataraq qazanc əldə etməkdir.

Qiymətli kağızların ikinci bazarında əsas yerlərdən birini fond birjası tutur. Birjanın meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri bazar münasibətlərinin inkişaf etməsi olmuşdur. İlk dəfə birja anqlosaks dövlətlərində meydana gəlmişdir.

Fond birjası, müstəqil olaraq, fəaliyyət predmeti qiymətli kağızlar üçün zəruri şəraitin yaradılması, onların bazar qiymətlərinin müəyyən edilməsi, kağızlara olan tələb və təklif arasında tarazlığı təmin edən, həmçinin onlar haqqında lazımı informasiyanın yayılması, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının yüksək peşəkarlıq səviyyəsini nümayiş etdirmək üçün şərait yaradılması olan təşkilatdır. Fond birjası yalnız birja üzvləri arasında ticarəti təşkil edir.

Fond birjası fəaliyyətini müvafiq icra hakimiyyəti orqanının verdiyi xüsusi razılıq əsasında həyata keçirir. Fond birjası depozitari və kliring fəaliyyəti istisna olmaqla, digər fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilməz. Fond birjasının nizamnaməsinin, onun ticarət qaydalarının pozulması və fond birjasının digər daxili

sənədlərinin pozulması zamanı cərimələr müəyyən edilir. Fond birjasının üzvlərinə aid olan daxili normativ aktlar fond birjası tərəfindən onun üzvlərinin təklifləri nəzərə alınmaqla müstəqil müəyyənləşdirilir.

Fond birjasının beşəsas funksiyası vardır:

- 1) likvidlik ehtiyaclarını qarşılamaq;
- 2) alıcıları-satıcıları qiymətli kağızların alqı-satqısını etmək üçün bir məkanda qarşılaşdırmaq;
- 3) qiymətli kağızların real kursunu müəyyən etmək;
- 4) kapitalın bir sahədən digər sahəyə axınını təmin etmək;
- 5) real bazarın yaradılmasına xidmət etmək.

Yeni qurulan hər hansı bir birja həmən bir çalışma tempi göstərməz, bir müddət özlərini və təmsil etdiyi investisiya sahələrini xalqa tanıtmmaq məcburiyyətindədir. Bu tanıtmma yavaş-yavaş gerçəkləşdikcə birjaya qarşı xalqda bir güvən yaranmağa başlayır.

Fəaliyyətə keçmə artan bağlılığın yetərli bir səviyyəyə çıxması ilə birjada ilk əməliyyatlar görülür. Lakin bunların miqdarı azdır, birjada investisiya qoyanlar zamanla qazanlıcxıxdıqlarını və investisiyaların uzun müddətdə digər alətlərindən daha verimli olduğunu gördükcə yatırımlarını artırırılar. Buna paralel olaraq qiymətlər yüksəlməyə başlayır. Qiymətlərin yüksəlməsilə isə hər kəs qazanır. Tələb bir az daha artır. Birjada mənfəətəldə edildiyini görəən və duyan hər kəs birjaya qaçmağa başlayır.

Xalqın səhmlərə yönəlik tələbini dayandıracaq, ya da bazara birdən-birə bol aksiya tökülməsinə yol açacaq hər hansı bir olay buna yetər. Məsələn, yüksələn qiymətləri satışı keçmək üçün yetərli görəən və hər kəsdən öncə davranmaq istəyən bir böyük portfel sahibi (bank holdinq, investisiya fondu və s.) birdən böyük miqdarda satışı keçir. Adətən, bunu görəən başqaları da satışı başlayır. Nəticədə satışı artır vəpanika başlayır.

Panikanın başlaması iləöncə qiymətlər sürətlə aşağı düşür. Daha sonra, alıcı olmadığıüçün iş həcmi də azalır. Azalma nə qədər davam edir?

Qiymət və iş həcmindəki azalma başlanğıc nöqtəyə qədər azalmaz və bu nöqtədən az və ya çox ola bilər. Həmin nöqtədə bazarda qiymətlər sabitləşirmi? Təbiidir ki, yox. Xatırladılan on kritik nöqtədəmüzakirə başlayır və satıcılar artıq satmaqdan əl çəkirlər. Beləliklə, yeni bir təklif-tələb tarazlığı meydana çıxır və qiymətlər sabitləşir. Bazar bu təcrübədən zərər görür, həm dəyət-kinləşmişşəklə düşür. Artıq səhmlərin sonsuzadək yüksəlməyəcəyi və düşərkən də sifıra qədər enməyəcəyi öyrənilmişdir.

Birjalar yalnız iqtisadi həyatı deyil, bütün sosial siyasətin barometridir. İqtisadi olaylar, faktorlar və göstəricilər qədər, hətta onlardan daha çox sosial-siyasət və sosial-psixoloji dəyişmələr də birjaya təsir edir.

Bazar iqtisadiyyatının aparıcı institutlarından biri olan birjaların iqtisadiyyata göstərdiyi xidmətlər aşağıdakılardır:

1. Likvid saxlama funksiyaları;
2. Bazarda vahid qiymət təşkil etmə funksiyası;
3. Etimad və təminat funksiyası;
4. İqtisadiyyatda barometr funksiyası;
5. Sərmayəyə hərəkətlilik (mobilitə) saxlama funksiyası;
6. Mülkiyyəti geniş xalq kütləsinə yaymaq;
7. Birjanın iqtisadiyyata əlavə maliyyə resursu qazandırmaq imkanı.

FƏSİL 44. FOND BAZARININ PEŞƏKAR İŞTİRAKÇILARI

Broker və diler fəaliyyəti. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, bazarın fəaliyyət göstərməsi üçün bazara maraq göstərən satıcılar, alıcılar və vasitəçilər olmalıdır. Qiymətli kağızlar bazarında vasitəçi rolunda, adətən brokerlər və dilerlər çıxış edirlər.

Tapşırıq və ya komisyon müqaviləsi əsasında müvəkkil və ya komisionçu kimi fəaliyyət göstərən hüquqi və ya fiziki şəxs onun müştərisinin marağına uyğun və onun hesabına qiymətli kağızlarla mülki hüquqi əqdlərin bağlanması broker fəaliyyəti hesab edilir.

Qiymətli kağızlar bazarının broker fəaliyyəti ilə məşğul olan peşəkar iştirakçısı broker adlanır. Broker sifətində həm fiziki şəxslər, həm də hüquq şəxslər çıxış edə bilərlər. Fond bazarında peşəkar broker fəaliyyəti müəyyən lisenziya əsasında həyata keçirilir.

Qiymətli kağızlar bazarında broker və ya broker təşkilatı kimi fəaliyyət göstərmək üçün aşağıdakı tələblərə cavab vermək lazımdır:

1. müəyyən edilən minimal kapitala sahib olmalıdır ki, investor qarşısında maddi məsuliyyət hiss etsin.

2. qiymətli kağızlarla əməliyyatları tam və dəqiq təzahür edən, işlənib hazırlanmış haqq-hesab sisteminə malik olmalıdır.

Broker və müştəri öz əlaqələrini müqavilələr əsasında qurur. Broker müştərinin adından və hesabından çıxış edir. Broker müştərinin tapşırığı əsasında hərəkət edir. Brokerin əsas gəliri sazişlərin məbləğindən asılı olaraq tutulan komisionlardır.

Çox zaman brokerlər öz fəaliyyətinə qiymətli kağızlar bazarında müştərilərlə məsləhət etməyi də daxil edirlər.

Hüquqi şəxsin müəyyən qiymətli kağızlarının alışı və satışı qiymətlərini elan edib, bu qiymətli kağızların elan edilmiş qiymətlər üzrə alınması və ya satılmasını öhdəsinə götürməklə öz adından və öz hesabından qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdlərinin

bağlanılması diler fəaliyyəti hesab edilir. Qiymətli kağızlar bazarında diler fəaliyyətini həyata keçirən peşəkar iştirakçı diler adlanır. Brokerdən fərqli olaraq diler qiymətli kağızlar bazarında hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərən investisiya şirkətlərini təmsil edir. Əqdləri də müştərilərin hesabına deyil, öz hesabına yerinə yetirir. Dilerin gəliri alqı-satqı qiymətləri arasındakı fərqdə olur. Bazarda operator rolunda çıxış edən diler alqı-satqı qiymətlərini, alınan və satılan qiymətli kağızların minimal və maksimal saylarını, həmçinin də elan edilən qiymətlərin nə vaxta qədər qüvvədə qalacağını müəyyən edir.

Qiymətli kağızların və ya onların sertifikatlarının saxlanması, yaxud uçotu və qiymətli kağızlara olan hüquqların keçməsi üzrə xidmətlər göstərilməsi depozitari fəaliyyəti hesab olunur. Qiymətli kağızlar bazarının depozitari fəaliyyətini həyata keçirən peşəkar iştirakçısı depozitari adlanır. Qiymətli kağızların uçotu üçün təyin edilmiş hesabat "depo hesabı" adlandırılır. Yalnız hüquqi şəxs depozitari ola bilər. Depozitari fəaliyyəti ilə bağlı olan əməliyyatların hamısı depozitari və deponent arasında bağlanan müqavilələr əsasında həyata keçirilir. Depozitor müqaviləsi yazılışəkildə bağlanır və bu müqavilənin bağlanması deponentin qiymətli kağızlara olan hüququnun depozitariyə keçməsinə bildirir. Depozitar deponentin onda saxladığı qiymətli kağızlar sertifikatlarının qorunmasına mülki hüquqi məsuliyyət daşıyır.

Depozitari müqaviləsinə aşağıdakı mühüm şərtlər daxil edilməlidir:

1) müqavilənin predmetinin birmənalı müəyyən edilməsi, qiymətli kağızların sertifikatlarının saxlanması və ya qiymətli kağızlara olan hüquqların uçotu üzrə xidmətlərin göstərilməsi;

2) deponentin depozitaridə saxlanan qiymətli kağızları üzrə sərəncam verilməsi haqqında deponentin depozitariyə məlumat vermə qaydası;

3) müqavilənin qüvvədə olduğu müddət;

4) müqavilədə nəzərdə tutulmuş depozitari xidmətlərinin ödənilməsinin həcmi və qaydası;

5) depozitarinin deponent qarşısında hesabat verməsinin forması və dövriliyi;

6) depozitarinin vəzifələri.

Öz aralarında danışan brokerlər onlarda saxlanılan bütün qiymətli kağızların sertifikatlarını yığır və birja depozitarisində deponent edirlər. Bu zaman bütün reyestrlərdə bu qiymətli kağızları broker hesabından nominal sahib kimi çıxış edən birja depozitarisinin hesabına köçürürlər. Birja depozitarisində hər bir brokerə "depo hesabı" açılır ki, burada da ona məxsus olan bütün qiymətli kağızların hesabatı gedir. Beləliklə, brokerlər arasında görülən sazişlərin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi üçün reyestr xidmətlərinə müraciət etmək lazım deyil. Mülkiyyətçinin dəyişdirilməsi birja depozitarisinin depo hesablarında öz əksini tapır. Beləliklə də qiymətli kağızların hesabatını aparılması naədsız olur və depo hesablarında dəyişikliklər edilir.

Qiymətli kağızların göndərilməsi üzrə qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi (qiymətli kağızlarla əqdlər üzrə məlumat toplanması, yoxlanılması, təshih edilməsi və onlar üzrə mühasibat sənədlərinin hazırlanması) bu öhdəliklərin hesaba alınması və qiymətli kağızlar üzrə hesablanma aparılması klirinq fəaliyyəti hesab edilir.

Praktikada klirinq təşkilatları aşağıdakı kimi adlandırılırlar: hesabat palatası, klirinq palatası, klirinq mərkəzi, hesabat mərkəzi və s. Ümumi planda hesablaşma klirinq təşkilatları ixtisaslaşdırılmış bank tipli təşkilatlardır ki, qiymətli kağızlar bazarının iştirakçılarına hesablaşma ilə bağlı xidmət göstərir. Onun aşağıdakı əsas məqsədləri vardır:

1. bazar iştirakçılarının hesablaşma xidmətləri xərclərinin minimuma endirilməsi;

2. haqq-hesab vaxtının qısaldılması;

3. Hesablaşma zamanı yer alan bütün risklərin minimum səviyyəyə endirilməsi.

Hesablaşma-klirinq təşkilatları kommersiya şirkətləri olub, gəlirlə işləməlidir. Onun nizamnamə kapitalı onun üzvlərinin

ödəmələri hesabına yaradılır. Bu təşkilatın əsas gəlir mənbəyi aşağıdakı kimidir:

1. səzisləri qeydiyyatdan keçirmə haqqı;
2. məlumatların satılmasından əldə edilən gəlir;
3. tədaviüdəki pul vəsaitlərindən əldə edilən gəlir;
4. öz hesablaşma texnologiyasının satışından daxil olmalar;
5. digər gəlirlər.

Hesablaşma-klirinq təşkilatların törəmə qiymətli kağızlar olan fyuçers müqavilələri və birja opsiyonlarının alqı-satqısında mərkəzi yer tutur. Hesablaşma-klirinq təşkilatları ilə onun üzvləri, birjalar və digər təşkilatlar arasında qarşılıqlı münasibətlər müvafiq müqavilələr əsasında qurulur.

Hesablaşma-klirinq təşkilatlarının üzvləri əsasən iri banklar, iri finans şirkətləri, həmçinin də fond və fyuçers birjalari olur. Hesablaşma-klirinq təşkilatlarının kredit və ya digər aktiv əməliyyatları həyata keçirmək hüququ yoxdur. Hesablaşma-klirinq təşkilatları depozitari xarakterli xidmətləri də həyata keçirir.

Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması sistemini təşkil edən göstəricilərin toplanması, qeydə alınması, işlənməsi, saxlanması və verilməsi qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılmasıüzlə fəaliyyət hesab edilir. Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılmasıüzlə fəaliyyətlə yalnız hüquqi şəxslər məşğul ola bilər. Reyestrin aparılmasıüzlə fəaliyyət emitent və ya onun tapşırığı ilə qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılari tərəfindən həyata keçirilə bilər. Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılmasıüzlə fəaliyyəti həyata keçirən şəxslər reyestr saxlayıcıları və ya qeydiyyatçılar adlandırılır. Reyestrin aparılmasıüçün yalnız bir qeydiyyatçı ilə müqavilə bağlanılır. Qeydiyyatçı qeyri-məhdud sayli emitentlərin qiymətli kağızlarının sahiblərinin reyestrini apara bilər. Öz əsas funksiyalarından başqa qeydiyyatçılar reyestrə bağlı bir sıra əlavə funksiyaları yerinə yetirirlər. Qeydiyyatçılar qiymətli kağızların sertifikatlarına da nəzarət edirlər. Sahibkarın

dəyişdirilməsi zamanı qeydiyyatçı yeni sahibkarın adına sertifikat yazmalıdır və bu zaman o, ona qeydiyyatdan keçirmək üçün verilən sertifikatın doğrudan həmin şəxsə məxsus olduğunu, oğurluq olmadığını və ya axtarışda olub olmadığını yoxlamalıdır. Bir qayda olaraq, qeydiyyatçı emitentin agentidir. Qeydiyyatçı vasitəsilə emitent öz investorlarına məlumat verə bilər. Əgər qeydiyyatçı rolunu bank yerinə yetirirsə, o, həmçinin də emitenti ödəmə agenti kimi çıxış edə bilər. Bir qayda olaraq, qeydiyyatçılar qiymətli kağızların sahiblərinin şəxsi hesablarını aparır. Şəxsi hesabda sahibkara məxsus olan qiymətli kağızların sayı və sahibkar haqqında digər lazımi informasiyalar olur. Əgər alqı-satqı baş veribsə, sahibkarın dəyişdirilməsi reyestrədə qeyd olunmalıdır.

Qiymətli kağızların nominal saxlayıcı reyestrinin aparılması sistemində qeydə alınmış, o cümlədən hüquqi sahibinin tapşırığı ilə və onun xeyrinə depozitarinin deponenti olan və qiymətli kağızlar barəsində sahib olmayan şəxsdir. Nominal saxlayıcı bu o şəxsdir ki, onun adına reyestrədə bir neçə qiymətli kağız yazılıb, amma həqiqətdə o, bu kağızların sahibi deyildir. Qiymətli kağızların nominal saxlayıcısı kimi qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları ola bilərlər. Depozitari və brokerlər müştərilərlə bağlanan müqavilə əsasında qiymətli kağızların nominal saxlayıcısı kimi qeydiyyatdan keçə bilərlər. Nominal saxlayıcılar özləri real sahiblərin uçotunu apara bilər. Əgər yeni və köhnə sahibkarlar öz hesabını nominal saxlayıcılarda açıblarsa, alqı-satqı zamanı nominal saxlayıcıda hesabın vəziyyəti dəyişir, amma sayı sabit olaraq qalır. Buna görə də uzağa gedib qeydiyyatçıdan qeydiyyatdan keçmək lazım deyil, sahibkarın dəyişdirilməsi nominal saxlayıcıda da rəsmiləşdirilə bilər. Əgər emitent qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrini istəyirsə, bu zaman qeydiyyatçı nominal saxlayıcıya sorğu göndərir və o da hesablarını apardığı sahibkarların adlarını təqdim edir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə qeydiyyatçılar institutu yoxdur.

Reyestrlərin toplanması və onların emitentə verilməsi vəzifəsini öz üzərinə depozitari sistemləri götürür.

FƏSİL 45.AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ BAZARININ VƏZİYYƏTİ

Maliyyə bazarlarının institusional inkişafı. 2008-ci ildə beynəlxalq maliyyə bazarlarında likvidlik sıxıntısı və maliyyə aktivlərinin kəskin ucuzlaşması ilə müşahidə olunan maliyyə böhranı şəraitində Milli Bank daxili maliyyə bazarlarında sabitliyi qorumağa çalışmışdır. Bu məqsədlə daxili maliyyə bazarlarında likvidliyin çevik tənzimlənməsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmış, maliyyə alətləri arsenalının çevikliyinin və effektivliyinin artırılması, habelə maliyyə bazarlarının infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlər görülmüşdür.

Müəyyənləşdirilən pul və məzənnə siyasəti çərçivəsində əməliyyat hədəflərinin reahaşmasını təmin etmək üçün Milli Bank tərəfindən maliyyə bazarlarının bütün seqmentlərində aktiv əməliyyatlar aparılmışdır.

Dövr ərzində ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi və bunun nəticəsində iqtisadiyyatda xarici valyutaya olan tələb və təklifin artımı daxili valyuta bazarının həcmində özünü büzmə vermişdir. Belə ki, 2008-ci ildə daxili valyuta bazarındaki əməliyyatların həcmi ötən illə müqayisədə 2 dəfədən çox artaraq 24,5 mlrd. \$-a çatmışdır.

2008-ci ildə pul resursları bazarında da əməliyyatların həcmində artım müşahidə olunmuşdur. Bu bazarın əsas seqmentləri olan Banklararası Repo bazarında əməliyyatların həcmi ötən illə müqayisədə 2 dəfədən çox, Banklararası Kredit bazarında isə əməliyyatların həcmi isə 5 dəfədən çox artmışdır. Artım həmçinin dövlət qiymətli kağızları ilə aparılan təkrar bazar əməliyyatlarında da müşahidə olunmuşdur.

Beynəlxalq maliyyə bazarlarında müşahidə olunan likvidlik problemləri, xaricdən cəlb olunan vəsaitlərin vaxtından əvvəl geri çağırılması və xarici mənbələr hesabına yenidən maliyyələşmədə

yaranan çətinliyi nəzərə alaraq pul bazarlarında yaranan qısamüddətli likvidlik çatışmamazlığı Milli Bankın bazar və çərçivə alətləri vasitəsilə tənzimlənmişdir.

Valyuta bazarı və məzənnə. Dövr ərzində idxal-ixrac əməliyyatlarının artması və bank sistemində artan xarici borclanmaya xidmət olunması ilə əlaqədar maliyyə sektorunun xarici valyutaya tələbi artmışdır. Bundan əlavə valyuta bazarının əsas iştirakçılarının bazara etdiyi təklifin həcmində də əhəmiyyətli artım müşahidə olunmuşdur. Həm tələb, həm də təklifdə müşahidə olunan artım özünü daxili valyuta bazarının həcmində artmasında büruzə vermişdir.

Əvvəlki iherdə olduğu kimi 2008-ci ildə də daxili valyuta bazarında əməliyyatların 66%-i bankdaxili əməliyyatların payına düşmüşdür. 2008-ci ildə Milli Bankın valyuta bazarına xalis müdaxilə alışyönlü olmuşdur. Belə ki, hesabat dövründə Milli Bankın valyuta bazarına müdaxiləsi 2 43,5 mln. \$ olmuşdur. Milli Bankın alışyönlü müdaxilələri manatın məzənnəsinin kəskin möhkəmlənməsinin qarşısını almışdır.

Dövr ərzində manatın ABŞ dollarına qarşı rəsmi məzənnəsi 4,43 qəpik, yəni 5,24% güclənərək dövrün sonuna 0,8010 manat təşkil etmişdir. Bivalyuta mexanizminin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq manatın ABŞ dollarına nəzərən məzənnəsinin gündəlik volatilliyi ötən illərdəki ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu onunla əlaqədardır ki, avro-dollar məzənnəsinin dəyişməndəki volatillik qismən dollar-manat məzənnəsinin dinamikasında əks etdirilmişdir.

Qiymətli kağızlar bazarı. 2008-ci ildə qiymətli kağızlar bazarının həcmi ötən illə müqayisədə 2 dəfəyə yaxın artaraq 6 mlrd. AZN təşkil etmişdir. Bunun 97%-i dövlət qiymətli kağızlar bazarının, 3%-i isə korporativ qiymətli kağızlar bazarının payına düşür.

Qiymətli kağızlar bazarının əsas hissəsini təşkil edən dövlət qiymətli kağızları Milli Bankın qısamüddətli notlarından və Maliyyə Nazirliyinin Dövlət qısamüddətli istiqrazlarından (DQİ) ibarətdir.

2008-ci ilin sonuna dövrüyyədə olan dövlət qiymətli kağızlarının həcmi ilin əvvəli ilə müqayisədə (406,7 mln. manat) 4 mln. manat və ya 1% artaraq 410,7 mln. manat təşkil etmişdir.

Milli Bankın qısamüddətli notları. 2008-ci ildə də əməliyyat hədəflərini reallaşdırmaq və pul bazarının likvidliyini tənzimləmək məqsədilə Milli Bank tərəfindən 4 həftəlik notların buraxılışı və 1 - günlük repo və əks repo əməliyyatları həyata keçirilmişdir.

Hesabat dövrü ərzində 2 530 mln. manat məbləğində not emissiya olunmuş və bunun 1913 mln. manatı və ya 76%-i isə hərraclara çıxarılmışdır. Dövr ərzində nominal üzrə 1 647 mln. manat və ya 86% not yerləşdirilmişdir. Son hərracda notlar üzrə orta gəlirlik 4,74% olmuşdur. Bu rəqəm ilin əvvəlində 10,56% o səviyyəsində olmuşdur.

Dövrüyyədə olan notların həcmi ilin əvvəli ilə müqayisədə 73,1 mln. manat (repo əməliyyatları nəzərə alınmaqla) və ya 29% azalaraq dövrün sonuna 180 mln. manat təşkil etmişdir.

Dövr ərzində çərçivə alətləri üzrə əməliyyatlarının həcmi 6262,6 mln. Manat təşkil etmişdir. Əməliyyatların 6252,6 mln. Manatı (99,9%) repo əməliyyatlarının payına düşür. Dövrün sonuna çərçivə əməliyyatları üzrə faiz dərəcəsi 1 günlük repo əməliyyatı üzrə 1%, 1 günlük əks-repo əməliyyatı üzrə isə 13% həcmində müəyyən olunmuşdur.

Maliyyə Nazirliyinin DQİ-ləri. Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 3, 6 və 9 ay müddətində diskontlu qiymətli kağızlar olaraq buraxılan DQİ-lərin dövrüyyədə olan həcmi 2008-ci ilin əvvəli ilə müqayisədə 131,4 mln. Manat və ya 1,3 dəfə artaraq hesabat dövrünün sonuna 230,6 mln. manat təşkil etmişdir.

Altı aylıq DQİ-lər üzrə son hərracda orta gəlirlik 8,96% səviyyəsində müəyyən edilmişdir.

Dövlət qiymətli kağızlarının təkrar bazarı. Dövr ərzində dövlət qiymətli kağızları ilə təkrar bazar əməliyyatlarının həcmi 442 mln. manat (395 əqd) təşkil etmişdir. Bunun 70%-i Milli Bankın notları ilə, 30 %-i isə Maliyyə Nazirliyinin DQİ-ləri ilə həyata keçirilmişdir.

Mütəşəkkil Banklararası Kredit Bazarı (MBKB). 2008-ci ildə ötən illə müqayisədə MBKB-nin həcmində əhəmiyyətli artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, dövr ərzində bazardakı əməliyyatların həcmi 5 dəfədən çox, əməliyyatların sayı isə 2 dəfə artmışdır.

Dövrün sonuna MBKB əməliyyatların həcmi 297,5 mln. manat, əməliyyatların həcmi isə 150 ədəd təşkil etmişdir.

Mütəşəkkil Banklararası Repo Bazarı (MBRB). MBKB olduğu kimi banklararası repo bazarında da artım müşahidə olunmuşdur. Dövr ərzində bu bazarda əməliyyatların həcmi 2 dəfə yaxın artaraq 474,6 mln. manat, əməliyyatların sayı isə 2 dəfə artaraq 309 ədəd təşkil etmişdir.

Repo əməliyyatlarının 463,3 mln. manatlıq (97,6%) həcmi notlarla, 11,3 mln. manatlıq həcmi (2,4%) isə dövlət qısamüddətli istiqrazları ilə həyata keçirilmişdir. Banklararası repo bazarında 1 günlük repo əməliyyatları üzrə son gəlirlilik 1,48% təşkil etmişdir.

BÖLMƏ V. BEYNƏLXALQ VALYUTA- KREDİT MÜNASİBƏTLƏRİ

FƏSİL 46. BEYNƏLXALQ VALYUTA SİSTEMİ

Beynəlxalq Valyuta Sistemi, ölkələr arasında mövcud olan valyuta kurslarını və ödəniş münasibətlərini tənzimləyən qayda və müqavilələrdən meydana gəlir. Beynəlxalq ticarət və maliyyə münasibətlərinin nizamlı bir şəkildə işləməsi üçün səmərəli bir beynəlxalq valyuta sisteminin varlığı labüddür.

İnsanlar tarixin ən qədim dövrlərindən bəri alqı-satqınları həyata keçirmək üçün müxtəlif mallardan və vasitələrdən istifadə etmişdir. Amma nizamlı şəkildə tətbiq edilən ilk sistem qızıl standartıdır. Qızıl standart 1870-1914-cü illər ərzində, yəni I dünya müharibəsinə qədər öz «qızıl dövrünü» yaşadı. Qızıl standartlarının əsas xüsusiyyəti hər hansı bir ölkənin pulunun dəyərinin müəyyən çəkiddə saf qızilla müəyyən edilməsi, qızılın alqı-satqısı, ixrac və idxalının sərbəstləşdirilməsidir. Burada qızıl sikkələr qədər banknotlar da istifadə edilirdi, lakin bunlar istənilən zaman hökumətlər tərəfindən qızıla dəyişdirilə bilirdi. Ümumiyyətlə, bu sistemdə hökumət müəyyən etdiyi sabit qiymətlə hər kəsə qızıl sata və özünə təklif edilən qızılları ala bilirdi. Qızıl standartı ümumbəşəri bir sistemdir. Hər ölkə pulun dəyərini qızilla tənzimlədiyinə görə bütün ölkələrin pulları qızıl miqdarına nəzərən avtomatik şəkildə bir-birindən asılı idi.

Nəhayət, 1929-cu ildə dünya iqtisadi böhranının baş verməsiylə qızıl standartının davam etməsinə imkan qalmadı. 1933-cü ildə qızıl standartı tamamilə ləğv olundu.

Birinci və ikinci dünya müharibələri arasındakı dövrdə beynəlxalq ticarət və maliyyə münasibətlərində tam mənası ilə xaos yaşandı. Qızıl standartı dağılmış, onun yerinə isə yeni bir sistem gəlməmişdi. Beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirmək özü böyük bir problem olmuşdu. Bir çox ölkələr bir-biri ilə ikitərəf-

li ticarət ödənişlərini barter üsuluna çevirmişdilər. Hər ölkəöz iqtisadi mənafeini düşünərək gömrük vergilərini və rüsumlarını artırırdı. Lakin bundan zərər çəkən partnyorlar bu ölkəyə qarşı adekvat bir reaksiya verirdilər. Beləliklə, dünya ticarət və maliyyə hərəkətlərinin həjmi ən aşağı səviyyəyə düşmüşdü.

İki müharibə arasındakı dövrün çətinlikləri qarşısında olan ölkələrin beynəlxalq ticarəti sərbətləşdirilən və maliyyə hərəkətlərini tənzimləyən bir sistemə ciddi şəkildə ehtiyacları vardı. Bu səbəbdən yeni bir Beynəlxalq valyuta sistemini yaratmaq məqsədi ilə ölkə rəhbərləri Bretton-Vuds qəsəbəsində məsələnin müzakirəsinə qatıldılar.

Bretton-Vuds konfranslarında daha çox ABŞ-nin düşüncə və görüşləri əsas götürülərək yeni bir Beynəlxalq Pul Sisteminin qurulmasına qərar verildi. Bretton-Vuds sistemi Amerika dollarına və onun vasitəsi ilə dolay yolla qızıla tabe valyuta sistemidir.

Konfransda bir-birinin «əkiz qardaşı» kimi qəbul edilən iki yeni maliyyə təşkilatının qurulmasına qərar verildi : Beynəlxalq Pul Fondu (BPF) və Dünya Bankı (DB) qrupu. BPF-nin vəzifəsi beynəlxalq maliyyə münasibətlərini tənzimləmək, BD-nin vəzifəsi isə müharibə nəticəsində dağılan Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatını dirçəltmək, habelə inkişaf etməkdə olan ölkələrin itisadi inkişafını təmin etmək məqsədi ilə onlara göstərilən maliyyə yardımını gücləndirmək idi.

BPF 1946-cı ildə fəaliyyətə başladı. Bretton-Vuds sisteminin qəbul etdiyi valyuta kursuna «tənzimlənən sabit kurs sistemi»də deyilmişdir. 1946-cı ildə tətbiq edilən bu sistem 1973-cü ildə dağıldı. Sistemin xüsusiyyətləri aşağıdakı kimidir. Müqafiləni imzalayaraq BPF-yə üzv olan ölkə, milli pulunun dəyərini sabit bir kursla Amerika dollarına bağlayır. Milli pulun bu sabit dollar kursuna «dollar pariteti» deyilmişdir. ABŞ isə dolların dəyərini başqa bir ölkənin valyutası ilə deyil, 1 unsiya saf qızıl=35 dollar kimi sabit qiymətlə ölçmüşdü. Digər tərəfdən ABŞ, xarici ölkələrin mərkəzi banklarına qızılın dollara konversiyasına icazə verirdi. Yəni

Amerika Federal Ehtiyat Bankı xarici ölkələrin mərkəzi banklarına təklif etdikləri dollar qarşılığında yuxarıda müəyyən edilən sabit qiymətlə qızıl satma məsuliyyətini üzərinə götürmüşdü. Bu qayda ilə hər ölkə milli valyutasını dollarla ölçmüş və dollara da qızıl konversiyasını qəbul etdiyi üçün milli pullar dolayı yolla qızıla tabe olurdu (milli pulun qızıl dəyərinə «qızıl pariteti» deyilirdi). Sistemə görə hər ölkə milli pulun valyuta bazarındakı dollar qiyməti ətrafında ən çox 1%-lik alt və üst sərhədlər içərisində üzməsinə icazə verə bilərdi. Daha yüksək dəyişikliklərə qarşı isə, Mərkəzi Bank bazara dollar vasitəsi ilə (bazarda dollar alqı-satqısı) müdaxilə etməli idi. Buna baxmayaraq, tədiyə balansında əsaslı bir tarazsızlıq olardısı, BPF-nun razılığı ilə üzv ölkələrə milli valyutalarını dollara görə devalvasiya etmə səlahiyyəti verilmişdi.

Bu gün dünyada bütün ölkələr tərəfindən mənimsənilən, konvensiyalarla qurulmuş, eyni kurs sisteminə görə vahid bir beynəlxalq valyuta sistemi yoxdur. Bunun əvəzində sabit kurs sistemindən üzən kurs sisteminə qədər dəyişə bilən və ölkələrin özləri tərəfindən seçilən fərqli sistemlər vardır. Bu gün də, BPF beynəlxalq maliyyə münasibətlərini tənzimləmək vəzifəsini davam etdirir. Yalnız Bretton-Vuds sisteminin dağılmasından sonra üzv olan ölkələrin fərqli praktikalарına hüquqi baza formalaşdırmaq üçün, BPF-nin quruluş qanununda dəyişiklik edildi. Bu dəyişikliyə görə müəyyən edilmiş prinsiplərə əməl etmək şərti ilə istənilən ölkə istədiyi kurs sistemini qəbul edə bilər.

Bu gün dünya ölkələrinin valyuta kursu sistemləri üç qrupa:

1. sabit kurs sistemləri;
2. məhdud üzən kurs sistemləri;
3. daha sərbəst üzən kurs sistemlərinə ayrılmaqdadır.

Beynəlxalq Valyuta sahəsi müasir dövrdə də problemlərdən azad deyil. Valyuta məzənnələrindəki aşırı yüksək çoxlu dəyişmələr, məzənnələrdəki davamlı tarazsızlıq və «isti pul» fondları müasir məzənnə sisteminin problemlərinin bir ne-

çəsidir.1973-cü ildə sabit məzənnəli Bretton-Vuds sisteminin ləğvindən bəri məzənnələrdə aşırı bir dəyişkənlik nəzərəçarpar. Daha əvvəllər də açıqlandığı kimi məzənnələrdə müşahidə edilən bu cür oynaqlıq işə beynəlxalq ticarət və kapital hərəkətlərinə əhəmiyyətli ölçüdə təsir edir. Bundan başqa bügünkü idarəetməli dalğalanma sistemli aspektində, valyuta məzənnələrində balans dəyərlərindən dəyişikliklər meydana gəlməkdə və bu tarazsızlıqlar bir neçə il davam etməkdədir. Məsələn, Türkiyədə 1990-cı illərin əvvəllərində Mərkəzi Bank müdaxilələri nəticəsində qısamüddətli xarici fondları ölkəyə çəkə bilmək üçün valyuta kurslarını aşağı tutmuşdur. O dövəmdə, yəni 1980-1985-ci illər arasında ABŞ-ın tətbiq etdiyi təklif yönümlü iqtisadi siyasət çərçivəsində ticarət balansındakı böyük artımlar da digər bir nümunədir. Böyük ticarət kəsirlərinə baxmayaraq, dolların dəyərinin artması paradoksal bir vəziyyətdir. Bunun səbəbi, tətbiq edilən yüksək faiz siyasətindən dolayı ölkəyə girən böyük həcmli qısamüddətli xarici kapitaldır. Başqa bir sözlə, bu tarixlərdə dollar açıq şəkildə aşırı dəyərləndirilmiş bir pul idi. Məzənnə oynaqlığı və məzənnə tarazsızlığı problemləri, beynəlxalq pul sisteminin hansı ölçüdə elastik olmasını və hansı ölçüdə iqtisadi siyasətə uyğunlaşması kimi mövzuları aktuallaşdırıb. Beləliklə, aşağıda qyed etdiyimiz mövcud praktikaların düzəldilməsi üçün məzənnələr mövzusunda «hədəf dəyişmə» sahəsi kimi layihələr təklif edilir. Başqa bir sözlə, əvvəllər üzən və sabit məzənnə sistemlərinin müsbət cəhətlərini toplayan layihələr yerinə optimal məzənnə elastikliyi və iqtisadi siyasətə uyğunlaşdırılması kimi mövzular mübahisə obyektinə olub.

Avropa Valyuta Sistemi 1979-cu ilin mart ayında birlik üzvləri arasında valyuta bütünləşməsinin bir həlqəsi şəklində qurulmuşdur. Avropa İqtisadi Birliyinin üzvləri valyuta birləşməsinə iqtisadi bütüvləşmənin zəruri şərtlərindən biri olaraq gördülər. Çünki valyuta kurslarının tez-tez dəyişməsi milli firmaların digər ölkələrə qoyduqları investisiyaya mənfi təsir göstərirdi. Bu da bütöv bir geniş bazardan tam şəkildə

yararlanmağa mane olurdu. Bu baxımdan region daxilində kurs dəyişikliklərindən uzaq olmaq məqsədi ilə sabit bir pul birliyi sistemini yaratmaq məqsədəuyğun idi.

Avropa Valyuta Sistemi – Almaniya, Belçika, Danimarka, Fransa, İrlandiya, İtaliya, Lüksemburq və Hollandiya arasında qurulmuşdur. İngiltərəölkə daxilində iqtisadi problemlərdən dolayı bu sistemə anaq 1990-cı ilin oktyabr ayında girmişdir. Lakin 1992-ci ildə iqtisadi böhran səbəbinə görəİtaliya ilə birlikdə bu sistemdən çıxmışdır. Birliyə sonradan daxil olan ölkələr İspaniya, Portuqaliya, Avstriya və ən sonda isə Yunanıstan bu prosesə qoşuldu.

Avropa Valyuta Sisteminin qəbul etdiyi valyuta kursu mexanizminin bəzi xüsusiyyətləri var. Valyuta kurslarıəsasən Bretton-Vuds sisteminə oxşar şəkildə, «sabit, lakin tənzimlənə bilən» kurs sisteminəəsaslanır. Sistemə girəcək ölkələrin iqtisadi və maliyyə siyasətləri yüksək səviyyədə bir-birinə uyğunlaşmalı vəəməkdaşlıq olmalıdır.Avrupa Valyuta Sisteminin təməlini qoyan 12 üzv ölkənin dövlət və ya hökumət nazirləri 1991-ci ilin sonlarında Hollandiyanın Maastrixt şəhərində toplanaraq siyasi və iqtisadi birlik haqqında əhəmiyyətli qərar verdilər. Sözü gedən Saziş 7 fevral 1992-ci ildə imzalandı vəüzv ölkələrinin hamısının təsdiq etməsi ilə qüvvəyə mindi.

Hal-hazırda Avropa Valyuta Sistemi Avropa pul vahidi – «Avro»-ya əsaslanır. Avropa Birliyi ölkələrinin 1995-ci ilin sonlarında Madriddə təşkil etdikləri Zirvə toplantısında EKUnun adı Avro olaraq dəyişdirildi.

1994-cü ildə Avropa komissiyası Avropa Birliyi ölkələrinin iqtisadi göstəricilərinin təhlili nəticəsində Avro sistemə qatılacaq 11 ölkənin adını açıqladı (müəyyən səbəblərdən Avro sistemə – İngiltərə, İsveç, Danimarka kimi ölkələr qatılmadı). Avro pul vahidinə Avropa Birliyinin iqtisadi cəhətdən güclüölkəsi – Böyük Britaniya, Danimarka, İsveç qoşulmadılar. Pul vahidləri və iqtisadiyyatları sabit olan dövlətlər – Belçika, Hollandiya, Lüksemburq, İrlandiya Avronun yaranmasını ilk gündən dəstəklədilər. Ancaq Avronu pul vahidlərinin dəyə-

rlərini çox də güclü olmayan və inflyasiya nisbəti güclü dövlətlərə nisbətən yüksək rəqəmlərəçatan ölkələr, yəni İspaniya, Portuqaliya, İtaliya və Yunanıstan kimi ölkələrdə dəstəklədilər.

1 yanvar 1999-cu ildə Avropanın Maliyyə Mərkəzi qəbul edilən Frankurtdayeni pul vahidi – Avronun təqdimatı oldu və onun dəyəri amerikan dollarına qarşı 1.17 olduğu halda 1 il sonra 0.97 dollar oldu, yəni Avro dəyərini Amerikan dollarına qarşı 20 faiz itirdi.

Hal- hazırda isə $1 \text{ Avro} = 1,48 \text{ \$}$ təşkil edir.

FƏSİL 47. BEYNƏLXALQ LİKVIDLİK

Rəsmi xarici ehtiyatlar Mərkəzi Bankın valyuta bircasına müdaxilə üçün mövjud olan bütün beynəlxalq ödəmələr vasitələrinin cəmidir. Məlumdur ki, Mərkəzi Banklar valyuta məzənnələrini sabit tutmaq məqsədi ilə bazara müdaxilə edir. Bu da sabit və ya idarə etməli dalğalanma sisteminin bir xüsusiyyətidir. Halbuki, tam sərbəst üzən kurs sistemində məzənnələr tamamilə bazar iqtisadiyyatının işləm mexanizminə görə formalaşdığı üçün Mərkəzi Bankların bazara müdaxilə etməsi zəruri deyil.

Əslində sabit kurs sistemlərində müvəqqəti kəsirlər olduğu təqdirdə Mərkəzi Banklara ehtiyac olur. Çünki müvəqqəti kəsiri yaradan səbəblərin bir müddət sonra aradan qalxacağına görə, bu kəsir öz-özünə ortadan götürələcək. Bunun üçün tarazlaşdırıcı tədbirlər olaraq faktor bölgüsünü dəyişdirmək lazım deyil. Halbuki, köklü iqtisadi və ya maliyyə səbəblərindən baş verən uzun müddətli kəsirləri xarici ehtiyatlardan istifadə edərək tarazlaşdırmaq mümkün deyil.

Ölkələrin malik olduqları rəsmi xarici ehtiyatların cəminə beynəlxalq likvidlik adı verilir. Beynəlxalq likvidin çatışmazlıq problemi xüsusilə sabit kurslu Bretton-Vuds zamanında bəri iqtisadi ədəbiyyatda mübahisəli bir mövzudur. Nəzəri baxımdan beynəlxalq likvidliyin dünya iqtisadiyyatının tələblərindən asılıdır.

Amma həqiqətdə hansı puldan nə qədər ehtiyat tutulacağı mərkəzi bankın pul siyasətindən və ehtiyatların idarə edilməsi siyasətindən asılıdır. Ehtiyat olaraq tutulan valyutaların dəyərində düşmə ehtimalı, rəsmi ehtiyatların dəyərini azaltdığı kimi, bir yüksəlmədə spekulativ qazanclar meydana gətirər. Başqa sözlə ehtiyatları bu və ya digər beynəlxalq ödənişlərin vasitəsi üzərindən tutmanın riskili və eyni zamanda yüksək gəliri vardır. Adıçəkilən gəlirlər faiz və valyuta dəyərində gözlənilən artımlardan meydana gələ bilər. Bu baxımdan mərkəzi bankın rəhbər işçiləri də ehtiyatların idarə edilməsi problemi

iləüzləşiblər. Bu mövzuda Mərkəzi Bank ehtiyatları müxtəlif növə bölərək, riski paylaşdırmaqdan başqa, dəyərində artımın gözləndiyi müəyyən pullara investisiya qoyaraq spekulyativ şəkildə hərəkət də edə bilərlər. Amma Mərkəzi Bank kimi rəsmi bir qurumun spekulyativ qazancın arxasına düşmək əvəzinə, riski paylaşdırma məqsədinə görə hərəkət etməsini iddia etmək daha realdır.

Beynəlxalq rəsmi ehtiyatlar əvvəlcə qızıl və qeyri-qızıl mənbələr olmaqla iki yerə ayrılır. Qeyri qızıl ehtiyatları da valyuta və BPF mənbələrindən ibarətdir.

Bretton-Vuds qızıla əsaslanan bir sistem idi. Amma qızıl istehsalatının asanlıqla artırılmaması, bahalı olması və bir özəl spekulyasiyaya səbəb olması onun yaxşı bir ehtiyat pul olmayacağını göstərib. Bugünkü tendensiya qızılı beynəlxalq ödəmə vasitəsindən çıxarıb bir sənaye xam məhsulu olaraq həqiqi funksiyasına qaytarmaq istiqamətindədir. Bu səbəblə uzun müddətdir ki, qızıla rəsmi qiymət qoyulmur.

Lakin bu gün bir çox ölkələrin Mərkəzi Banklar rəsmi ehtiyatlarının əhəmiyyətli bir hissəsini qızıla saxlayırlar.

Digər tərəfdən, beynəlxalq rəsmi valyuta ehtiyatlarının tərkibinə baxsaq hələ də ən böyük pay Amerika dolları təşkil edir. Dollar və məhdud ölçüdə İngilis sterlinqi Bretton-Vuds sisteminin ənənəvi ödəniş vasitələri olmuşlar, ancaq bu gün də dollar rezerv valyuta kimi fəaliyyət göstərir. Amma digər sənayeləşmiş ölkələrin sürətlə inkişaf etməsindən sonra Avro, Yapon iyni və İsveçrə frankı kimi pul vahidlərinin də rəsmi valyuta kimi qəbul edilməsinə başlandı. Beləliklə, dolların rəsmi ehtiyatlar içindəki payı getdikcə azalmağa başladı. Ancaq bu nisbət hələ də 50%-dən yuxarıdır.

FƏSİL 48. BEYNƏLXALQ MALİYYƏDƏ ƏSAS PARİTET ŞƏRTLƏRİ

Finans bazarlarındakı aparılan və aparılacaq əməliyyatların ən önəmli müəyyən edici amili – inflyasiya, faiz və valyuta kursu arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin təhlili qəbul edilir. Dünya iqtisadi inteqrasiyasısında iştirak edən bir ölkədə bir neçə iqtisadi parametrlər arasında əsas paritet şərtləri mövcuddur. Bu əsas paritet şərtləri bazarlar üzərində süni əngəl olmadığı müddət çərçivəsində inflyasiya, faiz dərəcəsi və valyuta kursları kimi parametrləri əhatə edir. Ümumi bir ifadə ilə paritet şərtləri adı verilən bu münasibətlər beynəlxalq Maliyyəninəsasını təşkil edir.

Dünya ilə bütünləşmiş bir ölkədə, bir neçə iqtisadi parametrlər arasında- inflasiya, faiz və valyuta kursu arasında əsas bərabərlik münasibətləri vardır. Bu başlıca bərabərlik, bazarlar üzərində süni maneə olmadığıgörsəndiyi anlarda inflasiya, faiz və valyuta kursları kimi dəyişənləri əhatə edir. Ümumi bir ifadə ilə, paritet şərtləri (parity conditions) adı verilən bu münasibətlər beynəlxalq maliyyəninəsasını təşkil edir.

Tək qiymət qanunu və arbitrac – Arbitrajın məqsədi risk yüklənmədən mənfəət saxlamaqdır («ucuza al, bahalıya sat» prinsipinə görə hərəkət edirlər). Arbitrajçılar bazardan valyutanı ucuz qiymətə alıb, yüksək qiymətə satdıqca həmişə bazar da qiymətlər yüksəlir, digərində isə qiymət düşür və nəticədə bərabərlik təmin edilir. Tək qiymət qanunu bu bazarlarda, real faiz dərəcələrinin bütün ölkədə eyni olmasınınəticəsini verir. Buna da beynəlxalq Fişer təsiri deyilir.

Beynəlxalq finansda arbitrac fəaliyyətinin nəticəsində ortaya çıxan təməl bərabərlik aşağıdakı beş qrupda toplaya bilər:

1. Satın alma gücü paritesi (PJP);
2. Faiz pariteti (FR);
3. Ümumi Fişer təsir (FE);

4. Beynəlxalq Fiser təsiri (İFE);

5. İrəlindəki anında kursla gələcəkdəki təslim kursunun səhvə yol vermədən proqnozlaşdırılması.

İqtisadi varlığın eyni zamanda qiymət fərqindən mənfəət təmin etmək üçün valyutanın eyni vaxtda alınib-satılması əməliyyatına arbitrac deyilir.

Bu tərifdən başa düşmək olar ki, arbitrac bütün iqtisadi və maliyyə varlıqlarına şamil edilən geniş bir anlayışdır. (eyni andakı qiymət fərqindən faydalanma ideyası). Bu əməliyyatın heç bir riski yoxdur. Risksiz olması arbitracı spekulyasiyadan ayıran ən əhəmiyyətli xüsusiyyətidir.

Valyuta arbitrajın birinci səbəbi iki pul arasındakı məzənnənin eyni anda müxtəlif bazarlarda fərqli qiymətlərlə olmasıdır.

Arbitraj müxtəlif bazarlarda məzənnələr arasında pozulan müvazinəti bərqərar edir və o bütün dünya içində məzənnələr arasında uyğunluğun davam etməsinə kömək göstərir. Əməliyyat xərclərini nəzərə alsaq, valyuta məzənnələri arasındakı fərq ancaq bu xərclərin miqdarı qədər olacaqdır.

Arbitrajçıların məqsədi risk almadan ən yüksək gəliri əldə etməkdir. Bu münasibətlər çərçivəsində, məsələn, əgər bir il ərzində Azərbaycanda inflyasiya dərəcəsi Rusiyadakı inflyasiya dərəcəsinə nisbətən 50% çox olması gözlənilirsə, o zaman manat gələcək il rubl qarşısında 50% dəyər itirməli və Azərbaycanda faiz dərəcələri Rusiyadakı bank faizlərindən eyni nisbətdə, yəni 50 % yüksək olmalı və rublun bir illik müddətli təhvil kursu da spot kursuna görə 50% daha dəyərli olmalıdır. Digər bir ifadə ilə, bir il sonrakı anında təslim kursunun gözlənilən dəyəri, bugünkü bir illik müddətli təslim kursuna bərabərdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, inflyasiya səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə yüksək səviyyəli faiz dərəcələri tətbiq edilir.

Faiz pariteti nəzəriyyəsi pul bazarlarındakı arbitrac imkanlarının bir nəticəsi olaraq meydana çıxır. Əgər müxtəlif ölkələr arasındakı risk dərəcələri eynidirsə, lakin bu ölkələrin

pul bazarlarındakı bank faiz dərəcələri fərqlidirsə, o zaman, bir arbitraj mənfəəti əldə etmə imkanı meydana gəlir. Başqa sözlə, likvid varlıqlı vəsaitlər aşağı faizli ölkələrdən yüksək faizli ölkələrə köçürüləcək və bu ölkənin pul bazarında dəyərləndiriləcəkdir.

Arbitraj məqsədi ilə məmanət sahibləri əllərindəki likvid aktivləri faiz dərəcələri ən yüksək olan bazarlara qoyar ikən, borc almaq istəyənlər isə faizlərin ən aşağı olduğu bazarlardan borclanmaq istəyəjəklərdir. Lakin real həyatda faiz dərəcəsi paritetinə mane olan bir neçə amillər vardır: əməliyyat xərcləri, siyasi risklər və vergilər və s.

İnflyasiya ilə faiz dərəcələri arasında çox yaxın bir münasibət vardır. Qiymət artımları nəzərdə tutulanda faizlər nominal və real olaraq ikiye ayrılır. İllik nominal faizləri ilə inflyasiya dərəcəsi arasındakı fərqə real faiz dərəcəsi deyilir. Məhz investoru maraqlandıran real faiz dərəcəsidir: **$I=a+p$** . Burada, **I** =nominal faiz dərəcəsi, **p** – inflyasiya, **a** – real faiz dərəcəsidir.

Məsələn, Azərbaycanda banklarda nominal faiz dərəcəsi 30 faizdirsə və gözlənilən inflyasiya 20%-dirsə, o vaxt Fişer düsturuna görə real faiz dərəcəsi 10% olacaq.

Ümumiyyətlə, inflyasiya nisbəti yüksək olan ölkələrdə faiz dərəcələri də yüksək olduğu müşahidə edilir.

İndi isə Fişer düsturundan istifadə edərək, faiz pariteti bərabərliyini birləşdirərək faiz dərəcəsi, inflyasiya və valyuta kursu arasındakı münasibəti təhlil edək. Ancaq əvvəlcə Azərbaycan və Rusiya üçün Fişer düsturunu göstərək:

$$I=r(Az)+p(Az) \text{ və } I(Rs)=r(Rs)+p(Rs)$$

Əgər real faiz dərəcələrinin beynəlxalq sahədə eyni olduğu iddia edilirsə, **$r(Az)=r(Rs)$** olar. Belə vəziyyətdə nominal faiz dərəcələri arasındakı fərq gözlənilən inflyasiya dərəcələri arasındakı fərqə bərabər olacaqdır, yəni

$$I(Az) - I(Rs) = p(Az) - I(Rs)$$

Faiz pariteti şərtinə görə faiz dərəcələri fərqi eyni zamanda illik müddətli valyuta kursu ilə spot valyuta kursu arasındakı fərqi bərabərdir.

$$I(Az) - I(Rs) = p(Az) - I(Rs) = (F - E) / E$$

F – müddətli valyuta kursu

E – spot valyuta kursu

Bu son bərabərlik faiz, inflyasiya, valyuta kursu arasındakı münasibəti göstərir. Yuxarıda paritet münasibətlərini araşdırdıqdan sonra bunlar arasındakı münasibətlərə yaxından baxaq. Məlum olduğu kimi, satınalma gücü paritetinə görə isə valyuta kursu dəyişmələri inflyasiya nisbətləri fərfinə, faiz paritetinə görə valyuta kursu dəyişmələri faiz dərəcələri fərfinə bərabərdir. Bu iki halı birlikdə incələyək:

$$P(Az) - P(Rs) = (E(s) - S) / S$$

$$I(Az) - I(Rs) = (E(i) - I) / S$$

Göründüyü kimi bərabərliyin sağ tərəfləri eynidir. Yəni sol tərəflər də bərabər olmalıdır. Yəni $I(Az) - I(Rs) = p(Az) - p(Rs)$. Bərabərliyi yenidən $I(Az) - p(Az) = I(Rs) - p(Rs)$ alarıq.

Lakin inflyasiyanın yüksək və dinamik olduğu ölkələrdə Fişer düsturuna bir də investorların gələcəkdə ala biləcəyi risk dərəcəsini də əlavə etmək lazımdır. Bu yöndə tənzimlənən Fişer düsturu aşağıdakı kimi olar: $i = a + p + k$, **i** – nominal faiz; **a** – real faiz; **p** – inflyasiya; **k** – risk dərəcəsi.

Xüsusilə dünyada dalğalı kursların tətbiq olunduğu ölkələrdə, çeşidli pul vahidləri arasında tələb dəyişiklərinin ortaya çıxması iqtisadi ədəbiyyatda yeni nəzəri araşdırmalar və çalışmaları genişlənməsinə imkan və şərait yaratdı. Bu isə pul dəyişimi və ya əvəzedicisi (substitution) nəzəriyyəsidir. Pul dəyişimi, milli pul yerinə yığım, hesab vahidi və hətta mübadilə vasitəsi olaraq xarici bir pul vahidinin istifadəsinə deyilir. Təbii ki, bir ölkədə insanların xarici pul tutmalarının bir neçə

səbəbi olmaqla bərabər, bunların içindən ən önəmlisi inflyasiya dərəcəsinin artmasıdır. Bir ölkənin inflyasiya dərəcəsi artdıqca, tipik bir şəkildə milli puldan xarici pul vahidinə doğru bir hərəkət meyli güclənir.

İsti pul (hot Money) ölkəyə, valyuta siyasətinin nəticəsində ölkəyə girən qısamüddətli xarici mənbəyə verilən addır. Ölkədə böhran vəziyyətinin əvvəlində ölkədən sürətlə pul çıxaranlar, bir yandan valyuta böhranına, digər yandan makroiqtisadi böhrana yol açan bu mənbənin təşkili faiz və valyuta kurslarının bir-birinə göstərdiyi təsirə bağlıdır.

Real faiz dərəcələrinin yüksək tutulması, bir tərəfdən xarici qısamüddətli valyuta axınını sürətləndirir, digər tərəfdən isə, özəl sektorun finans bazarından itələmə təsirini (crowding-out) yaradır və özəl sektorda investisiyaların azalmasına yol açır. Beləliklə, valyuta kurs – faiz dərəcəsi arasında «qayçıya» bənzər bir formanın meydana gəlməsinə səbəb olar və iqtisadiyyatın çarəsiz bir vəziyyətə gətirib çıxarar, yəni devalvasiya ilə yüksək faiz dərəcəsi arasında «qayçı» amilinin yaranmasına yol açar.

Məsələn, Türkiyədə 2000- cı ilədək inflyasiyanı gücləndirən ən böyük amillərdən biri yüksək faiz siyasətinin tətbiqi olmuş və araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Türkiyənin valyutaya olan tələbin qarşılınması – qısamüddətli sərmayə girişləri və ya valyuta-faiz «qayçı» formasının təşkilindən qaynaqlanır.

Türkiyə iqtisadiyyatında təklif, tələb və qiymət üçlüyündən təşkil edilən mexanizm tam qaydada işləmir. Türk iqtisadiyyatında qiymətlər yüksəlmə istiqamətində rahat və həssas, lakin aşağıya doğru isə sərtidir. Buna iqtisad dilində «qiymət refleksibilitəsi» nin zəif və yetərsiz olması ilə əlaqələndirilir.

FƏSİL 49. TƏDİYƏ BALANSI

Ölkənin tədiyə balansı başqa ölkələrdən daxil olan pulun ümumi məbləği ilə digər ölkələrə ödənilən pulların məbləği arasındakı nisbətdir. Tədiyə balansı prinsipcə illik hazırlanır. Bundan başqa tədiyə balansı o ölkədə yerləşən fiziki şəxs, firma və ya qurumların xarici ölkələrlə apardığı iqtisadi əməliyyatların sistematik qeydiyyatıdır. Tədiyə balansında qeyd edilən əməliyyatlar ölkədə yerləşən fərd və qurumlarla xaricdə yerləşən iqtisadi vahidlər arasında aparılır. Ölkədə yerləşmiş olanlar əsasən o ölkənin vətəndaşıdır. Amma tədiyə balansı baxımından vətəndaş olmaq vacib deyildir. Ölkədə yerləşmiş olma dedikdə o ölkədə daima oturmaq, şirkətlərin öz fəaliyyətlərini normal olaraq o ölkədən idarə etməsi anlaşılır. Yəni bunların xarici ölkələrdə apardığı əməliyyatlar yerləşdikləri ölkələr baxımından xarici iqtisadi əməliyyat olaraq qiymətləndirilməlidir.

Beynəlxalq iqtisadi əməliyyat termini geniş anlayışdır. Maliyyə və xidmətlərlə yanaşı, istehsalat faktorları üzrə əməliyyatlar da bu qrupa daxildir. Buna görə beynəlxalq maliyyə və mal və ya xidmət ticarəti, ölkələrarası qısa və uzunmüddətli maliyyə vəsaiti və birbaşa sərmayə investisiyaları, beynəlxalq işçi miqrasiyaları və texnologiya hərəkətləri də bu anlayışın çərçivəsində qiymətləndirilir. Beynəlxalq iqtisadi əməliyyatların qarşılığında bir qayda olaraq bir ödəmə vardır. Beynəlxalq tədiyələrin yerinə yetirilməsində ənənəvi olaraq Amerika dolları, sterlinq, və Avro kimi pul vahidlərindən istifadə edilir.

Ancaq, son vaxtlar Amerika dollarının payı müəyyən bir ölçüdə azalarkən, Avro və Yapon yeni kimi sağlam valyutalar Beynəlxalq tədiyələrdə istifadə edilməyə başlayıb.

Bir çox iqtisadi əməliyyatlar nəticəsində xaricdən ölkəyə və ya ölkədən xaricə doğru bir tədiyə axını meydana gəlir. Lakin bəzi iqtisadi əməliyyatlar tədiyə balansına qeyd edilməklə yanaşı, hər hansı bir tədiyə meydana gətirmir. Bunun bəzi nümunələrini sıralayaq: Malın mala dəyişdirilməsi, yəni barter və klirinq əsaslanan ticarət, investisiya malı, texnologiya və ya

menecment biliyi formasındakı xarici sərmayə formasındakı qarşılıqsız ödəmələr və s. Bu onu göstərir ki, tədiyə balansına qeyd edilən əməliyyatlar, ölkənin valyuta giriş vəçixışlarına təsir etməklə yanaşı, bir qismi üçün də nəticə yaranmır.

Ölkənin xarici aləmlə etdiyi əməliyyatlar kredit vəya da debet xarakterli olur. Nominal tədiyə meydana gətirib-gətirməməsindən asılı olmayaraq, bütün əməliyyatlar bu qaydada kredit və debet olmaqla iki yerə ayrılırlar.

Kredit əməliyyatları ölkəyə valyuta girişin, debet əməliyyatları isə valyuta çıxışını təmin edir. Amma bir tədiyə axını meydana gətirməyən əməliyyatları da əhatə edəcək şəkildə tərif verə bilərik: ölkədə yerləşən şəxs və qurumlar lehinə xarici ticarət üzrə bir alacaq haqı yaradan əməliyyatlar kredit əməliyyatlarıdır. Bunun əksinə, ölkədə yerləşmiş olanlar baxımından xaricə qarşı bir borc yaradan əməliyyatlar da debet əməliyyatlarıdır. Buna görə, məsələn, ixracat ölkəyə gələn xarici turistlərin xərcləmələri, qısa və uzunmüddətli maliyyə vəsaiti və ölkəyə qoyulan birbaşa kapital qoyuluşları kredit əməliyyatlarına (alacaqlı qrupuna) girir. Bunların əksinə, yəni idxalat, xarici ölkələrə səyahət sırasında xərclənən vəsaitlər, maliyyə və birbaşa sərmayə çıxışları kimi əməliyyatlar debet (borclu) əməliyyatlarına daxil edilir. Bu xüsusiyyətlərini gördükdən sonra qeyd edək ki, tədiyə balansındakı qeydlər əslində mühasib əməliyyatı xarakterindədir. Praktikada tədiyə balansına qeydlər «iki tərəfli qeyd» sisteminə görə aparılır. Bu sistemdə xarici aləmlə aparılan hesab ya kredit vəya da debet əməliyyatı olaraq yazılır.

Beləliklə, mühasibat sisteminin bir zəruriliyi olaraq eyni əməliyyat bir hesabla kredit, digər hesabla debet olaraq qeyd edildiyi üçün tədiyə balansının kredit tərəfi debet tərəfinin cəminə bərabər olar. Digər bir sözlə, mühasibat qeydləri baxımından tədiyə balansı hər zaman tarazlıq içindədir. Amma, bu ölkənin xarici iqtisadi münasibətlərində həqiqi bir qeyri-tarazlığın olmaması mənasını vermir. İqtisadi mənada tədiyə balansındakı bir açıq (kəsir), artıq və ya müvazinatı müəyyən edə bilmək üçün bəzi xüsusi məlumatlar olmalıdır.

Tədiyə balansinin strukturu. Beynəlxalq iqtisadi əməliyyatların qeydiyyatı tədiyə balansına təsadüfi deyil, bir-birlərinə olan bənzərliklərinə və iqtisadi təsirlərinə görə qruplaşdırılır. Beləəsas hesab qrupları bunlardır: cari əməliyyatlar hesabı, kapital hərəkətləri hesabı və ehtiyat aktivləri hesabı.

Cari əməliyyatlar hesabı. Ölkənin beynəlxalq iqtisadi əməliyyatlarının çox əhəmiyyətli bir qrupu cari əməliyyatlar hesabına qeyd edilir. Bu hesab eyni zamanda ölkənin ümumi məhsulunun bir hissəsini meydana gətirir. Cari əməliyyatlar hesabına girən əməliyyatların bir qismi mal ticarətini əhatə edir. Bir çox ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələrində mal ticarəti əhəmiyyətli yer tutur. İxracat krediti (alacaqlı), idxalat isə debet (borc) əməliyyatıdır. Mal ixracatı ilə mal idxalatının meydana gətirdiyi fərqlə «xarici ticarət balansı» adı verilir. Bu termin tədiyə balansı termini ilə qarışdırılmamalıdır. Xarici ticarət balansı, ümumiyyətlə, iqtisadiyyatdakı uzunmüddətli struktur dəyişikliklərinin, ya da rəqabət gücünün bir göstəricisi olaraq təhlil edilir.

Cari əməliyyatlar balansında yer alan ikinci qrup əməliyyatlar beynəlxalq xidmətlər sahəsindəki ticarətdir. Bunlara «görünməyən ticarət» də deyilir. Məsələn, xarici turizm, beynəlxalq bank və sığorta xidmətlərindən əldə edilən komissiyon və marjlar, xarici investitorların mənfəət və faiz gəliləri (kapital xidmətlərinin qarşılığı olaraq), lizinqin qarşılığı, xarici məşvərətçilik xidmətləri və mühəndislik maaşları kimi öhdəliklər bu əməliyyatlar sırasına daxil edilir.

Cari əməliyyatların üçüncü alt qrupu qarşılıqsız yardımlardır. Bunlar ianə və yardım xarakterində olduğu üçün, qarşısında bir öhdəlik yoxdur. Buna görə də buna tək tərəfli trasferlər deyilir. Məsələn, özəl şəxs və ya hökumətlərin xarici ölkələrə göndərdikləri mal və pul şəklindəki yardımlar, hədiyyələr və s. kimi əməliyyatlar bura aiddir. Azərbaycan üçün bu qrupda yer alan əhəmiyyətli bir cəhət Rusiyada işləyən işçilərin vətənə göndərdikləri pullardır.

Cari əməliyyatlar hesabına qeyd edilən bütün debet və kredit əməliyyatlarının miqdarına cari əməliyyatlar balansı deyilir. Debet və kredit hesablarının cəmi bir-birinə bərabər olmadığı təqdirdə isə, cari əməliyyatlar balansının saldosu ya mənfə, ya da müsbət olacaq.

Kapital hərəkətləri hesabı. Ölkənin xarici dünya ilə apardığı bütün növ maliyyə vəsaiti və birbaşa qoyulan sərmayə investisiyaları, tədiyə balansının sərmayə hesabı bölməsində qeyd edilir. Bu əməliyyatlar öz aralarında bəzi alt bölmələrə ayrılır. Məsələn, kapital hesabı əvvəlcə uzunmüddətli və qısamüddətli sərmayə deyilən iki alt bölməyə ayrılır. Birbaşa xarici sərmayə investisiyaları ilə xarici istiqraz və rəqələri və səhm sənədlərinin alqı-satqısı uzunmüddətli sərmayə əməliyyatlarıdır. Bundan başqa rəsmi qurumlar tərəfindən xarici ölkələrdən və ya beynəlxalq maliyyə qurumlarından təmin edilən layihə və proqram kreditləri də bu qrupa daxildir. Sərmayə hesabına qeyd edilən əməliyyatların ikinci qrupunu qısamüddətli, yəni müddəti prinsipcə 1 ildən az olan sərmayə giriş və çıxışları təşkil edir. Bunlar xarici ticarətin maliyyələşdirilməsinə istiqamətlənmiş kreditlərlə yanaşı, beynəlxalq faiz fərqlərindən faydalanmaq və ya spekulyativ məqsədli qısamüddətli fondlar da ola bilər. Adıçəkilən sərmayə, kurs və faiz dəyişikliklərinə qarşı çox həssas olub, asanlıqla bir ölkədən digər ölkəyə hərəkət edə bilər. Buna görə də bunlara bəzən «isti pul» (hot money) fondları da deyilir. Başqa bir məqam da budur: sərmayə hesabına yalnız ana sərmayə hesabına giriş və çıxışlar qeyd edilir. Faiz və ya mənfəət isə sərmayə hesabına deyil, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, cari əməliyyatların xidmətlər bölməsində göstərilir.

Ümumi debet və kredit sərmayə əməliyyatları arasındakı fərq də sərmayə balansı deyildir. Əgər cari əməliyyatlar balansı müəyyən miqdarda kəsirlidirsə, sərmayə balansında həmin miqdar da artıq çıxarsa və ya tərsi olarsa, tədiyə balansında müvazinət pozulmur. Amma müvazinətin təmin edilmədiyi vəziyyətlərdə bir kəsir və ya daha artıq meydana gəlir.

Ehtiyat aktivləri hesabı. Ehtiyat aktivləri zəruri hallarda istifadə etmək məqsədi ilə Mərkəzi Bank tərəfindən tutulan beynəlxalq ödəmə vasitəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, mərkəzi bankların valyuta bazarına müdaxilələri ölkənin xarici iqtisadi və maliyyə münasibətlərindəki proseslərin bir nəticəsidir.

Əgər ölkənin xaricdən əldə etdiyi valyuta gəlirləri valyuta xərclərini tam şəkildə qarşılıyarsa, valyuta kurslarında aşırı bir yüksəlmə və ya düşmə də görülmür. Belə vəziyyətdə mərkəzi bankın müdaxiləsinə ehtiyac yoxdur. Amma, məsələn, valyuta gəlirləri, xərcləmələri qarşılamaq üçün kifayət deyilsə, bu təqdirdə valyuta kursları yüksəlməyə başlayır. Əksinə, valyuta təklifi valyuta tələbindən çox olarsa, valyuta kursları aşağı düşür.

Əgər Mərkəzi Bank, az-çox bütün ölkələrdə görüldüyü kimi, kurs sabitliyini təmin edən bir siyasət izləyirsə, bu təqdirdə valyuta bazarına müdaxilə etməlidir. Yəni valyuta tələbi çox olanda valyuta satmalı və təklif çox olanda bazardan valyutanı almalıdır. Bu fəaliyyətlər kursları istənilən səviyyədə saxlamağa kömək edir. Təbii ki, mərkəzi bankın müdaxilələri digər cəhətdən də ehtiyat aktivlərində dəyişməyə səbəb olmur.

Bazarda valyuta satışı olanda ehtiyatlar azalır, bazardan valyuta alanda isə ehtiyatlar artır. Ehtiyatlardakı konkret dəyişmələr isə, ölkənin tədiyə balansında göstərilir. Ancaq bir məqamı xatırlatmaq lazımdır ki, mühasibat baxımından ehtiyatlardakı bir azalma kredit, artma da debet əməliyyatı kimi qeydə alınır. Ehtiyat aktivləri hesabı ilə birlikdə tədiyə balansının əsas hesab qruplarının nəzərdən keçirdik. Bu açıqlamalarda əhəmiyyətli bir məqam budur: tədiyə balansında qeydə alınan əməliyyatlardan bir qismi sərbəst, bir qismi də tarazlaşdırıcı xarakterə malikdir. Tədiyə balansında müsbət və ya mənfi saldo meydana gətirən əməliyyatlar sərbəst əməliyyatlardır. Bunlar iqtisadi həyatın irəlləyişi nəticəsində meydana gəlir.

Azərbaycanda tədiyə balansı.*2008-ci ildə tədiyə balansının ümumi saldosu müsbət 12.0 mlrd.\$ olmuş vəötən illə müqayisədə 4.2. dəfə artmışdır. Bu artım cari əməliyyatlar balansının pozitiv saldosundan qaynaqlanmışdır.

Tədiyə balansının cari əməliyyatlar hesabında son illər müşahidə olunan profisit ötən illə müqayisədə 1.8 dəfə artaraq 16.5 mlrd.\$ təşkil etmişdir. Cari əməliyyatlar balansının tərkib hissəsi olan xarici ticarət balansının müsbət saldosu keçən illə müqayisədə 1.5 dəfə artmışdır. Bu da kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabında yaranmış mənfi saldonu maliyyələşdirərək tədiyə balansının ümumi müsbət saldosunu şərtləndirmişdir.

Neft-qaz sektoru üzrəümumi daxilolmalar əsasən neftin ixracı və bu sektora cəlb edilən xarici kapitalın hesabına formalaşır. Bu sektor üzrəödənişlər isə mənffətin və investisiyaların repatriasiyasını, mexanizm və digər texnoloci avadanlıqların, xidmətlərin idxalının maliyyələşdirilməsinə sərf olunan vəsaitləri əks etdirir.

Neft-qaz sektoru üzrə yaranmışümumi müsbət saldo iqtisadiyyatın digər sektorlarının xarici valyutaya tələbatının maliyyələşməsinə vəölkənin valyuta ehtiyatlarının artmasını təmin etmişdir.

Cari əməliyyatlar hesabı. 2008-ci ildə cari əməliyyatlar hesabında 16.5 mlrd.\$ məbləcində profisit yaranmışdır ki, bu da 2007-ci ilin müvafiq göstəricisindən 7.4 mlrd.\$ çoxdur.Bu, əsasən xam neftin ixracının 2.0 mln. ton artması və onun 1 barrelinin orta qiymətinin müqayisə olunan dövrlər üçün 72.9 \$-dan 96.5 \$-a qədər yüksəlməsi ilə izah olunur. Nəticədə, ölkədən ixrac olunmuş xam neftin ümumi dəyəri 1.4 dəfə artaraq 26.3 mlrd. \$-a çatmışdır. Bu isəöz növbəsində xarici ticarət balansının müsbət saldosunun da 1.5 dəfə yüksəlməsini şərtləndirmişdir.

Xarici ticarət balansı. Xarici ticarət dövriyyəsi hesabat ilində 39.7% artaraq 38.2. mlrd. \$ təşkil etmişdir. Xarici ticarət balansı 23.0 mlrd. \$ məbləcində müsbət saldo ilə nəticələnmişdir.

*MB hesabatında verilən məlumatlar.

2008-ci ildə Azərbaycanın dünyanın 140 dövləti ilə ticarət əlaqələri olmuşdur. Xarici ticarətin 10%-i MDB üzvü olan dövlətlərin, 90%-i isə digər xarici dövlətlərin payına düşmüşdür. Ölkəmizin İtaliya, ABŞ, İsrail, Türkiyə, Rusiya, Hindistan, Fransa, Birləşmiş Krallıq, İspaniya və Niderland ilə daha intensiv ticarət əlaqələri olmuşdur. Bütövlükdə, ölkənin idxal-icrac əməliyyatlarının 72.3%-i adı çəkilən əsas tərəf müqabilləri olan 10 dövlət ilə aparılmışdır.

Əmtəə ixracı. 2008-ci ildə əmtəə ixracı 2007-ci ilə nisbətən 1.4 dəfə artaraq 306. mlrd. \$-ə çatmışdır. İxrac olunmuş malların strukturunda neft məhsullarının payı 93.1% təşkil etmişdir.

Xarici dövlətlərə 28.5 mlrd \$ neft məhsulları ixrac olunmuşdur ki, bu da 2007-ci ilin göstəricisində 1.4 dəfə çoxdur. İxrac olunmuş bütün neft məhsullarının 2.2. mlrd. \$ neft emalı məhsullarının, 26.3 mlrd. \$ isə xam neftin ixracının payına düşür.

İxrac olunmuş xam neftin 24.2. mlrd \$ Azərbaycan Beynəlxalq əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) tərəfindən hasil olunmuş nefti ümumi dəyəridir. Bunun da 14.7 mlrd. \$ Azərbaycanın payına düşən, 9.5 mlrd. \$ isə «Əsrin müqaviləsi» ilə bağlı konsorsiumun xarici səhmdarlarının payına düşən neftin dəyəridir. İxrac olunmuş ümumi xam neftin 2.1 mlrd. \$ isə digə müəssisələr tərəfindən xarici göndərilmişdir ki, bunun da 1.3 mlrd. \$ Şahdəniz yatacından hasil edilmiş kondensatın, 0.8 mlrd. \$ isə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin payına düşür.

2008-ci il ərzində ölkənin qeyri neft-qaz ixracının payına düşən malların ümumi dəyəri 33.7% artaraq 1443.4 mln. \$-a çatmışdır. Bu artım əsasən kimya məhsullarının, əlvan və qara metalların ixracının artımı hesabına olmuşdur.

Əmtəə idxalı. 2008-ci ildə istehlak mallarının idcalının ümumi dəyəri keçən ilə nisbətən 19.1% artmışdır. Bu artımın 211.5 mln. \$-ı ərzaq məhsullarının payına düşdüyü halda, 190.0 mln. \$-dan çoxu yalnız minik avtomobillərinin idxalı ilə bağlıdır.

Fiziki şəxslər tərəfindən idxalı (1214.9 mln. \$) və humanitar malları (30.9 mln. \$) da nəzərə almaqla 2008-ci il ərzində ölkəmizə 3020.3 mln. \$ məbləğində istehlak malları gətirilmişdir. Bunun da 34.5%-i ərzaq məhsullarının payına düşür.

İdxalıq strukturunda xarici investisiyalar hesabına gətirilmiş maşın-avadanlıqların və malların xüsusi çəkisi 12.0% təşkil edərək 912.8 mln.\$ olmuşdur. Bunun 78.6%-ni beynəlxalq neft-qaz kontraktları çərçivəsində istifadə olunmuş investisiyalar hesabına idxal edilmiş mallar təşkil edir. Bundan başqa ölkəyə ümumi məbləği 3641.6 mln. \$ olan istehsal təyinatlı maşın-avadanlıq, kimya, qara və əlvan metal məhsulları da gətirilmişdir.

Xidmətlər balansı. 2008-ci ildə xarici dövlətlərlə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrində qarşılıqlı xidmətlər əsas yerlərdən birini tutmuşdur və bu xidmətlərin ümumi həcmi 5436.4 mln. \$ təşkil etmişdir. Bunun 3889.5 mlnd. \$-ı qeyri-rezidentlər tərəfindən Azərbaycanın rezidentlərinə, 1546.9 mln. \$-ı isə Azərbaycan rezidentlərinin xarici ölkələrin rezidentlərinə göstərdiyi xidmətlərdir. Beləliklə, xidmətlər balansının saldosu mənfə 2342.5 mln. \$ olmuşdur.

Qarşılıqlı xidmətlər dövriyyəsinin 27.2%-i nəqliyyat xidmətləri üzrə aparılan əməliyyatların payına düşür. Ümumi dəyəri 1476.4 mln. \$-a bərabər olan nəqliyyat xidmətlərinin 46.2%-i Azərbaycan rezidentlərinin xarici dövlətlərin nəqliyyat sistemlərindən istifadə etmələri ilə əlaqədardır.

Öz növbəsində Azərbaycanın rezidentlərinin göstərdiyi nəqliyyat xidmətlərinin ümumi dəyəri 31.3% artaraq 793.9 mln. \$ olmuşdur. Bu vəsaitin böyük hissəsi TRASEKA layihəsi çərçivəsində ölkə ərazisi vasitəsilə Orta Asiya ölkələri ilə Avropa ölkələri arasında tranzit yükdaşımalarının intensivləşməsi nəticəsində əldə edilmişdir.

2008-ci il ərzində ölkə vətəndaşlarına turizmlə bağlı göstərilən xidmətlərin dəyəri 1902. mln. \$ məbləğində qiymətləndirilmişdir. Bunun 39.0%-i qeyri-rezidentlərin Azərbaycana işgüzar səfərləri ilə bağlıdır. Bu səfərlərlə bəclə xarici iş adamlarına göstərilən xidmətlərin dəyəri keçən illə müqayisədə 15.1 mln. \$ artaraq 74.2 mln. \$-a çatmışdır.

Öz növbəsində xarici ölkələr tərəfindən Azərbaycan rezidentlərinə turizmlə bağlı göstərilən xidmətlərin dəyəri 31.0% artaraq 341.1 mln. \$ məbləğində olmuşdur. Bunun 92.1% Azərbaycan vətəndaşlarının şəxsi səfərləri ilə bəclə xarici ölkələrdə olarkən sərf etdikləri xərclərinin (məlik idxal istisna olmaqla) payına düşür.

Gəlirlər balansı. Gəlirlər üzrə daxil olmaların və ödənişlərin ümumi dövriyyəsi 6.4 Azərbaycanda ödənişlər təşkil edir. Bu məbləğin isə əsas hissəsini (5.0 mlrd. \$) Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin xarici investorlarının payına düşən gəlirlərinin repatriasiyası (xam neft şəklində), qeyri-rezidentlərə ödənilmiş əmək haqları (168.3 mln. \$) və xarici kreditlərdən istifadəyə görə ödənilən faizlər (280.5 mln. \$) təşkil edir.

Gəlirlərlə bağlı ölkəyə daxil olmuş vəsait 2007-ci ilin göstəricisinə nisbətən 81.5% artaraq 595.1 mlnd. \$ olmuşdur. Bunun isə əsas hissəsini (283.9 mln. \$) dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinə, (163.4 mln. \$) Milli Bankın sərəncamında olan xarici valyuta ehtiyatlarına Bankın sərəncamında olan xarici valyuta ehtiyatlarına və (26.2 mln. \$) bankların xaricdə yerləşdirilmiş aktivlərinə hesablanmış faizlər üzrə gəlirlər təşkil edir.

Cari transfertlər balansı. Cari transfertlər üzrə xarici ölkələrlə aparılan əməliyyatların ümumi dəyəri 1949.8 mln. \$ məbləğində qiymətləndirilmişdir. Bu məbləğin 76.9%-ni ölkəyə daxilolmalar təşkil edir. Belə ki, xarici ölkələrdən daxil olan pul baratlarının, humanitar malların, texniki və digər yardımların ümumi dəyəri 2007-ci ilə nisbətən 186.7 mln. \$ artaraq 1500.1 mln. \$-a çatmışdır.

Bu daxilolmaların 94.4%-ni xarici ölkələrdən fiziki şəxslərə köçürülən pul baratları, 2.1%-ni ölkəyə gətirilən humanitar idxal malarının dəyəri, 3.5%-ni isə digər daxilolmalar təşkil edir.

Bütövlükdə, cari transfertlər üzrə əməliyyatların müsbət saldosu 2007-ci ilə nisbətən 4.5% artaraq 1050.4 mln. \$ təşkil etmişdir.

Kapitalın və maliyyənin hərəkəti. 2008-ci ildə xaricdən cəlb olunmuş kapitalın ümumi həcmi 7.6 mlr. \$ təşkil edərək əvvəlki ilin göstəricisindən 9.7% çox olmuşdu. Bu göstəricinin artımı əsasən dövlət təminatı olmayan xarici kreditlərin və qeyri-neft sektoruna birbaşa investisiyaların cəlb olunması ilə bağlıdır.

Birbaşa investisiyalar. Birbaşa investisiyalar formasında xaricdən cəlb olunmuş sərmayələrin ümumi məbləği 4.0 mlrd. \$-a yaxın olmuşdu. Bu investisiyaları strukturunda neft-qaz sektorunun xüsusi çəkisi 83.9% təşkil etmişdir. Bu sərmayələr iri neft-qaz sektorunun xüsusi çəkisi 83.9%) təşkil etmişdir. Bu sərmayələr iri

neft-qaz layihələrinin, əsasən BP Eksploreyşn (Şah Dəniz) Ltd. layihəsi və Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin Azəri-Çıraq-Günəşli yatağında görülən işlərin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar ölkə iqtisadiyyatında istifadə olunmuşdur.

Qeyri-neft sektoruna isə cəlb olunmuş birbaşa investisiyaların ümumi məbləği keçən ilə nisbətən 1.5 dəfə artaraq 642.8 mln. \$ olmuşdur. Bu da ölkəyə cəlb olunmuş birbaşa xarici investisiyaların ümumi həcmnin 16.1%-ni təşkil etmişdir.

Birbaşa investisiyalar üzrə xaricə yönəldilmiş və repatriasiya olunmuş sərmayələrin ümumi məbləği 53.0%o az olaraq 4.0 mlrd. \$ təşkil etmişdir. Bu azalmanın səbəbi «Əsrin miqaviləsi» çərçivəsində ABƏŞ-in fəaliyyəti ilə bağlı əvvəlki dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatında istifadə olunmuş birbaşa investisiyalar üzrə kapitalın repatriasiyasının azalması ilə bağlıdır. Belə ki, 2007-ci ildə neft-qaz sektoru üzrə repatriasiya olunmuş investisiyaların həcmi 9.1 mlrd. \$ məbləğində olduğu halda, 2008-ci ildə bu göstərici 2.3 dəfə azalaraq cəmi 3.9 mlrd. \$ təşkil etmişdir.

Kreditlər və digər investisiyalar. 2008-ci ilin yekunları üzrə tədiyə balansında əks etdirilmiş kredit və digər investisiyaların ümumi məbləği 3583.5 mln. \$ təşkil etmişdir və bu keçən ilin göstəricisindən 1.6 dəfə çoxdur. Bu məbləğin yalnız 19.5%-i (698.7 mln. \$) birbaşa dövlət və dövlət təminatı əsasında cəlb olunmuş kreditlərdir (beynəlxalq maliyyə və digər təşkilatlar tərəfindən ayrılmış kreditlər). Yerdə qalan 2344.6 mln. \$ vəsait isə dövlət təminatı olmayan kreditlərdir ki, bunun da 683.1 mln. \$ ARDNŞ tərəfindən cəlb olunmuşdur. Bu vəsait əsasən ARDNŞ-in Gürcüstan və Türkiyədəki enerji resursları layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Dövlət təminatı olmayan digər kreditlərin 1661.5 mln. \$ isə əsasən banklar (1278.5 mln. \$), digər müəssisələr və firmalar tərəfindən cəlb olunmuşdur.

Hesabat dövründə ölkənin strateji valyuta ehtiyatları 2.5 dəfə artaraq 01 yanvar 2009-cu il tarixinə 18555.4 mln. \$ həcmində olmuşdur.

FƏSİL 50. VALYUTA SIYASƏTİ VƏ MƏZƏNNƏ SIYASƏTİ

Valyuta siyasəti – dünya iqtisadi inteqrasiya prosesləri kontekstində iqtisadiyyatın daxili və xarici dinamik müvazinətini (tarazlığını) təmin etmək, beynəlxalq ödəmələri müəyyən sistem daxilində yerinə yetirmək və tədiyyə balansını tənzimləmək məqsədi ilə ölkənin cari və strateji məqsədlərinə uyğun olaraq monetar orqanların həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmuəsidir.

Ölkə daxili və xarici iqtisadi problemlərinin həllinə qarşı, valyuta tənzimlənməsi və nəzarəti, valyuta bazarı, qızıl-valyuta ehtiyatlarından səmərəli istifadə, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarında iştirak məsələsinə aydınlıq, valyutanın dönərliyi, ölkədaxili və ölkəxarici valyuta problemlərini sistemli formada təhlili kimi vacib məsələləri özündə birləşdirir.

Valyuta siyasətinin istiqamət və formaları ölkənin valyuta-iqtisadi vəziyyəti və dünya iqtisadiyyatı sferasında gedən dəyişikliklərə bağlı olaraq tarazlanır.

Valyuta siyasətinin sağlam və səmərəli tətbiqi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas təminatıdır.

Valyuta siyasətinin istiqamətləri :

- 1.iqtisadiyyatda dollarlaşmanın qarşısını almaq;
2. valyuta nəzarəti;
- 3.valyuta bazarının optimal strukturu və qızıl-valyuta ehtiyatları diversifikasiyası;
- 4.xarici borjun idarə olunması;
5. valyuta rezervlərinin yığılımı;
6. daxili investisiya ehtiyacının qarşılamaq məqsədi ilə xarici investisiyanın cəlbi;
7. Kapitalın çıxışına məhdudiyət;
8. xarici rəqabətə qarşı yerli istehsalçıların müdafiəsi (idxal əvəzliyi istehsalın stimullaşdırma siyasəti);
- 9.valyuta böhranına qarşı alınacaq tədbirlər;
- 10.valyuta məzənnətarazlığının təminatı;

11. tədiyyə balansının tarazlığı;
12. ixracatçılara bağlı stimullaşdırma siyasəti;
13. çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə;
14. deviz siyasəti (valyuta müdaxiləsi) ;
15. diskont siyasəti.

Valyuta siyasətini həyata keçirilmə sırasında onun valyuta bazarının fəaliyyətinə təsir göstərən iqtisadi parametrlərin qarşılıqlı əlaqəsinin monitorinqi aparılması vacibdir:

1. valyuta məzənnə;
2. qızıl-valyuta ehtiyatları;
3. tədiyyə balansı saldosu;
4. daxili pul tədavülünün həcmi və dollarlaşma dərəcəsi;
5. valyuta liberallaşma dərəcəsi.

Valyuta siyasəti xarici valyutaya olan tələb və təklif əsasında realizə olunur.

Valyuta tələb və təklifə təsir tədbirlərini bir neçə qrup kateqoriyasına bölmək olar:

1. Maliyyə (Mərkəzi bankın emissiya siyasəti, o cümlədən MB valyuta bazarında iştirakı; büdcənin icrası ilə əlaqədar hökumətin fəaliyyəti, qeyri-rezidentlərə açılan kredit xətti, büdcə hesablarında qalıqların tənzimlənməsi və s.);

2. iqtisadi (ölkənin ixrəat potensialının inkişafı və ya idxalı əvəzedici sahələrin inkişafı);

3. inzibati (valyuta nəzarət və tənzimlənməsi kontekstində birbaşa (kvota) və dolaylı (gömrük məhddiyyəti);

4. sosial-psixoloji (dövlətin informasiya-məlumat xarakterli fəaliyyəti, iqtisadi vahidlərin valyuta sferasında gedən hadisələrə bağlı aydınlıq gətirmə siyasəti). Valyuta siyasətinin həyata keçirilmiş nəticələrinin tam iqtisadi-statistik görüntüsünü ölkənin cari tədiyyə balansında görmək olar.

Valyuta siyasətinin ayrı-ayrı məqsəd və alətləri hökumətin qəbul etdiyi ayrı-ayrı sənədlərdə öz əksini tapır (ölkə büdcəsinin qəbulunda, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin proqnozlarında, hökumətin qəbul etdiyi iqtisadi proqramlarda, Mərkəzi Bankın pul siyasətinin əsas istiqamətlərində və s.).

Maddə 42-də beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarının idarə olunmasına həsr olunmuşdur.

42.1. maddəsində MB dövlətin pul siyasətinin həyata keçirilməsi, ölkənin beynəlxalq öhdəlikləri üzrə hesablaşmaların vaxtında aparılması üçün beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarının idarə heyətinin müəyyən etdiyi strategiya çərçivəsində saxlayır və idarə edir.

42.4. beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatları dövlətin pul siyasətinin həyata keçirilməsi, ölkənin beynəlxalq öhdəlikləri üzrə hesablaşmaların vaxtında aparılması üçün MB mülahizəsinə görə təhlükəli səviyyəyədək azaldıqda və ya azalması qorxusu olduqda MB müvafiq icra hakimiyyəti orqanına (maddə 7 – də MB öz fəaliyyəti barədə yalnız Azərbaycan Respublikası prezidentinə hesabat verir) ehtiyatların belə azalmasına gətirib çıxara biləcək səbəbləri qabaqcadan göstərməklə beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatı mövqeyi haqqında hesabat və əsaslandırılmış təkliflər təqdim edir.

AR «Valyuta tənzimi haqqında» AR (21.1. 1994-cü il, 2001-ci il 27/XI və 2002-ci il 30 aprel tarixli qanunla edilmiş əlavə və dəyişikliklərdə).

Maddə 5. – Azərbaycan Respublikası ərazisi vahid valyuta ərazisidir və bu ərazidə Milli Valyuta kimi manatın alıcılıq qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsini təmin edən pul-kredit və valyuta siyasəti yeridir.

Maddə 13-də AR MB AR-da valyuta tənzimini həyata keçirən əsas orqandır.

Maddə 15. AR-nın əsas valyuta nəzarəti orqanı AR MB və müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, valyuta nəzarət agentləri isə müvəkkil banklardır.

Valyuta məzənnə siyasəti – valyuta siyasətinin tərkib bloklarından biridir. Manatın məzənnəsi milli iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərən ən önəmli parametrlərdən biridir.

İqtisadi vahidlərin fəaliyyətlərin daxili və xarici əlaqələr olmaq üzrə 2 istiqamətdə hərəkət edir. Beynəlxalq iqtisadiyyatın tək qalibi var. O isə möhkəm dayanaqlı pulu sahib olan

ölkədir. Zəif pula dünyada yer yoxdur. Valyuta təklif və tələb bərabərliyi məzənnə adlanır.

Valyuta məzənnə siyasəti - milli iqtisadiyyatla dünya iqtisadiyyatı arasında vasitəlik edir.

Dünyada gedən qloballaşma prosesi, ölkələrarası inteqrasiya prosesinin dərinləşməsi, onlar arasında qarşılıqlı əlaqə və bir-birinə bağlılıq dünya iqtisadiyyatının inkişafı kontekstində, məzənnə bir tərəfdən ciddi makroiqtisadi göstəricisi kimi qəbul edilir, digər tərəfdən isə valyuta-məzənnə tarazlığı dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet məqsədlərindən biridir.

Ölkənin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətliyi valyuta məzənnəsinin dinamikasından asılıdır. Valyuta kursunun köməyi ilə xaricdə istehsal edilən istənilən mal və xidmətlərin qiymətini ölçmək olar.

Valyuta bazarında məzənnənin 2 funksiyası var:

1. Daxili və xarici iqtisadi şərtləri dəyərləndirərək, ikisi arasında tarazlığı qurmaqdır.

2. Valyuta məzənnəsi də qiymət qəbul edildiyinə görə, o zaman valyuta təklif və tələbini gerçək səviyyə tarazlığında tutmaq gərəkdir.

Beləliklə, məzənnə, daxili qiymətlə xarici qiymət arasında əlaqəni yaradan yeganə vasitədir və ən önəmli makroiqtisadi göstəricilərindən biridir.

Məzənnə valyuta istehsal edən sektorlarla valyuta istehlak edən sektor arasında tarazlığı qoruyur və beləliklə eyni qayda ilə ixrac sektoru və idxal sektorları arasında stimullaşdırma və himayəçilik siyasəti həyata keçirir.

Başqa bir sözlə ifadə etsək, valyuta qazananlara tam qarışılıqlı verilmiş, valyutaya isə ehtiyacı olanlar tam dəyərini ödəyərək almış olurlar.

İqtisadiyyatın işləyişinə təsir edən önəmli parametrlərdən biri qiymətdir. Hər qiymətdə olduğu kimi buradada valyutanın defisit dərəcəsi həm istehsalçıya həm də istehlakçıya təsir etməkdədir. Necə ki,

məhdud bir olan malın qiymətini aşağı tutmaq istəyi istehsalçıni cəzalandırmaq və istehsalı daraltmaq mənasına gəlir.

Bu vəziyyətdə valyuta məzənnəsi tarazlı məzənnə altında kəskin dəyərlənmiş olduğundan ortaya bir rant çıxacaq və istehlakçı rant formasında idxalatçı sektora yəni valyuta ehtiyacı olana axtarmış olacaqdır. Az dəyərlənmiş bir məzənnə isə valyuta istehsalçılarına bir rant axtarmış olacaq.

Qiymət artımı, xarici ölkələr tərəfindən milli məhsula tələb azalır və nəticədə milli valyuta dəyərsizləşir.

Amma məzənnə sadəcə təklif və tələbə daxil deyildir.

Məzənnə siyasəti – ölkənin ixracat potensialına və investiya mühitinə təsir edən ən önəmli formalaşdırma tədbirlər məcusudur (məs: tədiyyə balansının tənzimlənməsi, ölkənin qızılvalyuta ehtiyatları). Dünya təcrübəsi kontekstində valyuta siyasətinin həyata keçirilməsi sırasında istifadə ediləjk üç variant mövcuddur.

- 1.«azad üzən» valyuta məzənnəsi;
- 2.tənzimlənen üzən valyuta məzənnəsi;
- 3.fiksə edilmiş məzənnə.

Məzənnə siyasətinin fəlsəfəsi:

1. məzənnə sabitliyi, onun dinamikasını proqnozlaşdırma bilmək;
2. ixracatın qəbul edilə bilər rentabellik dərəcəsi;
3. daxili bazarın qorunmasının optimal variantı.

Məzənnə siyasəti makroiqtisadi tarazlığının təmin olunmasında rolu və əhəmiyyəti çox vacib göstəricilərdən biridir.

Bundan öncə, məzənnənin sadəcə valyuta təklif və tələbinə bağılı olmağını qeyd etdik.

Valyuta məzənnəsinə təsir edən amillər aşağıdakılardır:

Valyuta kursunun dəyişməsinə təsir göstərən bir neçə amilləri açıqlayaq:

1. Tədiyyə balansı: yəni bir ölkənin tədiyyə balansının kəsirli olması, xarici borcların artması və sərmayə girişindəki azalmalar ölkənin pul dəyərində mənfi yöndə təsir edir. Bir ölkə xaricə ölkəyə aldığı mal dəyərindən çox mal satırsa, o vaxt ticarət

balansında müsbət saldo, bundan başqa xarici ölkələr bu ölkənin mallarını almaq üçün, təbii ki, o ölkə puluna olan tələbi artıracaq və bu pul bazarda dəyər qazanacaq. Digər tərəfdən, tədiyə balansı mütəmadi şəkildə kəsir verəndə, o ölkənin pul vahidinə təklif tələbdən çox olanda, həmin pul xarici bazarlarda dəyərini itirir.

2. Satınalma gücü pariteti nəzəriyyəsi: valyuta kursunun qiymətlər üzərindəki təsirini 1920-ci ildə İsveç iqtisadçı Qassel təsbit etmişdir. Qassel nəzəriyyəsində qızıla arxalamayan bir pulun satınalma gücünün atributu daxili bazardakı satınalma gücüdür. Pulların satınalma gücü paritetlərindəki uyğunsuzluğun bir göstəricisi də qiymət indeksləridir. «Qiymət indekslərinə arxalanaraq, valyuta kursları tənzimlənmədikcə xarici ticarəti aradan qaldırmaq mümkün deyildir» ifadəsi daha çox işlədilir. Bu nəzəriyyəyə görə valyuta kursları milli pulun satınalma gücünüəks etdirməlidir. Pulun daxili satınalma gücünüümmi qiymətlər səviyyəsinin tərsi iləölçülür. Bu nəzəriyyəyə görə, devalvasiya nisbəti pulun daxili satınalma gücündəki dəyişməyə bərabər olmalıdır. Bu nəzəriyyəni aşağıdakı bir misal ilə göstərsək daha asan olar: eyni miqdar malı satın almaq üçün Azərbaycanda 10 manat və ABŞ-da 1 dollar vermək lazımdırsa, Azərbaycan manatı və dollar arasındakı satınalma güclərinin pariteti 10-dur. Yəni 1 dollar 10 manat və ya 1 manat ABŞ-da 0,1 dollara satılacaqdır. Əgər Azərbaycanda qiymətlər artarsa və eyni miqdarda malı almaq üçün 10 manat yerinə, 20 manat vermək lazımdırsa və ABŞ-da qiymətlər sabit qalarsa, o zaman 1 dollar Azərbaycanda 20 manat və ya 1 Azərbaycan manatının Amerikadakı dəyəri 0,05 dollar olmalıdır.

3. Faiz həddi: faiz hədləri ilə valyuta kursu arasındakı münasibətə baxmaq üçün əvvəlcə faiz hədləri ilə inflyasiya arasındakı münasibəti qurmaq lazımdır. Buna Beynəlxalq Fişer təsiri deyilir. Fişer təsirinə görə, nominal faiz dərəcələri real faiz dərəcələri ilə inflyasiyanın kombinasiyasıdır. Ölkələr arasındakı real faiz dərəcələrinin fərqi yalnız gözlənilən inflyasiya

dərəcələri ilə əlaqədardır. Fişer təsiri nəzəriyyəsinə görə, bir ölkədə gözlənilən inflyasiya dərəcəsi digər ölkədə gözlənilən inflyasiya dərəcəsindən nə qədər böyükdürsə, müvafiq ölkələrdəki illik faiz dərəcələri bu fərqi görə qərarlaşır və nəticədə müvafiq ölkələrin pul vahidləri bir-birinə nisbətən daha əvvəlki münasibətə görə dəyər qazanır və ya itirir.

4. Pul-kredit və maliyyə siyasətləri: pul kredit və maliyyə siyasətləri valyuta kursuna təsir edən amillərdən biridir. Pul təklifindəki bir artım, ümumiyyətlə, valyuta kursuna tərs qaydada təsir edir.

5. Vergi dərəcələrini dəyişdirmə yolu ilə, idxal vergiləri və vergi siyasətində dəyişikliklər, o ölkədə yaşayanların satınalma gücünü azaldır və ya da artırır. Məsələn, bir ölkə deflasiya prosesini yaşayarsa, aşağı düşən vergi dərəcələrinin milli pulun dəyərində müsbət təsir etməsi gözlənilir. Buna qarşılıq, yüksək inflyasiya olan ölkələrdə isə zidd bir nəticənin olması labüddür.

Qeyri-bazar amillər:

1. Valyuta bazarında MB-ın müdaxilə dərəcəsi;
2. ölkədə siyasi vəziyyət;
3. beynəlxalq valyuta bazarında ümumi vəziyyət və meyllər.

Siyasi və psixoloji amillər də valyuta kurslarına təsir edən amillərdəndir. İqtisadi amillər, uzunmüddətli valyuta kurslarının müəyyən edilməsində çox əhəmiyyətli rol oynayırlar. Ancaq iqtisadi olmayan amillər də çox vaxt valyuta kurslarına da ciddi təsir edir. Bu təsir nəticəsində bəzi pullar üzərində meydana gələn münasibətlər də rol oynayır. Məsələn, İsviçərə frankı etibarlı puldur. Bu da onun müəyyən bir ölçüdə qüvvətli pul olduğunu göstərir.

Azərbaycanda valyuta siyasətinin əsas vəzifələri aşağıdakılar olmuşdur:

1. Manatın real bazar dəyərində təminatı;
2. Dollarlaşma meylinin zəifləməsi;
3. Qızıl-valyuta rezervlərinin səmərəli istifadəsi;

4. Real valyuta məzənnəsinin istifadəsi üçün səmərəli alətlərdən istifadə.

2008-ci ildə Mərkəzi Bankın pul siyasəti qlobal iqtisadi şəraitin pisləşməsi şəraitində həyata keçirilmişdir. Bu şəraitdə Milli Bankın pul siyasəti qarşısında ölkədə makroiqtisadi tarazlığın saxlanılmasına dəstək vermək, habelə bank-maliyyə sistemində sabitliyi qorumaq kimi vəzifələr qoyulmuşdur. Bu vəzifələrin reallaşdırılması istiqamətində görülən tədbirlər 2008-ci ildə ölkədə makroiqtisadi dayanıqlığın qorunmasında mühüm rol oynamışdır.

2008-ci ildə pul siyasətinin son hədəfi olan inflyasiya səviyyəsi beynəlxalq təşkilatların proqnozlaşdırdığından (20-22%) və 2007-ci ildəkindən (19.6%) az olmuş və 15.4% təşkil etmişdir. Bu Hökumətin və Milli Bankın antiinflyasiya siyasəti, eləcə də 2008-ci ilin ikinci yarısında beynəlxalq əmtəə bazarlarında qiymətlərin azalmasının təsiri nəticəsində mümkün olmuşdur. İnflyasiyanın azalması əhalinin real gəlirlərinin artımına müsbət təsir göstərmişdir.

Mərkəzi Bankın pul siyasəti iqtisadiyyatın pula olan tələbin adekvat ödənilməsinə təmin etmiş, 2008-ci il ərzində iqtisadiyyatın monetizasiyası artmaqda davam etmişdir.

İl ərzində məzənnə siyasətinin effektivliyinin artırılması istiqamətində görülən institusional tədbirlər Mərkəzi Bankın çoxtərəfli məzənnə indekslərinə təsir imkanlarını artırmışdır. Eyni zamanda Milli Bankın valyuta bazarındakı davranışı dəyişmiş, nəticədə Milli Bankın tətbiq etdiyi de-facto məzənnə rejiminin yeni beynəlxalq statusu formalaşmışdır. Belə ki, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) Azərbaycanın əvvəlki «sürüşkən bağlılıq» rejiminə qarşı daha liberal olan «sürünən dəhliz» məzənnə rejiminə malik ölkələr qrupuna daxil etmişdir. BVF-nun tətbiq etdiyi yeni təsnifat görə bu rejim üzən məzənnə rejimlərindən sonra ən liberalıdır.

Beləliklə, 2008-ci ildə Mərkəzi Bankın pul və məzənnə siyasətinin yeni əməliyyat dizaynı formalaşmışdır. Bu dizayn manatın nominal effektiv məzənnəsi (NEM) və M2 pul aqreqatından aralıq hədəflər kimi istifadə etməyi nəzərdə tutur.

Milli Bankın pul siyasətinin aralıq hədəflərindən asılı olaraq onun əməliyyat hədəflərini müəyyənləşdirilir.

- NEM-in müəyyən olunmuş illik aralıq hədəfinə nail olmaq üçün Mərkəzi Bank valyuta sərbəti üzrə hədəf göstəricidən istifadə edir. Valyuta sərbəti müəyyən miqdarda götürülən xarici valyutalar toplusudur. Sərbətin hədəflənən dəyəri ilə NEM-in hədəf səviyyəsi arasında əlaqə sərbətə daxil olan iki əsas valyutanın - avro və dolların mübadilə məzənnələrinin və digər valyutaların proqnozları əsasında müəyyən olunur;

- Pul kütləsi üzrə aralıq hədəfə nail olmaq üçün Mərkəzi Bank əməliyyat hədəfi kimi pul bazasından istifadə edir. Pul bazası üzrə əməliyyat hədəfindən asılı olaraq pul siyasəti alətlərinin kəmiyyət parametrləri, o cümlədən açıq bazar əməliyyatlarının məbləği və s. müəyyənləşdirilir.

Ümumilikdə, 2008-ci ildə Mərkəzi Bankın yeritdiyi pul siyasəti, preventiv rejimdə qəbul edilən qərarlar və görülən qabaqlayıcı tədbirlər maliyyə sabitliyinin qorunmasına yardım etmişdir.

2008-ci ildə iqtisadi artımın daha da sürətlənməsi şəraitində pula tələbin artımı davam etmişdir.

Pula tələbin artmasına adekvat olaraq pul siyasətinin operativ hədəfi olan manatla pul bazası ötən ilə nisbətən 48,5% bəndi artaraq 2008-ci ilin sonuna 4781,3 mln. manat təşkil etmişdir.

Mövsümi amillərin təsiri ilə bağlı hesablamalar göstərir ki, 2008-ci ilin yekunu üzrə mövsümi təmizlənmiş pul bazası da ötən ilə nisbətən 50,4% artmışdır. Pul bazasının əsas artım kanalı Mərkəzi Bankın alış yönlü müdaxiləsi olmuşdur.

2008-ci il ərzində Mərkəzi Bankın valyuta bazarına xalis müdaxiləsinin həcmi ötən illə müqayisədə 12,3% bəndi artaraq 2,24 mlrd. ABŞ dollar təşkil etmişdir.

Pul bazasının dəyişimi pul multiplikatoru vasitəsilə pul kütləsinin dəyişiminə təsir göstərmişdir. 2008-ci ilin sonuna ümumi pul multiplikatoru 1.71, manatla pul multiplikatoru isə 1.27 səviyyəsində olmuşdur.

2008-ci ilin sonuna manatla geniş pul kütləsi (M2) ötən ilin əvvəlinə nəzərən 1679,4 mln. manat və ya 38,2% artaraq 6081,0 mln. manat təşkil etmişdir.

M2 pul aqreqatının strukturunda keyfiyyət dəyişiklikləri davam etmişdir. Belə ki, geniş pul kütləsinin mühüm elementi olan nağdsız dövriyyənin yüksək temple artması davam etmişdir. Ötən ilə nisbətən manatla əmanətlər və depozitlər 12,5%, o cümlədən manatla tələb olunanadək əmanət və depozitlər 6,0%, manatla müddətli əmanət və depozitlər isə 20,6% artmışdır.

2008-ci ildə M0 pul kütləsi 52,78% artmış, onun geniş mənada manatla pul kütləsinin strukturunda xüsusi çəkisi ilin sonuna 68,2% təşkil etmişdir.

2008-ci il ərzində manatla geniş mənada pul kütləsinin artımı ölkə iqtisadiyyatının pulla təminatını yaxşılaşdırmış, monetizasiya göstəricisi (M2/qeyri-neft Ümumi Milli Məhsul) 35,6%-ə yüksəlmişdir.

İlin sonuna M2 üzrə dövr etmə sürəti 2,87 vahid, M3 üzrə dövr etmə sürəti isə 2,05 vahid təşkil etmişdir.

Məzənnə siyasəti və beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti. 2008-ci ildə Milli Bankın məzənnə siyasəti daxili və beynəlxalq valyuta bazarlarında son meyllər nəzərə alınmaqla formalaşdırılmış və həyata keçirilmişdir. Son illər dünyanın aparıcı valyutalarının məzənnələrinin kəskin tərəddüdləri bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da məzənnə siyasətinin səmərəliliyini artırmaq zərurətini aktuallaşdırmışdı.

Belə ki, dünyanın aparıcı valyutalarının məzənnələrində müşahidə edilən əhəmiyyətli tərəddüdlər iqtisadi subyektləri müəyyən dərəcədə məzənnə riskinə həssas edirdi. Bundan başqa, Azərbaycanda milli valyutanın məzənnəsinin ABŞ dollarına nəzərən formalaşması və bu valyutanın dünyanın digər aparıcı valyutalarına qarşı kifayət qədər dəyişkən olması şəraitində Milli Bankın əsas operativ hədəfi olan nominal effektiv məzənnə üzrə hədəfə nail olunması, son nəticədə isə milli iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin qorunması kimi vəzifələrin yerinə yetirilməsini mürəkkəbləşirdi.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq Milli Bank məzənnə siyasətinin operativ hədəfləri ilə onun strateji hədəflərini sinxronlaşdırmaq, Avropa ölkələri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələri saxlayan subyektlərin məzənnə risklərini azahmaq məqsədilə «2008-ci il üçün pul siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Bəyanatlarına uyğun olaraq 11 mart 2008-ci il tarixindən məzənnə siyasətini Avrodan və ABŞ dollarından ibarət səbət vasitəsilə həyata keçirməyə başlamaq barədə qərar qəbul etdi. İlk olaraq səbətin strukturunda ABŞ dollarına 90%, Avroya isə 10% pay verilmiş, sonradan isə səbətin strukturunun tədricən optimallaşdırılması həyata keçirilmişdir.

Məzənnə siyasətinin bivalyuta mexanizmi vasitəsilə reallaşdırılmasına keçiddən sonra Milli Bankın valyuta bazarındakı müdaxilələri yalnız «müdaxilə dəhlizi» çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Nəticədə hesabat ilinin sonuna valyuta bazarının özünü tənzimləmə qabiliyyəti iki dəfə artmış, fiskal sektorunun valyuta təklifinin 65%-i bazar tərəfindən absorbsiya edilmişdir.

Özünü tənzimləmə rejimində fəaliyyət göstərən və səbət mexanizmi çərçivəsində tənzimlənən valyuta bazarında manatın ABŞ dollarına qarşı məzənnəsi il ərzində 5.2% möhkəmlənmişdir.

2008-ci il ərzində manatın məzənnəsi real olaraq yapon yeni istisna olmaqla təhlil olunan bütün ölkələrin valyutalarına nəzərən bahalaşmışdır.

Məzənnə siyasətinin tətbiqinin yeni mexanizminə keçid Milli Bankın nominal effektiv məzənnəyə təsir imkanlarını artırmış və inflyasiya idxalını neytrallaşdırmağa şərait yaratmışdır. Ticarət partnyoru olan ölkələrin valyutalarına nəzərən ikitərəfli nominal məzənnələrinin dəyişiminin ticarət xüsusi çəkiliəri nəzərə alınmaqla həndəsi ortasınəks etdirən manatın nominal effektiv məzənnəsi 2008-ci ildə ümumi ticarət dövryyəsi üzrə 17.2% bahalaşmışdır. Qeyri-neft sektoru üzrə isə bu göstərici 20.7% olmuşdur ki, bu da partnyor ölkələri üzrə orta çəkili inflyasiyanın əhəmiyyətli üstələyir və beləliklə ölkəyə inflyasiya idxalını tam neytrallaşdırır.

Beləliklə, 2008-ci ildə Milli Bankın məzənnə siyasəti makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına dəstək verməyə yönəldilmiş və dəyişkən global situasiyaya çevik reaksiya verərək inflyasiya idxalının neytrallaşdırılmasını təmin etmişdir.

FƏSİL 51. BEYNƏLXALQ BANKLARININSİTİSUONAL XİDMƏT VAHİDLƏRİ

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müharibədən sonrakı dövrdə sürətli inkişafına paralel olaraq beynəlxalq finans xidmətlərinə tələb dəönəmli ölçüdə artmışdır. Beynəlxalq səviyədə fəaliyyət göstərən bankların təklif etdikləri əsas xidmətlərdən biri fərqli ölkələrdə yaşayan və ya səyahət edən şəxslər arasında fond transferini təmin etməkdir. Beynəlxalq bankların önəmli funksiyalarından biri də vasitəçilik etmək, yəni əmanət toplamaq və kredit verməkdir. Banklar daima minimum xərclə əmanət qəbul etmə və bu fondları nisbətən aşağı risklə müştərilərinə kredit olaraq vermə yoluna üstünlük verir.

Beynəlxalq bankların verdiyi əhəmiyyətli xidmətlərdən biri də valyuta ticarəti və valyuta ilə əlaqədar əməliyyatlardır. Bankın beynəlxalq xidmətləri təklif edərkən ilk atdığı addım, beynəlxalq əməliyyatları apara bilmək üçün bankın mərkəz şöbəsində öz departamentini təşkil etməkdir. Xarici əməliyyatlar əhəmiyyətli həcmərə çatana qədər, əməliyyatların çoxu bankın yerli idarələri tərəfindən aparılır. Ancaq iş həcmi müəyyən bir rəqəmi aşdıqdan sonra isə departamenti təşkil etmək və onu müəyyən bölmələrə ayırmaq lazımdır. Beynəlxalq fəaliyyətləri genişləndirmək üçün faydalana biləcək müəyyən qurumlar aşağıdakılardır:

1. Nümayəndəliklər: bəzi banklar xarici ölkədə bir şöbə açmamışdan əvvəl nümayəndəlik açır. Nümayəndəlik ana bankın müştərilərinə yerli firmalar və ölkə haqqında iqtisadi məlumat alır və bunları analiz edərək müştərilərinə satır. Ən əhəmiyyətli si də ona bankın xidmətlərinə ehtiyacın olub-olmadığı

iləlaqədar tədqiqat aparır. Bu üstünlüklərinə baxmayaraq, nümayəndəliklər əmanət qəbulu, kredit vermə, səyahət çekləri və ya kredit məktubları vermək imkanına sahib deyildir.

2. Müxbir banklar: beynəlxalq fəaliyyətə yönələn bir çox bank, xarici əməliyyatları apara bilmək məqsədi ilə müxbir banklar qovşağı təşkil etməyüstünlük verir. Bir ölkə bankı xarici bir bank ilə öz ölkələrində bir-birlərinin qarşılıqlı agentləri olaraq fəaliyyət göstərmək üçün müqavilə imzalaya bilər. Bu banklar əmanət hesablarını bir-birinə nəql edə və qarşılıqlı olaraq işləri bir-birinə həvalə edə bilərlər. Xarici ölkədə dürüst bir müxbir bank sözləşdiyi bankın nümayəndəliyindən daha az bir xərclə finans əməliyyatları keçirə bilər. Çünki nümayəndəlik üçün məcburi bəzi xərclər (investisiya və personal xərcləri kimi) olduğu halda, müxbir bank üçün belə bir problem yoxdur. Digər tərəfdən müxbir bank fondları və sənədləri toplayıb ya sövdələşdiyi bank və ya müştərilər adına hissə sənədi təhvil alıb-sata bilər.

3. Şöbələr: xarici bir şöbə bu şöbəni açan bankın bir bankçılıq qurumudur və buna görə də müstəqil bir qurum deyildir. Bu səbəbə görə xarici şöbələrin aktiv və passivləri ilə apardıqları siyasət ana banka aid olur. Xarici ölkələrdə açılan şöbələr üçün iki qrup hüquqi tənzimləmə qarşı-şarşıyadır. Bunlar ev sahibi və ana ölkənin hüquqi tənzimləmələridir. Xaricdəşöbə açmaq, bir banka ixtisas sahəsinə girən xidmətləri vermək, nümayəndəlik və ya müxbir münasibətləri istifadə edilən banklara nəzərdə daha səmərəlidir. Şöbə bankın açdığı kreditlər ana bankın kapital həcmindən asılıdır. Əmanətlər isəşöbədən çox ana bankın təminatı altındadır.

4. Filial və ya asılı quruluşlar: «asılı quruluşlar» termini xarici bir ölkədə olan və bütöv, ya da bir hissəsi ana banka aid olan xarici bir bankı ifadə edir. Filial vəziyyətində olan bank sərmayəsinin 50%-dən çoxu ana bankın əlində toplanır.

5. Bankkonsorsiumları: Tərəf olaraq banklar konsorsiumda müəyyən edilmiş sərmayə ilə iştirak edir və konsorsiumun idarə heyətində iştirak payı nisbətində təmsil haqqına malik

olurlar. Konsorsium hərəketi 1960-cı illərdə Avropada başlamışdır. Bu tip qrupun meydana gəlməsində üç faktor əhəmiyyətli rol oynamışdır. Birincisi, Amerikada xariclərin ABŞ-ın finans bazarlarında uzun müddətli fond təmininə məhdudiyət qoyan «sərmayə nəzarət proqramı»dır. İkincisi, Avropa bazarlarına ABŞ banklarının şöbələri tərəfindən ortamüddətli kreditlərin açılması və bu kimi kreditə olan ehtiyacın Amerika banklarından qarşılanmasıdır. Axırincısı isə «böyük firmalarının müxtəlif ölkələri» pullarından ibarət olan tələbin artması və bunun qarşılama ehtiyacıdır.

Konsorsiumun qarşılaşdığı ən əhəmiyyətli problemlərdən biri finans böhranı vəziyyətində vəsait tapmamalarıdır. Çünki bu tip qrupular bir ölkəyə və ya bir mərkəz bankından asılı olaraq fəaliyyət göstərirlər.

6. Off-Şor bankçılığı. 1950-ci illərdən etibarən sürətli bir genişlənmə prosesinə girən dünya iqtisadiyyatı ilə birlikdə Qərbi və Şərqi bloku ölkələri arasındakı münasibətlər gərginləşdi. Bu illərdə SSRİ Hökuməti ABŞ-ın milli pul vahidi olan dolları Avropa pul bazarına aparmış və nəticədə Avrobazar meydana gətirmişdi. Bu dəyişmələr nəticəsində də «Off-Şor» bankçılığı yaranmışdı. Belə bankçılıq ölkə xaricində təmin edilən fondların yenə də ölkə xaricində istifadə edilməsini qarşısına məqsəd qoyan bir bank tipidir.

«Off-Şor» bankların göstərdikləri xidmətlər xarici pul vahidi ilə aparılır. Xüsusi ilə «Off Şor» bankçılığı vergilərdən yararlanmaq məqsədi ilə qurulur. İlkisi sabit bir ödəmə xaricində heç bir vergi və valyuta nəzarətinin olmadığı bir qrup ölkələr arasında Hollandiya antilləri, Tayman adaları nümunə göstərilə bilər.

Hal-hazırda daha geniş yayılan ofşor banklarıdır. Onlarsız praktiki olaraq heç bir TMB-nin əməliyyatları keçinə bilməz. Prinsipcə ofşor bankların təşkili məqsədləri ofşor kompaniyalarla eynidir. Onlardan ən əsası vergi qoymanı minimumlaşdırmaqdır.

Offşor bankların aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1. bankın qeydiyyatata alındığı ölkənin rezidentləri ilə işləmək hüququ yoxdur;

2. qeydiyyatata alınmaq üçün ödənilən nizamnamə kapitalının tələb edilən həcmi digər ölkələrə nisbətən çox aşağıdır;

3. bank praktiki olaraq vergilərdən azaddır;

4. ehtiyat saxlamaq və digər bank normativlərinə qoyulan tələblər bir qayda olaraq ofşor banklarında başqa ölkələrə nisbətən daha az ciddidir, ölkə xaricində məliyyatlara görə valyuta nəzarəti mövcud deyil.

Dünyada «ofşor» zonaları içində tanınmış bölgə – Kayman adalarıdır. Burada qeydiyyatata alınmış bankların sayı 580-dır və onların aktivlərinin dəyəri 500 milyard dollardır. Karib dənizinin şərq hissəsində Sent-Vinsent adalarında 15 bank və 7 min transnasion şirkət, Dominikada – 5800 şirkət, Naue adalarında isə 3 min şirkət qeydiyyatdan keçmişdir. Halbuki, bu adada yaşayanların sayı 2 mindir.

Dünya iqtisadiyyatında Men, Qernsi və Jersi adalarının, Banam adasının, Sent-Kristofer və Nevis Federasiyasının, Niderland Antil adalarının, Arubi (İtaliya mafiyasının ənənəvi sığınacağı), Kayman adasının, Britin Virginiya adaları, Panama (ofşor biznesin beşiyi) və nəhayət, Kipr ofşor bankları daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yeri gəlmişkən, son zamanlar xüsusi İsveçrə bankları kimi tanınan ofşor biznes çox geniş inkişaf etmişdir.

Kayman adalarında 500-dən çox ofşor banklar və 1300 sığorta kompaniyası qeydə alınmışdır. Belə ki, dünyanın 50 iri bankının 43-ünün burada bölmə və törəmə bankları var. Kayman adalarında bankların bölmələrinin məcmu depozit qoyuluşunun məbləği astronomik rəqəmə – 150 mlrd. dollara çatmışdır. Honkonqda xarici bankların 1,5 mindən çox bölməsi fəaliyyət göstərir.

XXI əsrin əvvəllərində saxələnmiş, çoxqatlı və çoxfunksiyalı TMB sistemi formalaşmışdır. TMB sistemi transmilli kapitalın əsas tələbatlarını ödəyir və dünya finans bazarlarının fəaliyyətinin institusional əsasını təşkil edir.

Lakin investorlar üçün cənnət sayılacaq məkan – Banam adalarıdır. Burada 36 ölkə mənşəli 418 bank, 580 investisiya fondları, 60 sığorta şirkətləri və 100 min transnasion şirkətlər fəaliyyət göstərir. Bunların dövriyyəsi təqribən 350 milyard dollar səviyyəsindədir.

Offşor bankçılıq üçün gərəkli olan struktural şərtləri aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür:

1. iqtisadi və finans üstünlükləri;
2. iqtisadi və siyasi sabitlik;
3. texniki şərtlər;
4. hüquqi şərtlər;
5. bankçılıq sirrini maksimum ölçüdə qorunması;
6. digər səbəblər.

FƏSİL 52. BEYNƏLXALQ KREDİT

Klassik iqtisadçılara görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin finans qaynaqlarına olan ehtiyacın qarşılınmasına beynəlxalq kredit deyilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə rast gəlinən problemlərdən biri yığım çatışmazlığıdır. Beynəlxalq kreditə olan ehtiyacın səbəblərini aşağıdakı formul vasitəsi ilə göstərə bilirik: $S - I = X - M$. Burada S - ölkə daxili yığım, (I) - ölkə daxili investisiyaları, X - mal və xidmət ixracını, M - mal və xidmət idxalını göstərir. $S < I$ -dən isə ölkə daxilində qoyulan investisiyaların miqdarının ölkə içindəki yığımlara nisbətən böyük olduğu başa düşülür.

Bu durumda investisiyaların beynəlxalq kredit hesabına saxlanaraq qarşılınması məsələsi olacaqdır. Saxlanan beynəlxalq qaynaqlar idxalat çoxluğuna yönəldiləcəkdir.

Beynəlxalq maliyyələşmə, ölkələr arasındakı müxtəlif növ finans axınlarının və əməliyyatların prosesini əhatə edir. Beynəlxalq Maliyyə quruluşlarının maliyyələşmə fəaliyyətlərindəki əməliyyatlar bir-birindən fərqlidir. Bunun səbəbi də kredit, məhsul və xidmətlərin çeşidliyindədir.

Beynəlxalq maliyyələşmə mövzusu həm xarici borcları, həm də beynəlxalq yardımları əhatə edən geniş bir mənaya maliyyə malikdir. İanələr yardım özəlliyi formasında olub beynəlxalq maliyyə formalarından biridir. İanələr, ehtiyac hiss edilən maddələrin, ehtiyacı olan ölkəyə verilməsi ilə həyata keçirilir. Çox az rastlanan pul ianələridir. Texniki yardımlar da, ianə mövzusu içindəki yardımlardır. Adətən, beynəlxalq finans qurumlarının fondlarından az inkişaf etmiş ölkələr ianə formasında yararlanırlar.

Beynəlxalq maliyyələşmənin böyük bir hissəsini rəsmi yardımlar təşkil edir. Bunlar hökumətdən hökumətə köçürülən

borc verməməliyyatlarıdır ki, ümumiyyətlə, uzun müddətli və aşağı faizli olurlar. Digər maliyyələşmə forması da millətlərarası qurumlar (əsasən, Dünya Bankı və ona bağlı olan qurumlardır) tərəfindən açılan kreditlərdir.

Digər bir beynəlxalq kreditləşmə forması özəl satıcı kreditləridir. Özəl istehsalçı və ya satıcı qurumlar qarşı tərəfdəki ölkənin rəsmi və ya özəl sektor qurumlarına doğrudan kredit verirlər. Xarici özəl investisiyalar da beynəlxalq finans qaynaqları içində önəmli bir yer tutur. Xarici sərmayəli şirkətlərin inkişaf etməkdə olan ölkələrə investisiya yardımları doğrudan-doğruya mənfəət əldə etmək məqsədini güdür.

Defisit iqtisadiyyatı müəyyən şəraitdə borc iqtisadiyyatını səciyyələndirir. Borc iqtisadiyyatı xarici borc və ödəmələrin artan həcmi ilə səciyyələnir, yeni borclanmalar və xarici borcların ödənilməsi ilə ölkə siyasətinin əsas şərt və fəaliyyət istiqamətlərindən birinə çevrilir.

Beynəlxalq kredit 1-ci növbədə müxtəlif ölkələrin rezidentləri arasındakı iqtisadi əlaqələrə, 2-ci növbədə rezident ölkələrin müxtəlif institutlarla, yəni beynəlxalq və regional təşkilatlarla münasibətlərə, ən son olaraq isə müxtəlif rezident ölkələrin beynəlxalq pul və kapital bazarlarındakı məliyyatlarına xidmət edir.

Beynəlxalq kreditin baza mənbəsi – beynəlxalq finans bazarlarına daxil olan dünya ölkələrinin dövlət və özəl əmanətləridir.

Beynəlxalq investisiyalar üzrə öhdəliklərə aiddir: birbaşa xarici investisiyalar və portfel investisiyalar – beynəlxalq qiymətli kağız və istiqrazlar və s. Beynəlxalq finans bir tərəfdən isə kreditorlar və investor ölkələr üçün ümumi gəlir mənbəyi rolunu oynayır.

Beynəlxalq kredit rəsmi və özəl ola bilər. Rəsmi kreditlər beynəlxalq və regional kredit təşkilatları, dövlətin mərkəzi və yerli orqanları təklif edir. Rəsmi kreditlər ölkələrə imtiyazlı, qeyri bazar şərtləri ilə təqdim olunur və onların mənbəyi vergi ödəyicilərinin büdcə vəsaitləri hesabına olur.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları kreditləri yalnız mərkəzi hökumətlərə, bəziləri isə müsbəqədən keçən özəl layihələrinə ayırır. Beynəlxalq kredit təşkilatları tərəfindən mərkəzi hökumətə verilən borclar adətən əsaslandırılmış və məqsədli istiqaməti olur. BVF-un məsələn fondun üzvü olan hər hansı ölkəyə borc verdikdə ondan müəyyən öhdəlik proqramlarının qəbulunu da tələb edir.

BVF-u monitorinq həyata keçirərək qəbul edilmiş proqram çərçivəsində nəzarət həyata keçirir. Ölkə tərəfindən öhdəliyin yerinə yetirilməməsi sonrakı tranşın təqdim olunmaması ilə nəticələnə bilər.

Özəl xarici kreditləşməni özəl xarici banklar və digər kredit təşkilatları həmçinin qeyri kredit korporasiyaları həyata keçirir. Beynəlxalq kredit bazarı özündə bank kreditləşməsinə, qiymətli kağızlar bazarını (hansı ki, müxtəlif ölkələrin rezidentləri əməliyyatlar həyata keçirir) özündə birləşdirir.

Beynəlxalq kreditin əldə etmənin əlamətlərinə görə təsnifatı aşağıdakı kimidir:

1. krediti alma mənbəyinə görə:
 - 1.1. Beynəlxalq saziş üzrə, kreditin milli kredit bazardan təmin etmək;
 - 1.2. Xarici kredit bazarından;
 - 1.3. Beynəlxalq maliyyə mərkəzlərindən.
2. borcunun kateqoriyasına görə:
 - 2.1. Dövlət və beynəlxalq təşkilatlar;
 - 2.2. Özəl istehsal və ticari şirkətlər.
3. Kredit sazişinin xarakterinə görə:
 - 3.1. Kommersiya krediti;
 - 3.2. Xarici-ticari əlaqələrə aid olmayan, başqa məqsədlər üçün istifadə edilən kreditlər.
4. Kreditin növlərinə görə:
 - 4.1. kommersiya krediti, yəni kredit mal formasında, ixracatçı tərəfindən alıcıya açılan kommersiya krediti;
 - 4.2. kredit valyuta ilə, ancaq pul formasında, yəni banklar tərəfindən açılan kredit;

4.3. qiymətli kağızları yerləşdirməklə beynəlxalq kapital bazarından vəsait cəlb etmək.

5. valyutanın mənsəyinə görə:

5.1. Kredit borclu ölkənin valyutasında;

5.2. Kredit kreditor ölkənin valyutasında;

5.3. Kredit üçüncü ölkənin valyutası ilə.

6. Kreditin müddətinə görə:

6.1. qısamüddətli, adətən 1-ilədək, bəzi hallarda iki ilədək;

6.2. orta müddətli, 1 ildən – 2 ilədək, 2 ildən – 5-dək;

6.3. uzunmüddətli – 5-7.

7. Təminatına görə:

7.1. təminatlı;

7.2. təminatsız (bank) krediti.

8. Təyinatına görə:

8.1. ixracat krediti;

8.2. idxalat krediti.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində beynəlxalq kredit ssuda kapitalının hərəkəti olub, müxtəlif ölkələrin rezidentləri arasında kredit münasibətlərini əks etdirir.

Beynəlxalq kredit milli iqtisadiyyatın inkişafında önəmli rola malikdir. Adətən, beynəlxalq kreditin axını tək yönümlü hərəkətlə gedir, yəni inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrə doğru hərəkət edir və dünya praktikası göstərir ki, beynəlxalq kreditin hərəkətində axsamalar milli ölkələrdə iqtisadi böhranlara yol açmağa bilər.

Beynəlxalq kreditin inkişafının əsasını – beynəlxalq inteqrasiya, istehsalın ixtisaslaşması, dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ilə əlaqədardır. Beynəlxalq kredit bazarının subyektləri, özəl şirkətlər, dövlət müəssisələri, hökumətlər, beynəlxalq və regional finans qurumlarıdır.

Beynəlxalq kredit – valyuta kursu, qiymət, mənfəət, tədiyə balansları və s. bu kimi iqtisadi kateqoriyalarla sıx əlaqəsi vardır. Beynəlxalq kreditin üç əsas mənbəyi vardır:

1. korporasiyanın pul formasında müvəqqəti sərbəst vəsaiti;

2. dövlətin valyuta ehtiyatları;

3.şəxsi pul yığımları.

Beynəlxalq kredit münasibətlərində ssuda kapitalının əsas finans mənbəyini dövlətin kapitalı təşkil edir.Beynəlxalq kreditin əsas prinsipləri daxili kreditin prinsipləri ilə eynidir, yəni, müddətlilik, qaytarılmaq, ödəncilli, təminatlı və məqsədli.

Beynəlxalq krediti əsas funksiyalarını aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1. ölkələr arası ssuda kapitalının yenidən bölgüsü;

2.dövlət kredit təşkilatları vasitəsi ilə (aksimbank), ixracat və idxalatı tənzimləmək;

3.hesablaşmalarda ödənişləri sürətləndirmək və mübadilə xərclərini minimuma etmək;

4.dünya iqtisadiyyatında inteqrasiya prosesini gücləndirmək.

Beynəlxalq kreditin ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin güclənməsində rolu çox önəmlidir:

1.beynəlxalq ticarəti genişləndirir;

2.istehsalda texnologiyə yeniliklərdə istifadəni stimullaşdırır;

3.milli məhsulların xarici bazara çıxışına şərait yaradır;

4.məhsuldarlığın və məhsuldarlığının artımına ciddi təkan verir;

5. ölkənin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli mövqeyini artırır;

6.həyat səviyyəsinin inkişafında mühüm təsir edir.

Bununla bərabər, beynəlxalq kredit ölkədaxilində tətbiq edilən səhv monetar siyasətinin nəticəsi olaraq milli iqtisadiyyatında iqtisadi problemlərin dərinləşməsinə yol açıla bilər, o cümlədən:

1.müəyyən iqtisadi sektorların inkişafına, digərlərin isə geriləşməsinə nədən ola bilər;

2.dünya və milli iqtisadiyyatda disporsiyanın dərinləşməsinə yol açar;

3.beynəlxalq kredit «isti pullar» formasından hərəkət edərək dünya valyuta sistemində sabitliyin pozulmasına və dünya iqtisadiyyatında valyuta böhranlarına yol açə bilər;

4.həddindən yuxarı beynəlxalq kreditin cəlbə və onun qeyri rəasional istifadəsi borc alan ölkəni finans bataqlığına salə bilər və hətta əhalinin həyat səviyyəsinin düşməsinə səbəb olur.

Beynəlxalq kredit Milli dövlət iqtisadi tənzimlənməsinin obyektə kimi çıxış edir.

Beynəlxalq kreditin şərtlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. kreditin valyuta mənşəyi;
- 2.ödəmənin valyuta mənşəyi;
3. kredit məbləği;
4. kreditin müddəti;
5. kredit açmanın üsulları;
- 6.kreditin istifadəsi və ödənilməsi şərtləri;
- 7.ortaya çıxə biləcəklə risklərin sığorta metodu.

Beynəlxalq kreditin spesifik funksiyalarında biri də kapital təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsinin gücləndirilməsidir. Beynəlxalq kredit özəl şirkətlərin səhmdar cəmiyyətlərə transformasiyasını, yeni şirkətlərin qurulmasında ciddi rolə vardır.

Beynəlxalq kredit münasibətlərinin subyektə kimi kreditör (ssuda kapitalının təklif edən) və borclu (ssuda kapitalına tələbi olan) çıxış edir.Beynəlxalq kredit təməl motivi, açılan kreditdən maksimal mənfəət əldə etməkdir.Beynəlxalq kredit münasibətlərinin subyektləri aşağıdakı institutlardır: Beynəlxalq finans təşkilatları – BPF, Dünya bankı qruppası. Bu təşkilatların kredit siyasəti təşkilatın nizamnaməsində yer alan kreditlər çərçivəsində təsbit olunur.

Beynəlxalq krediti təklif edən banklar siyahısında ilk yerləri: Citigroup, Deutshe Bank, HSBJ bankları tutur.Hal hazırda beynəlxalq kredit alətlərinin həcmi 30 trl. dollarından da yuxarıdır.

FƏSİL 53. BEYNƏLXALQ MALİYYƏ TƏŞKİLATLARI

Beynəlxalq Valyuta Fondu. İMF II Dünya müharibəsindən dərhal sonra Amerika Birləşmiş Ştatları və İngiltərə dövlətlərinin başçılığı ilə 1944-cü il 1-22 iyul tarixləri arasında ABŞ vilayətinin Bretton-Vuds qəsəbəsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının pul və maliyyə konfransı keçirildi. Konfransda 55 ölkənin nümayəndəsi iştirak etmiş, müharibədən sonra beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yenidən tənzimlənməsi, yeni bir ödəmələr sisteminin əsasları və ticarətin sərbəst bir şəkildə inkişaf etdirilməsi, müxtəlif güclüklər içində olan ölkələrə maliyyə yardımları edilməsi və iqtisadi əməkdaşlığın saxlanması kimi mövzularda önəmli qərarlar verilmişdir. Konfransda Beynəlxalq Valyuta Fondunun qurulması haqqında qərar qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun məqsədi quruluq anlayışının birinci maddəsində aşağıdakı şəkildə sıralanmışdır:

1. Beynəlxalq valyuta problemləri barədə məsləhətləşmələr və əməkdaşlıq mexanizmini saxlayan daimi bir qurum vasitəçiliyi ilə beynəlxalq valyuta iş birliyini inkişaf etdirmək;

2. Beynəlxalq ticarətin tarazlı inkişafını gerçəkləşdirmək və beləcə bütün üzv ölkələrin tam məşğulluq və yüksək bir iqtisadi artıma çatmalarına imkan yaratmaq;

3. Valyuta sabitliyini saxlamaq və devalvasiya siyasətini əngəlləmək;

4. Çoxtərəfli xarici ödəmələr sisteminin qurulmasına, beynəlxalq ticarətə maneçilik törədən – valyuta idxalat məhdudiyətlərinin aradan qaldırılmasına xidmət etmək;

5. Üzv ölkələrə tədiyə balansındakı tarazsızlıqları aradan qaldırmaq məqsədilə kredit vermək. Ümumiyyətlə, beynəlxalq rifahın yüksəlməsinə maneçilik törədən faktorları aradan qaldırmaq;

6.Üzvlərinin tədiyə balanslarındakı sabitsizlik dərəcələrini azaltma.

Yuxarıda adıçəkilən məqsədlərin gerçəkləşdirilməsi üçün üzv ölkələrin də yerinə yetirəcəkləri bəzi şərtlər vardır. Bu şərtlər anlaşmanın 4 və 8 maddələrində göstərilmişdir.

1. Turizm də daxil olmaqla xarici ticarət fəaliyyətlərində beynəlxalq xidmət və mal alış-verişlərində valyuta da nəzarət və məhdudlaşdırılmalara, mərhələ-mərhələdən valyuta sisteminin tətbiq edilməsinə, spekulyativ xarakterli sərmayə hərəkətlərinə mane olmaq;

2.Üzv ölkələrin devalvasiya etmə ehtiyacının ortaya çıxdığında devalvasiya dərəcəsini fonda bildirmək;

3. Ölkə iləəlaqədar iqtisadi və maliyyə mövzularında fonda məlumat vermək.

Beynəlxalq Valyuta Fondu razılaşmada müəyyən edilən qaydaları pozan vəohdəliklərini yerinə yetirməyən ölkələrə qarşıcaza tətbiq edə və bu ölkələrə verilən kreditləri kəsə, hətta,üzvlükdən xaric edə bilər.

Fəaliyyəti. İMF üzv ölkələrə qısa müddətli kreditlər açır. Kreditlər CDR (kreditlər) pul vahidi ilə verilir. Fond tərəfindən saxlanan kreditlər «Stand byrazılaşmaları» ilə «iqtisadi sabitlik proqramları» çərçivəsində verilir. «Stand Byrazılaşmaları»nda bir niyyət məktubu hazırlanır. Niyyət məktubunda hökumətin iqtisadi və maliyyə siyasəti göstərilir. İMF üzv ölkələrə saxladığı maliyyə dəstəyi yanında texniki yardımlar da verir. Üzv ölkələr iqtisadi, maliyyə və texniki problemlərin həllində vasitəçilik xidmətləri də göstərir.

Bunlardan başqa, Vaşinqtonda qurulan bir institut nəzdindəüzv ölkələrin Mərkəz Bankı və Maliyyə Nazirliyinin məsul vəzifələri üçün müxtəlif təhsil proqramları da verir.

Dünya bankı. İBRD 1944-cü ildəİMF ilə birlikdə qurulmuş və 25 iyul 1946-cı ildən fəaliyyətə başlamışdır. Dünya Bankı adı ilə tanınan quruluşun anlaşması 144 ölkə tərəfindən təsdiq edilmişdir.Dünya Bankına üzv olan ölkələr eyni zamanda İMF-nin dəüzvləridir.

Öz öhdəliklərini yerinə yetirməyən ölkələr bankın səlahiyyətli qurumları tərəfindən veriləcək qərarla üzvlükdən çıxarıla bilər.

Bankın ana sənədinin 1-ci maddəsinə görə Dünya Bankının məqsədləri aşağıdakı kimi sıralana bilər:

1. Üzv ölkələrin iqtisadi islahatlarına yardım etmək;
2. Üzv ölkələrə xarici özəl mənbələrdən gələcək sərmayə investisiyalarını təsbit etmək və özəl sərmayənin yetərsizliyi vəziyyətində bunları tamamlamaq;
3. Üzv ölkələr üçün gəlirli investisiyaları təsbit edərək uzun müddətdə beynəlxalq dəyişmələrdə tarazlığı saxlamaq;
4. Üzv ölkələr üçün borcvermə mexanizmini uyğun hala gətirmək;
5. Yerli şirkətlərin maliyyə mənbələrinə olan ehtiyacları mövzusunda yardımçı olmaq.

Dünya Bankının verdiyi kreditlərdən sadəcə üzv olan ölkələr yararlanır. Kreditlər uzunmüddətli olub, tələb edən ölkənin iqtisadi inkişafı proqramlarının ehtiyacına görə verilir. Maliyyələşdirilən investisiya layihələrinin iqtisadi, texniki, idari, maliyyə və menecment istiqamətləri Dünya Bankı tərəfindən fərqli bir şəkildə araşdırılır. Bundan başqa, kredit tələb edən ölkənin gələcəkdə maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirib yetirməyəcəyi araşdırılır. Tədqiqat və araşdırmalar ilk olaraq mərkəzdə aparılır. Ancaq kredit açılması mövzusunda bəzi məsələlər olduğundan Dünya Bankı öz işçilərindən və ya tədqiqatçılardan təşkil edilən bir qrupu kredit tələb edən ölkəyə göndərərək yerində məlumat alır. Şərtlər yetərli olarsa, kredit anlaşması hazırnaq imzalanır.

Dünya Bankı kredit açıqdan sonra aparılan layihəni yaxından izləyir. Layihənin hər mərhələsində sonra bir hesabat tələb edir.

Dünya Bankı layihə kreditlərinin xaricində bəzi texniki yardımlarda da iştirak edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin investisiya layihələrinin seçimi və hazırlanmasında, iqtisadi vəziyyətin təhlilində, inkişaf proqramları mövzularında texniki

vasitəçilik xidmətləri göstərir. Bundan başqa, bank üzv ölkələrin yüksək vəzifəli məmur və texniki işçilərinə təhsil proqramları ilə də yardım edir.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı. AYİB – III ən böyük kredit təşkilatı olmaqla 1990-cı ildə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı üzrə Sazişin imzalanması ilə yaradılmışdır. Öz fəaliyyətinə 1991-ci ildən başlamışdır. Bankın mərkəzi ofisi böyük Britaniyanın London şəhərində yerləşməkdədir.

Bank əməliyyatları departamenti 3 şöbəyə malikdir: Ölkələr üzrə qrup, Sahələr üzrə qrup və əməliyyatlara dəstək qrupu. Hər bir şöbənin tərkibinə üzv ölkələrin özəl və dövlət sektoru sahəsində ixtisaslaşmış mütəxəssislərindən ibarət işçi qrupu daxildir.

Bankın səhm kapitalının ümumi məbləği 10 milyard avro təşkil edir. Avro Bankın rəsmi valyutası hesab olunur. Bankın bütün aktivləri, öhdəlikləri və maliyyə hesabatları avro ilə aparılır. Səhm kapitalı hər birinin nominal dəyəri 10 000 Avro olan 1 milyon aksiyadan ibarətdir. Dəyəri ödənilən aksiyaların ümumi məbləği 4.3 milyard dollardır.

TÖVSIYYƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT

1. Banklar haqqında normativ-hüquqi aktlar toplusu // Z.F. Məmmədovun elmi redaktəsi ilə. Bakı, Qanun, 2009. 1092 s.
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İllik Hesabatları.
3. Ə.M. Abbasov, Z.F. Məmmədov. Bank işi və e-bankçılıq. Bakı, 2003.
4. Zeynalov V. Z. Maliyyənin əsasları. Bakı: İqtisad universiteti, 2007.
5. Zeynalov V. Z. Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri. Bakı: Təhsil, 2006.
6. Z.F. Məmmədov, V.Z. Zeynalov. Maliyyə, pultədavülü və kredit. Dərslik. Bakı, 2007.
7. Məmmədov Z.F. Pul, kredit və banklar. Dərslik. Bakı, 2008.
8. Məmmədov Z.F. İbrahimov Z. Pul, kredit və banklar (suallara cavab). Bakı, 2009.
9. Məmmədov Z.F. Finans iqtisadiyyatı. – Bakı: Qanun, 2003. - 375 s.
10. Аббасов А.М., Мамедов З.Ф. Электронизация финансовой индустрии в условиях сетевой экономики. Баку: Азернешр, 2007. – 400 с.
11. Мамедов З.Ф. Анатомия финансового кризиса. – СПб: Изд-во СПбГУ, 2005. -322 с.
12. Мамедов З.Ф. Влияние кризиса на логику реформирования банковской системы. – СПб: Изд-во СПбГУЭФ, 2005.
13. Мамедов З.Ф. Банковский кризис и реформирование банковского сектора в контексте глобализации. Баку: Азернешр, 2007. 400 с.
14. Мамедов З.Ф. Основные тенденции развития денежно – кредитной системы Азербайджана // Центральная Евразия: национальные валюты. Стокгольм: Изд. Дом «CA Press», 2008. – 79- 103.
15. Мишкин Ф. Экономическая теория денег финансовых рынков и институтов. М., 1999.

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş..... 3

I BÖLMƏ 5

Fəsil 1. Pul iqtisadiyyatının tarixi inkişafı..... 5

Fəsil 2. Pulun funksiyaları 8

Fəsil 3. Pulun tədavül sürəti 10

Fəsil 4. Azərbaycanda nağd pul tədavülünün təşkili..... 12

Fəsil 5. Pul sistemləri..... 18

Fəsil 6. Pula tələb və təklif 21

Fəsil 7. Pul miqdarı ilə qiymətlər arasındakı nəzəri münasibətlər..... 24

Fəsil 8. İnflyasiya, deflyasiya, staqflasiya və devalvasiya..... 29

Fəsil 9. Pul nəzəriyyəsi və pul siyasətinin prinsipləri 37

II BÖLMƏ. KREDİT, FAİZ , İNVESTİSIYA VƏ KREDİT SİSTEMİ 43

Fəsil 10. Kreditin mahiyyəti..... 43

Fəsil 11. Kreditin prinsipləri..... 46

Fəsil 12. Kreditin qanunları və funksiyaları..... 49

Fəsil 13. Kreditin sərhədləri 51

Fəsil 14. Kreditləşmə prosesi 53

Fəsil 15. Kreditin inkişafda rolu..... 58

Fəsil 16. Kreditin forma və növləri..... 61

Fəsil 17. İpoteka krediti 70

Fəsil 18. Faiz haqqında nəzəri biliklər..... 76

Fəsil 19. İnflyasiya və Faiz hədləri arasındakı münasibətlərin
nəzəri yönlərinin təhlili 81

Fəsil 20. Yığılma-investisiya əlaqəsi 87

Fəsil 21. Kredit sistemi 92

Fəsil 22. Əmanət qəbul etməyən finans qurumlar 100

III BÖLMƏ. BANK FƏALİYYƏTİNİN ƏSASLARI 105

Fəsil 23. Bankların fəaliyyət növləri..... 105

Fəsil 24. Azərbaycan Respublikasında bank
sisteminin hüquqi əsasları 108

Fəsil 25. Azzərbaycanda Bank sisteminin vəziyyəti	118
Fəsil 26. Mərkəz bankının fəaliyyəti	132
Fəsil 27. Ödəniş sistemi	148
Fəsil 28. Bank nəzarəti bank sisteminin sabitlik amili kimi	167
Fəsil 29. Əmanət sığorta sisteminin mahiyyəti	174
Fəsil 30. Kommersiya banklarının funksiyaları	187
Fəsil 31. Banklarda korporativ idarəetmə strukturu	191
Fəsil 32. Bankların idarəetmə strukturu	198
Fəsil 33. Banklarda məcmu kapitalının strukturu	206
Fəsil 34. Kredit və investisiya siyasəti.....	208
Fəsil 35. Bank fəaliyyətinin maliyyə təhlili	211
Fəsil 36. Banklarda risk növləri və riskləri idarəetmə komitəsi.....	222
Fəsil 37. Bank böhranı	227
Fəsil 38. Qlobal maliyyə böhranı və Azərbaycan bank sisteminin maliyyə sabitliyi.....	231
Fəsil 39. Bank sistemində antiböhran tədbirlər planı	237

IV BÖLMƏ. FİNANS BAZARI: PUL VƏ KAPİTAL BAZARI.....244

Fəsil 40. Finans bazarının strukturu.....	244
Fəsil 41. Kapital bazarının xüsusiyyətləri, növləri, funksiyaları	247
Fəsil 42. Qiymətli kağızlar bazarının təsnifatı və funksiyaları	250
Fəsil 43. Fond birjası	256
Fəsil 44. Fond bazarının peşəkar iştirakçıları.....	259
Fəsil 45. Azərbaycanda maliyyə bazarının vəziyyəti	264

BÖLMƏ V. BEYNƏLXALQ VALYUTA–KREDİT MÜNASİBƏTLƏRİ268

Fəsil 46. Beynəlxalq valyuta sistemi.....	268
Fəsil 47. Beynəlxalq likvidlik	274
Fəsil 48. Beynəlxalq maliyyədə əsas paritet şərtləri	276
Fəsil 49. Tədiyə balansı	281
Fəsil 50. Valyuta siyasəti və məzənnə siyasəti	291
Fəsil 51. Beynəlxalq bankların insituisional xidmət vahidləri	302
Fəsil 52. Beynəlxalq kredit	307
Fəsil 53. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları	313
Tövsiyyə edilən ədəbiyyat.....	317

Kompyuter dizayni:

Asəf Abdullayev